

**TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

KAPİTALİZM VE KORKU

**OLKAN SENEMOĞLU
10716020**

**TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ESTER RUBEN**

**İSTANBUL
2013**

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAPİTALİZM VE KORKU

OLKAN SENEMOĞLU
10716020

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 05.08.2013
Tezin Savunulduğu Tarih: 20.08.2013

Tez Oy birliği / Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Unvan Ad-Soyad
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ester Ruben

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Mehmet Rıza Türkay
Yrd. Doç. Dr. İsmet Akça

İmza

İSTANBUL
08/2013

ÖZ

KAPİTALİZM VE KORKU

Olkan Senemoğlu

Temmuz, 2013

Bu çalışma kapitalist toplumda üretim ve tüketim alanındaki öznenin, Marx, Foucault ve Lacan'ın özne üzerine tartışmalarından hareketle korku ve kaygı üzerinde temellenen nasıl bir öznellik geliştirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Günümüzde kapitalist sistem devamlılığını sağlarken, insanı da kendisiyle birlikte dönüştürmektedir. Üretim ilişkileriyle kendisine bağladığı insanı gün geçtikçe çeşitlenen tüketim ürünleriyle de kendisine bağlamaktadır. Diğer taraftan kapitalizm dünyayı tehdit eden risklerin küresel düzeyde artmasıyla insanları korku durumlarını çoğaltan bir sistemdir. Bu çalışma kapitalist sistemin ilerlemesiyle birlikte insanların genel kaygı ve korku düzeylerinin arttığını, çalışmanın hayatta kalmak için zorunlu para kazanma kaynağı haline dönüşmesiyle, insanların üretim ilişkilerine mecburen eklenmesi sonucu yaşadığı korku ve kaygı durumlarını tartışmaktadır. Burada üretim ilişkilerinin bir egemenlik ilişkisine dönüştürken, çalışmanın bir statü halini alması, statü endişesini oluştururken, esnek üretime geçmeyle birlikte iş güvencesizliğinin getirdiği korku ve kaygıya değinildi. Diğer taraftan tüketimin artık bir ihtiyacı karşılamak yerine bizzat kendisinin bir ihtiyaç haline almasıyla tüketim toplumuna girdiğimizi ilan eden Baudrillard'dan hareketle, insanın salt kendisi istediği için değil, kendine “rasyonel” diye sunulan davranışları yapmak, ürünleri tüketmek zorunda hissetmesiyle birlikte bu uyumlulaştırma sürecinin modern insanda açtığı korku ve kaygının varlığı ortaya konulmaya çalışıldı. Öznenin kapitalist toplumda artık nesneler, göstergeler ve resmin şiddetine maruz kaldığını tespit ettik. Büyüsü bozulan dünyada gösteri toplumu her şeyi temsile bırakıp kaçarken öznenin nasıl anlamsızlık dünyasında kaldığına ulaşıldı. Marx bize sosyalizm fikrini sunarken onu istememiz ve sosyalizmi kurmamızın en büyük nedenlerinden birisi olarak insanın kendi değerini kendi belirlemesi olarak ortaya koyar. Tüketim ve üretim ile çevrilmiş toplumun hiçbir zaman kendi değerini kendinin biçemediği, artık tükettikçe yok olan, sahip oldukça var olduğu yanılsaması yaşayan bir öznenin olduğu tespit edildi. Öznenin kendi değerini bulduğunu sandığı nesneler ve gösteri dünyası, yaşamının anlamı gibi görünen üretim ilişkileri, öznenin kendisini kaybederek kendini gerçekleştirdiği, kendi hakikati olabilmek için başkası haline geldiği bir ortam olduğunun altı çizildi.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Korku, Kaygı, Marx, Baudrillard, Tüketim, Üretim, Gösteri Toplumu, Özne, Öznellik, Debord, Tüketim Toplumu

ABSTRACT

CAPITALISM AND FEAR

Olkan Senemoğlu

July, 2013

This study aims to present how Subject is in the sphere of production and consumption in capitalist society. It also develops subjectivity discussions of Marx, Foucault, Lacan, which is basing on fear and anxiety. Currently, while capitalist system is providing the its' invariability, it transforms human being with itself. The reproduction of capitalist system does not bind human being itself with the relations of production, but also it binds the realm of consumption with the influence varying the commodity production. In that sense, the progression of capitalist system increases the levels of fear and anxiety in society. This study discusses the conditions of increasing fear, and anxiety levels. Since, within the changing purpose of working, people inevitably take part in working process in order to survive. In that study, it is stated that on one hand the relations of production have changed into authority relations, status anxiety occurs when work comes to a state of status. On the other hand, within the flexible production model, the job insecurity created anxiety and fear. Furthermore, As Baudrillard states consumption is not for providing the necessities, it became itself a necessity. That is declaration of consumption society. In that sense, it is tried to be shown that, within not only human being desires for itself, but also, it feels to obligate the offers of "rational" attitudes. That harmonization process caused fear and anxiety in modern human being by being obliged to consume products. We have established that subject is no longer exposed to objects, indicators, and pictures. We have arrived in disenchanted World. While the society of spectacle are running away by leaving everything to representation, how the subject stayed in insignificance World. When Marx represents us the socialism idea. He puts the self-determination of value by subject as significant reason for desiring and establishing socialism. It is determined that, there is a subject who has the delusion of basing its' existence while possessing, and its' absence while consuming. It can never self-determine the value in the society which is surrendered by production and consumption. It is highlighted that Show business became the place not only where the subject thinks, it has founded its' own value, but also where subject loses itself, and self actualize itself in order to get its' own reality while it becomes another one.

Anahtar Kelimeler: : Capitalism, Fear, Anxiety, Marx, Baudrillard, Production, Consumption, Society of the Spectacle, Subject, Subjectivity, Debord, Society of Consumption

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması Doç. Dr. Ester Ruben'in "Kapitalizm ve İnsan" isimli dersinde ve sonrasında kendisiyle yaptığım sohbetlerle gelişti. Bir yüksek lisans öğrencisinin ihtiyacı olabilecek her şeyi, nezaketi ve entelektüel birikimiyle karşılayan tez danışmanım Saygıdeğer Doç. Dr. Ester Ruben'e sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Hala teorisinden hareket ederek kendinden çok sonraları bile teorik analiz yapmama olanak tanıyan, aydınlık evrenini hiç sakınmadan bize sunduğu için Karl Marx'ın anısına sonsuz saygılarımı sunuyorum.

Bütün bir çalışma sürecinde ihtiyacım olan her şeyi karşılayan varlığıyla, varlığımı onaran hayat yoldaşım İlknur Meral Senemoğlu'na, motive, destek ve önerileriyle çalışma sürecini katlanır kılan Değerli Dostum Serdar Kenç'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Bir yazma sürecinde ihtiyaç duyulacak birçok şeyi sunarak, bir yapıyı, yazmayı kolaylaştıran bir mekana dönüştüren İSAM emekçilerine teşekkürlerimi sunuyorum.

Lisans ve Yüksek lisans eğitimim boyunca emeği olan bütün Hocalarıma. Teklifimi geri çevirmeyip vakitlerini ayıran jüri üyelerim: çok kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. İsmet Akça ve Prof. Dr. Mehmet Rıza Türkay'a, eski tez danışmanım Doç. Dr. Ozan Erözden'e tezimin ilerlemesindeki emekleri için saygılarımı sunuyorum.

Okumamı Türkçe yapmama olanak tanıyan tüm yayınevlerine, çalışmanın özgürleştirdiği ve özgür bir etkinlik olduğu, tüketimin bir öznellik gerçekleştirme değil temel ihtiyaçları karşılama olarak gerçekleştiği, sömürünün çok gerilerde kaldığı ve sisteme özgü bütün çelişkilerin aşıldığı bir dünyayı arzulayan herkese sonsuz saygılar.

Bu süreci daha katlanır kılan dostlarım, Ali, Aykut, Ceylan, Eda, Esra, Kübra, Sevinç, Reha ve Tercümelerde yardımcı olan Ömer Çelebi ve Adem Açar'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO LİSTESİ	viii
ŞEKİL LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ	1
2. BÖLÜM: KORKU	6
2.1. Korku	7
2.2. Korku ve Kaygı	7
2.3. Yeterli Bir Korku ve Kaygı Teorisi	12
2.4. Kaygı ve Korku İyi mi Kötü mü?	14
2.5. Korkunun Temelleri	15
2.5.1. Amigdala ve Korku	15
2.5.2. Korkunun Kişisel/Toplumsal Boyutu	17
2.6. Korku ve Toplumsallık	17
2.6.1. Korku ve Toplum	18
2.7. Otorite ve Korku	21
2.7.1. Milgram Deneyi	22
2.8. Duyguların Koşullandırılması	25
2.8.1. Küçük Albert Deneyi (Little Albert Experiment)	26
3. BÖLÜM: ÖZNE, İDEOLOJİ, BEDEN VE BİLİNÇ	29
3.1. Özne Tanımlamaları	30
3.1.1. Descartes	31
3.1.2. Kant	36
3.1.3. Hegel	41
3.2. Ara geçiş	45
3.3. Hangi özne	46
3.4. Özne ve Öznellik	47
3.5. Öteki ve Özne; Öznellik Oluşum Süreci	49
3.6. Öteki Bizden Ne İstiyor?	52
3.7. Anlatıdan Nesnelere	53
3.7.1. Anlatılar; Bütünleşme mi, Bireyleşme mi?	56
3.8. Bir Resim Kaç Kurşun Eder ya da Resmin Şiddeti	57
3.9. Benlik ve Beden	58
3.10. Üst-Ben veya Vicdan; Konserve Korku	59
3.11. Disipline Edilmiş Beden	61

3.11.1. Bio iktidar ve Beden; Normalizasyon Toplumu	62
3.12. İdeoloji ve Bilinç	63
3.12.1. İdeoloji	64
3.13. Özne Tıkanması	66
4. BÖLÜM: KAPİTALİZM VE KORKU	68
4.1. Üretim	68
4.1.1. Kapitalizme Yürüyüş	69
4.1.2. Çalışma	71
4.1.2.1. Çalışmanın Anlamı ve Korku	75
4.1.2.2. Çalışma Sürecinde Egemenlik İlişkileri ve Korku	78
4.1.3. İş bölümü	79
4.1.4. Meslek	81
4.1.5. Esnek Üretim	84
4.1.5.1. Esnek Üretim, Esnek Karakter	85
4.1.5.2. Esnek Çalışma, Esnek Güvence, Sağlam Kaygı	87
4.1.6. İşsizlik, İş Güvencesizliği Kaygısı	89
4.1.7. Okunaksızlık	92
4.1.8. İşe Yaramazlık ve Statü Endişesi	94
4.1.8.1. Statü Endişesi	95
4.1.8.2. Meta Statü	97
4.1.8.3. Kendini Gerçekleştirmek Yerine Kişisel Gelişim; Sertifikalılar Toplumu	99
4.1.9. Risk Toplumu; Korku Kültüründe Yaşamak	100
4.2. Tüketim	103
4.2.1. Tüketim ve Birey; Var Olmaktan Sahip Olmaya	104
4.2.2. Tüketim Toplumu	107
4.2.3. Tüketim Kültürü; Nesnelerin Kurnazlığı ve İntikamı	109
4.2.4. Reklam ve Tüketim; Yeni Kaygı Üretim Mekanizması	112
4.2.5. İmajın ve Arzunun Yeniden Üretimi	114
4.2.6. Rakamları Biriktirmek ve Harcamak; Çok olan Neden Azdır?	117
4.2.7. Tüketen Özne; Yağmalanmış Bireysellik	119
4.2.8. Büyüsü Bozulmuş Dünyada Büyüle(n)mek; Gösteri Toplumu	122
5. SONUÇ	127
KAYNAKÇA	135
ÖZGEÇMİŞ	142

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Yüksek Ve Düşük Korkunun Toplumsallık Üzerindeki Etkisi	19
Tablo 2: Korku, Kaygı ve Toplumsallık Arasındaki İlişki.....	20

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Gözetmen, Öğretmen ve Öğrenci Oturma Planı	23
Şekil 2: Ayşe Arman.....	115

KISALTMALAR

age	: Adı Geçen Eser
bs	: Basım
bkz	: Bakınız
c	: Cilt
çev	: Çeviren
der	: Derleyen
ed	: Editör
haz	: hazırlayan
s	: Sayı

1.GİRİŞ

Korku insanlık için –ve belki de bütün canlılar için- temel bir duygudur. Çünkü korku yaşamı devam ettirmemiz için gereklidir. Korktuğumuz için yaşamı devam ettirmeye, tehlikelerle karşılaşmamaya özen gösteriyoruz. Fakat burada ele alacağımız korku artık insanın hayatını devam ettirmesi için duyulan bir duygudan ziyade, kapitalist sistemin kendi yapısından kaynaklanan, bireyleri kendine eklemleyen, öznenin kendisini üzerinden kurmak zorunda kaldığı, bir araçsal duyguya dönüşmüş olan korkudur.

Tarih'in gidişatı içinde her türlü köklü dönüşümün, -ister ekonomik, ister sosyal ya da siyasal olsun- çoğu zaman hep kurumsal boyutu ele alınmıştır, muhtemelen bu tarihin bir psikolojik boyutunu gözden kaçırmış olmamızla ilgilidir. Belki de tarihte değişimin gerçek boyutunu göreceğimiz yer insanların psikolojik değişimlerinin boyutudur. Toplumsal dönüşüm, toplumun üyelerinin doğrudan etkilenmesiyle sonuçlanır; bu sonuçlanma kimi zaman insanların duygularının bastırılmasına, kimi zaman da bu duyguların normalleştirilmesine çıkacaktır. Kapitalist toplumda bir normalleşmiş duygu olarak yaşanan korku ve korkan öznenin, nasıl bir öznelik geliştirdiğini ele alacağız.

Artık korku duymak, kaygılı olmak normalleşmiş bir durum olarak görünüyor. Hatta birçoğunun korku ya da kaygı duydukları bir durum karşısında korku veya kaygı duymuyor oluşumuz yadırganır hale gelmiştir. Bir işimiz varken onu kaybetmeye karşı duyduğumuz korku normal sayılır hale gelmiştir. Korku artık bir kişilik halini almış, kapitalizmdeki özne artık bu durumu bir çelişki, bir yıkım, bir karakter aşınması olarak görmüyor, normalleştiriyor. Korkan özneliği karşısında kişi, bu duruma karşı olmayı değil, bu durumdan yana tavır almayı önemsemektedir.

Kapitalizmde yeni oluşan bu karakteri, “korkan özne” karakterini göstermeye yönelik çalışmalar çok azdır. Psikoloji korkaklığın üstesinden gelmek için öneriler sunuyor, neden korktuğumuza dair bir tez öne sürmüyor; sosyal psikoloji korkunun tanımını, bir miktarda korkuyu yaşayış biçimimizi dile getiriyor, onun sosyal

temeline, sistemsal özüne inmiyor, psikoloji gibi kendi gözetleme kulesinden sadece bakıyor. Siyaset bilimine gelince bu özneyi ele almayı şimdiye kadar düşünmedi. İlerleyen sayfalar bu üç disiplin de dahil birçok disiplinden yararlanarak kapitalist öznenin bu karakterini çözümlemeye yöneliktir.

Kapitalizm ve Korku isimli bu çalışmayı bir tez konusu olarak seçmemizin en büyük nedenlerinden birisi öznenin kapitalizmde kendini var ederken korkunun bu var etme üzerine etkisi göz ardı edilmiştir. Kapitalizmde korkunun bu var olma üzerindeki etkisini göz önüne sermek, kapitalizmin korku ve kaygı üretmedeki rolünü göstermek amaçlanmaktadır.

Bu konuyu ele alan çalışmalar az olmasına rağmen en kapsamlı biçimde Dieter Duhm'un, *Kapitalizmde Korku* isimli kitabında ele alındığı söylenebilir.¹ Duhm bu kitabında kapitalizmi birçok yönüyle ele almış ve korkunun nasıl işlevsel bir rolü olduğunu ortaya koymuştur. Bizim çalışmamız Duhm'dan, güncel üretim biçimlerini ve tüketim teorilerindeki yeni tartışmaları göz önünde bulundurması açısından farklıdır.

Tez üç ana bölüme ayrıldı.

Birinci bölümde mümkün olduğunca korku ve kaygının toplumsal temelde yapılmış tanımlarından hareket ederek bir korku ve kaygı açıklaması sunmaya çalışacağız. Korku ve kaygıyı farklı disiplinlerden bilim insanlarının tanımlamasıyla ele alıp, birbirleri arasında bağlantılar kurmaya çalışacağız.

“İnsan toplumsal bir hayvandır” sözünden hareketle, insanın toplumsallığı ve bu toplumsallığın insanın duyguları üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır. Neredeyse bütün insanlar diğer insanlarla bağlantılı bir şekilde yaşar. Sadece akrabası, ailesi değil türünün birçok üyesiyle bir yaşam sürer. Bu yaşamın karmaşası hiçbir canlı türü topluluğuyla kıyaslanamaz boyuttadır. Aşırı karmaşık bir topluluk ve bu karmaşa içerisindeki etkileşimler ve sonuçları. Korkunun toplumsallaşmaya etkisi ve toplumsal olmanın korkuya etkisini ele alacağız. Ayrıca korkunun kökenini sürerken aynı zamanda insanın kendi yapısını da ele alacağız. Görmemizi sağlayan bir organ olan göz gibi, korkumuzu ve duygularımızı kontrol eden bir beyin parçacığı olan

¹ Dieter Duhm, *Kapitalizmde Korku*, çev. Sargut Şölçün (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009).

“amigdala”ya değineceğiz. Birkaç önemli deneyle de korkunun toplumsal ve bireysel boyutlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Her dönem var olan bir korkudan veya kaygıdan söz etmek mümkün müdür ve bu duygular evrenselleştirilebilir mi? Dünyanın ne olduğuna dair bir anlam arayışı sürdüğü müddetçe dünyaya dair korkularımız nasıl evrilir? Bu anlamda toplumsal olarak önemli kırılmaların yaşandığı dönemleri incelemek bizim için korku ve kaygı görüngülerini rahatlıkla bulabileceğimiz yerler olduğu için, hem dönüşümün kendisi hem de o dönüşümün sonucu korkuyla ilişkili olduğu için bu kırılma anlarını Elias başta olmak üzere birkaç düşünür etrafında ele alacağız.

Toplumsal kırılmalardan bahsetmişken birde toplumsal dönüşümlerin olduğu dönemlerde özne ve öznellik algısı nasıldır? Bunu 2. Bölümde özne tartışmalarını sürdürürken, özne algısının dönemsel olarak nasıl kurulduğunu ortaya koymaya çalıştık. Descartes, Kant, Hegel her biri dönemimize kadar önemli toplumsal dönüşümlerin yaşandığı zamanların düşünürleri olduğu için onları özellikle ön plana çıkararak mini bir özne düşüncesi tarihi yapmaya çalıştık. Çünkü bu aynı zamanda günümüzdeki özne algısının da nasıl bir temelde dönüşüm sağladığını görmemize olanak tanıyacaktır.

Descartes, felsefede özne ve nesne arasında kesin bir ayrım yapmaktadır. Ona göre aynı zamanda da nesne ve özne birbirinden tümüyle farklı yapılar sergiler. Buna göre öznenin bilgiye ulaşması için sürekli bir kuşku halinde olması gerekir. Fakat diğer taraftan bu özne kendisine dair sorgulama ve kuşkulanma içine giremez çünkü özne kuşku götürmeyecek bir gerçekliktir. Dolayısıyla Descartescı öznedeki bir özbilincin inşası ve bununla birlikte öznelliğin kendisinin inşasına rastlayamayız. Ama yine de özne tartışmalarını ilk başlatanlardan birisi Descartes olduğu için önemle değineceğiz.

Kant için ise anlama yetisinin ve duyumların birlikteliğini gerektiren, bilginin koşullarını sezgi ve duyu ortaklığıyla açıklayan bir özne temeli vardır. Özne kendi iç yasalarıyla deneyim dünyasına yönelir. Bu yönelme bir yanda gerçekliğin bilgisini elde ederken, diğer yanda gerçekliği de kurmaktadır. Böylece Kantçı özne kendi gerçekliğini yöneldiği şeyler itibarıyla kurar.

Hegel ise bize öznenin tanınıp bilinmesi için bir başka özneye gereksinim duyduğunu söyler. Tanınmak isteğiyle yöneldiği özne de tanınma isteğiyle diğer özneye yönelir.

Bu istek eylemi -bir anlamda praksis- öznenin bilgisini ve kendisini de kurmasını sağlar. Özbilincinde olan insan tanınmak için ölümüne mücadeleye girerek kendini var eder. Özbilincini elde etmek için bir topluluğa ihtiyaç duyan öznenin, bu toplulukta kendisiyle çelişecek başka öznelerin varlığına da ihtiyacı vardır. Bu özneler arası mücadelenin sonucu özneleri, karşılıklı özbilinçlerine vardırır. Hegel’de özne tartışması için önümüzde önemli iki şey vardır. Birincisi öznenin kendisini bilmek için bir diğer özneye ihtiyaç duyması. Diğerisi ise bu öznenin kendisiyle çelişen öznenin bulunduğu topluluk/toplumun var olması.

Toplumsal düzen bir iktidar biçimi olarak “bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir.”² Bu Foucault’cu bağlamla, Lacan’ın özne algısını birleştirmeye çalışıp modern özneyi anlamaya girişeceğiz. Buradan hareketle aklına, yaptıklarına, eyleminin biricikliğine hakim, her şeyi açıklayabilir bir kudrete sahip “donanımlı bir özne”nin artık yersiz yurtsuzlaştığını tespit etmeye girişeceğiz. Öznelliğin bir töz, verili bir şey değil, kurulan-şekillenen; her şeyi açıklayan ve her şeyin bilgisine sahip değil, kendisinin açıklanmaya ihtiyaç duyulduğu; ilişkisellikler içinde nasıl bir hal aldığıının açıklanması gereken; şeffaflığının ve akılcılığının şüpheyeye açık olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Son olarak yine Foucault’un önemli kuramsallaştırmalarından biri olan “bio-iktidar”dan hareketle beden ve normalizasyon toplumunu ele alıp, tüketim toplumuyla bağlantılandırmaya çalışacağız.

Son bölümde kapitalizmi iki ana başlıkta ele alacağız; üretim ve tüketim. Üretim bölümü çoğunlukla Marx’a referansla açıklanıp, güncel üretim pratikleri, meslek, iş bölümü, esnek üretim boyutuyla ele alınıp bu durumun korku yaratmadaki rolü ön plana çıkarılmaya çalışılacaktır. İş güvencesizliği ve statü endişesi başlıklarında kapitalist toplumdaki çalışanların özgün kaygıları ortaya konulacaktır. Bu başlık altında son olarak Furedi ve Beck’e değinerek risk toplumunun nasıl bir korku ve yabancılaşma ortaya koyduğunun altı çizilmeye çalışılacak.

Bilindiği gibi kapitalizmde üretim ilişkilerinin birey üzerindeki etkisi çoğu zaman ele alınmıştır. Yabancılaşma gibi özgün saptamalar burandan çıkmıştır. Fakat kapitalist

² Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, 3. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 63.

sistemde tüketen öznenin nasıl bir öznellik yaşadığını ele alan çalışmalar hala ülkemizde sayılıdır. Biz ikinci başlığımızda kapitalizmi, tüketim ve tüketen öznenin öznellik pratikleriyle ele alacağız.

Bu başlıkta tartışmalar genel olarak öznenin kurulumunda ötekinin ve anlatıların önemi üzerine üçüncü bölümdeki yazdığımız başlıklarla ilişkilidir. Üretim sürecinden sonra şimdi tüketimle olan ilişkisinde öznenin ne gibi korku ve kaygı içerisinde olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Tüketim toplumunu Debord'un geliştirmiş olduğu "gösteri toplumu" kuramıyla birleştirerek kapitalist sistemde öznenin nasıl bir 'kendilik' inşa ettiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Tüketim sürecinde korkan özneyi, kaygı duyan özneyi ele almamız Adorno'nun önerdiği şeyi yapmaktır. Adorno'nun:³

"Felsefecilerin bir zamanlar yaşam olarak bildikleri şey, önce özel yaşamın, sonra da sadece tüketimin alanı haline gelmiştir: Maddi üretim sürecinin bir eklentisi olarak onun peşinden sürüklenip giden, özerklikten veya kendine ait bir tözden yoksun bir eklenti. Yaşamın en dolaysız hakikatini anlamak isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini incelemek, bireysel varoluşu en gizli, en gözden ırak noktalarında bile belirleyen nesnel güçleri araştırmak zorundadır"

dediği şeyi yapmaya girişip, tüketen öznenin pratiklerindeki nesnel güçleri ortaya koyacağız. Tüketim toplumunu, Baudrillard başta olmak üzere birçok kuramcının hareketle ele alıp; imajlar, arzusunun yeniden üretimi ve reklamcılığın bu süreçteki rolü ve tüm bunların bireyin korku ve kaygısı üzerindeki etkisi dile getirilecektir. Son olarak büyüü bozulmuş dünyada büyülenen öznelere; korku etrafında şekillenen mutluluğu yani Debord'un gösteri toplumu kuramından hareketle korkan, kaygı duyan özneyi ele alacağız

³ Theodor W. Adorno, **Minima Moralia**, çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 13.

2. BÖLÜM: KORKU

Tarih'in gidişatı içinde her türlü köklü dönüşümün, -ister ekonomik, ister sosyal ya da siyasal olsun- çoğu zaman hep kurumsal boyutu ele alınmıştır, muhtemelen bu tarihin bir psikolojik boyutunu gözden kaçırmış olmamızla ilgilidir. Belki de tarihte değişimin gerçek boyutunu göreceğimiz yer insanların psikolojik değişimlerinin boyutudur. Toplumsal dönüşüm, o toplumun üyelerinin doğrudan etkilenmesiyle sonuçlanır; bu sonuçlanma kimi zaman insanların duygularının bastırılmasına, kimi zaman da bu duyguların normalleştirilmesine çıkacaktır. Duyguların normalleşmesi derken neyi kastediyoruz? Nietzsche: “Doğru, bir grubun onsuz yaşayamayacağı yanlıştır” demektedir. İlerleyen sayfalarda da göreceğimiz gibi korku duygusu normalleşmiş, bir işimiz varken onu kaybetmeye karşı duyduğumuz korku normal sayılır hale gelmiştir. Korku artık bir kişilik halini almış, kapitalizmdeki özne artık bu durumu bir çelişki, bir yıkım, bir karakter aşınması olarak görmüyor, normalleştiriyor. Brown bu durumu şöyle niteler: “Yani herkes nevrostiktir, “sağlıklı”nın diğerlerinden farkı, toplumsal bakımdan alışıldık bir nevroz yaşamasıdır.”⁴ Korkan özneliliği karşısında kişi, bu duruma karşı olmayı değil, bu durumdan yana tavır almayı önemsemektedir.

Kapitalizmde yeni oluşan bu karakteri, “korkan özne” karakterini göstermeye yönelik çalışmalar çok azdır. Psikoloji korkaklığın üstesinden gelmek için öneriler sunuyor, neden korktuğumuza dair bir tez öne sürmüyor; sosyal psikoloji korkunun tanımını, bir miktarda korkuyu yaşayış biçimimizi dile getiriyor, onun sosyal temeline, sistemsal özüne inmiyor, psikoloji gibi kendi gözetleme kulesinden sadece bakıyor. Siyaset bilimine gelince bu özneyi ele almayı şimdiye kadar düşünmedi. İlerleyen sayfalar bu üç disiplin de dahil birçok disiplinden yararlanarak kapitalist öznenin bu karakterini çözümlemeye yöneliktir.

Bu çözümlemeye bir tanımlamayla başlayalım.

⁴ Bu fikirlerin ileri sürüldüğü kitap; Norman O. Brown, **Ölüme Karşı Hayat**, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul; Ayrıntı Yayınevi, 1996)

2.1. Korku

Korku, bir tehlike düşüncesi karşısında uyanan duygudur. Bu yönüyle korku, temel bir duygudur. Tarihin herhangi bir evresine bağlı değildir. İnsanın olduğu her yerde olacaktır. “Motif olarak korku, bir kimsenin kuruntularına karşı “surat asmak”tan tutunuzda yaltaklanmaya varıncaya kadar, derece derece türlü tepkiler şeklinde görünür.”⁵

Korku bildik dünyamızda bir yerlerden gelir; deprem olur, yangınlar vb. Görüldüğü gibi nesneleri belli olan duygudur korku, oysa belirgin bir kaynağı olmayan tehditler karşısında da korkarız. Nesnesi belli olmayan, herhangi bir yerden gelebileceğini düşündüğümüz tehlide karşı duyduğumuz şey ise kaygıdır. Peki, korku ve kaygı olarak nitelendirdiğimiz bu durumun farklılığı nedir? Şimdi de hem korkuyu daha iyi anlamak hem de aralarındaki farklılığı ortaya koymak için korku ve kaygıya bakalım.

2.2. Korku ve Kaygı

Ben ölürsem, ne yaparsın Tanrım?
Ben ki senin testin, bir kırılırsam?
İçtiğin içkiyim hem, ya bozulursam?
Ben senin esvabın, işin meşgalen,
Bensiz anlamını yitirirsin sen.

...
Tanrım, kaygıdayım. Ne yapacaksın?
Rainer Maria Rilke'nin "Tanrı'ya"
şiiirinden bir bölüm.

Şuan bizim bildiğimiz anlamda, korku ve kaygı arasındaki farklılığı belirginleştiren kişi Freud’dur. Freud’a göre, gerçekçi bir tehlike kaynağından korkmakla, gerçek bir tehlike bulunmadığı zaman korkmak arasında fark vardır. Freud bunlardan birincisine gerçekçi kaygı ya da nesnel kaygı adını vermektedir. Biz buna korku diyeceğiz. İkincisine ise nörotik kaygı demektedir. Bugün korkudan ayırmak için buna genellikle kaygı adı verilmektedir. Freud birçok kere korku ve kaygıyı aynı kelimeyle karşılamıştır. Birine gerçekçi kaygı diyip ayırarak sadece korku ve kaygının birbirinin bir türü olduğunu belirginleştirmiştir. Korku ve kaygı kelimesine karşılık, Türkçede anksiyete olarak kullanılan, angst, kelimesini kullanmıştır. Kaygı ve korkuyu ayırmak için kelimenin başına “gerçekçi” kelimesini koymaktadır.

⁵ P. Guillaume, **Psikoloji**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 51.

Freud, kaygı için şöyle der: “Gerçekçi anksiyete, çok ussal ve anlaşılır bir şey olarak bizi sarar. Onunla ilgili olarak onun dış tehlikeyi –yani beklenen ve öngörülen bir yaralanmayı– algılamaya bir tepki olduğunu söyleyebiliriz.” Buradan hareketle kaygıyı reflekslerle ilişkilendirir: “Kaçma refleksi ile ilişkilidir ve kendini-koruyucu içgüdünün bir sergilenişi olarak kabul edilebilir” der ve ekler “hangi durumlarda – yani, hangi nesneler karşısında ve hangi koşullarda- anksiyetenin ortaya çıktığı, kuşkusuz büyük ölçüde insanın bilgi düzeyine ve onun dış dünya ile vis-a-vis* kaldığındaki güç duygusuna bağlıdır”.⁶ Kaygıya, Alewyn ise şöyle bir açıklama getiriyor: “...duyumsanan güvensizliğin elle tutulur, belirli bir nedeni olmadığı için gerçeklik, tehlike ve bilinmezlikle birleşerek karşımıza “Dehşet Verici” olarak çıkmaktadır, işte dış dünyanın yarattığı bu konuma insanın tepkisi mutlak bir güvensizlik duygusu olmaktadır. Biz buna kaygı diyoruz.”⁷ Korku ve kaygı arasındaki farklılığı Horney şöyle dile getirir: “Önce bu terimi (kaygıyı kastediyor) korkuyla eş anlamlı kullandım, böylece ikisi arasındaki akrabalığa dikkat çektim. Aslında her ikisi de tehlike karşısında gösterilen coşkusal tepkilerdir.”⁸ Nesnesi belli olan, bir anlamda toplumca “normalleştirilmiş” olan tehlike kaynağına karşı duyulan duygu korku, kaygı ise korkmak için belli bir nesnesi olmayan durumlara karşı duyulur. Bu anlamda kaygı bu çalışmada korkunun bir biçimi olarak ele alınacaktır.

Kaygının başka bir tanımı ise Işık tarafından şöyle dile getirilir; “kaygı iç ve dış dünyadan kaynaklanan bir tehlike olasılığı ya da kişi tarafından tehlikeli olarak algılanıp yorumlanan herhangi bir durum karşısında yaşanan bir duygudur. Kişi kendisini bir alarm durumunda ve sanki bir şey olacakmış gibi bir duygu içinde hisseder.”⁹ Diyerek bir açıklama getirir. “Fiziksel zarar tehditleri, benlik değerine tehditler ve bir bireyin yapabileceğinden fazla performans gerektiren durumlar da kaygı meydana getirmektedir.”¹⁰ “Ne kadar konuştuk, hadi gidip işleri bitirelim”

* Vis-a-vis: yüz yüze.

⁶ Sigmund Freud, **Ruh Çözümlemesine Giriş Konferansları**, çev. Emre Kapkın, Ayşen Kapkın, (İstanbul: Payel Yayınevi, 1998), 390-391.

⁷ Richard Alewyn, “Edebi Kaygı”, **Korku ve Kaygı**, ed. Hoimer von Ditfurth, çev. Nasuh Baran (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), 36.

⁸ Karen Horney, **Çağımızın Nevrotik Kişiliği**, çev. Selçuk Budak (Ankara: Öteki Yayınevi, 1995), 31.

⁹ Erdal Işık, **Nevrozlar**, (Ankara: Kent Matbaası, 1996), 31-45.

¹⁰ Rita Atkinson, Richard Atkinson, Ernest Hilgard, **Psikolojiye Giriş**, II. cilt, çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), 581-584

dediğimiz anda kaygı çoktan ortaya çıkmıştır bile. “Otobüse yetişemedim” dediğimiz anda kaygı içindeyizdir. “Korku”, der Heidegger, “bulunuşun bir halidir”.¹¹

Kaygıyı ve korkuyu tanımlamaya bir alıntıyla devam edelim:¹²

“Bir aslanın saldırısına uğrayan, düşman ateşi altında ilerleyen ya da dağa tırmanırken dar bir kaya çıkıntısı üzerinde denge sağlamaya çalışan birisi korku duyar. Gerçek bir tehlike içindedir ve buna karşı alışılmış tepkiyi yaşar. Bir kişi küçük bir fareden korkabilir, yeni insanlarla karşılaşmaktan sıkıntı duyabilir ya da uçuruma bakan geniş ve yüksek parmaklıklarla korunmuş bir çıkıntıda ayakta durmak onu sinirli yapabilir. İçinde bir sıkıntı duyduğu, huzursuz olduğu, korktuğu fakat bu duygusunu belli herhangi bir nesne ya da duruma bağlayamadığı zamanlar vardır. Bütün bu durumlarda, herhangi bir tehlike yoktur, zarar görmesi söz konusu değildir, fakat gene de benzer bir tepkiyi yaşayabilir. İşte bu kaygıdır.”

Görüldüğü gibi Freedman ve arkadaşları da kaygıyı nesnesinin, -daha doğrusu açıkça yönlendirilebilir bir nesnesinin- olmaması üzerinden tanımlamaya çalışıyorlar.

Yine burada değinmemiz gereken bir nokta daha var; bir şey karşısında duyduğumuz kaygının ya da korkunun nedeni o şey karşısındaki bilgi düzeyimizden kaynaklanıyor olabileceğidir. Bu duruma yukarda ele aldığımız gibi Freud da değinir. Tekrar anacak olursak Freud; “hangi durumlarda –yani, hangi nesneler karşısında ve hangi koşullarda- anksiyetenin ortaya çıktığı, kuşkusuz büyük ölçüde insanın bilgi düzeyine ve onun dış dünya ile vis-a-vis* kaldığındaki güç duygusuna bağlıdır”.¹³ Bu duruma bir örnek ve açıklamayı yine Freud’dan verelim:¹⁴

“Bir vahşinin top atışından nasıl korktuğunu ve bir güneş tutulması karşısında neden dehşete kapıldığını anlayabiliriz; oysa topu nasıl kullanacağını bilen ve güneş tutulması olacağını önceden bilen beyaz bir adam bu koşullarda anksiyetesiz kalır. Diğer durumlarda anksiyeteyi artıran şey üst düzey bilginin kendisidir çünkü tehlikenin erken tanınmasını olası kılar. Böylece bilgilendirilmemiş bir insana hiçbir şey anlatmayan ormandaki iz bir vahşiyi dehşete düşürecek, çünkü bu iz onu vahşi bir hayvanın yakınlarda olduğu konusunda uyarır; deneyimli bir denizci, bir yolcuya önemsiz görünen gökteki küçük bir buluta dehşetle bakacaktır, çünkü bulut onu yaklaşan kasırgadan haberdar eder.”

Gerçek bir tehlike bulunmadığı zaman korkmak ne demektir? Bu aslında olmayan, daha doğrusu o an bizi tehdit etmiyor olan bir şeyden korkmaktır. Örneğin; bir işiniz vardır -hatta işinizde başarılı da olabilirsiniz- fakat hep işinizi kaybetme korkusu sizinledir. Bu tür kaygının kaynağı var olmak, dünyada olmaktır. Her şeyin planlar çerçevesinde yürüdüğü, yapmamız gereken şeyler olduğu müddetçe, kaygı hep yanımızda olacaktır. Aslında bir paradoks gibidir bu “planlı olma” durumu çünkü

¹¹ Martin Heidegger, **Varlık ve Zaman**, çev. Kaan H. Ökten, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006), 149.

¹² J.L. Freedman, D.O. Sears, J.M. Carlsmith, **Sosyal Psikoloji**, çev. Ali Dönmez (Ankara: İmge Kitabevi, 1993), 77.

* Vis-a-vis: yüz yüze.

¹³ Sigmund Freud, **Ruh Çözümlemesine Giriş Konferansları**, çev. Emre Kapkın, Ayşen Kapkın, (İstanbul: Payel Yayınevi, 1998), 390-391.

¹⁴ **age**. 391.

işleri yetiştirememeye kaygısı yüzünden planlamalar yapılır ve o planlar doğrultusunda işleri yürütürüz. Tamda bu planları uygularken bir şeyin yetişmeyeceği kaygısı yeniden üretilecektir.

Burada korku ve kaygıyı bir nesnesi olan ve olmayan olarak ayırmak bize göre hatalı bir düşüncedir. Ya da şu açıklamadan sonra kabul edilebilir bir niteliğe bürünebilir. Bir örnekle ele alacak olursak, diyelim ki yolda, karanlık bir zamanda yürüyoruz hemen yolun kenarında bir insan gölgesine –ya da bizi tehdit edebileceğini düşündüğümüz herhangi bir şeyin gölgesi- benzer bir gölge gördüğümüzü var sayalım. Fakat az daha ilerlediğimizde gölgenin bizi tehdit edebilecek bir şeyin gölgesi değil bir çalıllığın gölgesi olduğunu fark ettiğimizde muhtemelen korku ve kaygımız bitecek. Bu durumda biz kafamızda yarattığımız bir tehdit unsurunun orada karanlıklar arasında olduğunu düşünerek mi korktuk, yoksa gerçekte bir gölgeden mi korktuk. Buradan hareketle denebilir ki tek başına korkutan ve kaygı veren durumlar yoktur. Sadece bizim korku ve kaygı nesnesi olarak kurguladığımız nesnelerden korkumuz ya da kaygı duymamız söz konusudur.

İnsan ve hatta tüm canlılar belli bir tehlike karşısında korkuya kapılabilir fakat insan için tehlikenin giderek değişmesi kaygı duymasını geliştirmiştir. Yani insan kendi savunmasızlığıyla doğada tek başına kalmışlığından dolayı korkmuyor artık, kurduğu toplumda, toplumsal olaylar ile ilgili kaygı duyar hale gelmiştir. Artık, şimdiki tehlike karşısında değil gelecekte olacaklar karşısında da endişeleniyoruz. Bu anlamda kaygı, salt bir belirsiz tehlike karşısında duyduğumuz duygu değildir; gelecekte oluşması muhtemel tehlikeler karşısında duyduğumuz bir duygu olarak da görülmelidir. Şuan belirli bir maaşla çalışıyoruz fakat her an ekonomi kötüye gidebileceği için gelecekte yeterli maddi güce sahip olamayabiliriz. Bu olası durum karşısında kaygılı olmak normalleşmiştir artık. Bu örnek aslında, bir durum karşısında takındığımız duyguya; kaygı mı, korku mu demeliyiz kararsızlığımızı derinleştirebilir.

Fakat kaygıyı korkudan ayırmanın bir yolu da, yaygınlığı ve bunun karşısında takındığımız tavidir. “Korku gibi kaygı da tehlikeye yönelik coşkusal bir tepkidir. Korkudan farklı olarak kaygıya tipik özelliğini veren şeylerden birisi, bir yaygınlık

ve belirsizlik niteliğidir. Deprem gibi somut bir tehlike bile olsa, bilinmeyen konusundaki dehşet duygusu vardır” diyerek bu noktaya dikkat çeker Horney.¹⁵

Horney kaygı ve korku duygusunu açıklamak için bir örnek vermiştir, bizde bu örneği ele alarak kendi örneğimize uyarlayalım. Aslında ele alacağımız örnekte bir durum karşısında bir kişi kaygı duyarken diğer kişi korkuya kapılmaktadır. Bir durum karşısında, birey tehlikeyle mücadele etme yetisine veya arzusuna göre kaygı da duyabilir, korkuya da kapılabilir. Horney, bir hastasının açıkladığı hikayeyle açıklar: Hastası bir gece bitişik odada sesler duyar ve hırsız girdiğini düşünür. Çarpıntıyla, terlemeyle ve kaygıyla tepki gösterir. Bir süre sonra kalkıp büyük kızının odasına gider. Kızı da korkmuştur ama tehlikeye karşı aktif tavır almaya ve hırsızların bulunduğu odaya gitmeye kararlıdır. Bunu yapar ve hırsızları kovalamayı başarır. Anne tehlike karşısında çaresizlik hissetmiş, ama kızı bu duyguya kapılmamıştır. Horney’e göre “annenin duyduğu şey *kaygı*dır, kızının duyduğu şey ise *korku*.”¹⁶ Gelecekte ekonomik kriz olacağı ihtimalini tekrar düşünelim, bu ihtimalin olabileceğini düşünüp yine de buna rağmen harekete geçmiyorsak kaygı duymaktayız; buna karşılık bir yerde para biriktiriyor ya da herhangi bir önlem alıyorsak korku duyuyoruz demektir.

Ruben ise kaygıyı açıklarken güçlü bir tehlike olasılığına dikkati çeker: “Kaygı henüz var olmayan ama var olması muhtemel bir tehlike algısı yaratır. O anda var olan, gerçekleşmekte olan bir tehlike karşısındaki duygumuz kaygı değil korkudur.”¹⁷ Ruben bu durumu şu örnekle açıklamaya deva meder: “Bir araba hızla üzerimize doğru geliyorsa kaygı duymayız, korkarız. Tehlike açıktır. Kaygı durumunda ise güçlü bir tehlike olasılığı vardır.”¹⁸

Tehlike karşısında verilen tepki, kaygı veya korku duyuyor oluşumuzun tespitini sağlayabilir. Fakat bu bütün kaygınlık ve ya korkaklık durumunu tespit etmemizi sağlamaz, nitekim bir insan –veya bir gözlemci olarak biz o kişinin- korku veya kaygı duyduğunun farkında olmayabilir. Kişi bir işi salt kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştirdiğini düşünebilir, oysa o an ciddi bir kaygınlık halini yatıştırmaya yönelik bir girişimde de bulunuyor olabilir. Bu durumun altını Horney şöyle çizer:

¹⁵ Karen Horney, **Psikanalizde Yeni Yollar**, çev. Selçuk Budak (Ankara: Öteki Yayınevi, 1994), 143.

¹⁶ **age**, 144.

¹⁷ Ester Biton Ruben, **İktisadın Unuttuğu İnsan** (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, Ocak 2011), 52.

¹⁸ **age**, 52-53.

“Şimdiki amacım bir insanın, farkında olmaksızın da kaygılı olabileceğini ortaya koymak...”¹⁹ Mal mülk edinmeye yönelik görünüşte yaygın ve özgün girişim aslında, düşkünleşme, yoksullaşma, başkalarına bağımlı hale gelme korkusudur. Bir diğer örneğimiz de şudur: Tüketim nesneleri kimi zaman belirli bir imajı simgeler, bu o nesneyle birlikte bir ürün değil aynı zamanda bir imajda satın aldığımız anlamına gelir. O nesnenin varlığını biliyor olmamızın bizde açtığı boşluğu doldurmaya yönelik bir girişimdir artık tüketim. Bu içeriklere dair derinlikli çözümlemelerimiz ve bu durumu anlaşılır kılacak yeni örnekler ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

Şimdi de korku ve kaygıyı disiplinler arası bir işbirliğiyle ele alıp açıklamaya çalışalım.

2.3. Yeterli Bir Korku ve Kaygı Teorisi

Korku ve kaygıdan söz açtığımızda çoğu zaman bunun her dönem duyulan genel duygular olduğunda herkes hem fikir oluyor. Fakat içlerinde Jürgen Habermas’ın da bulunduğu, Hoimer von Dittfurth’un düzenlediği daha sonra kitaplaşıp Türkçeye de çevrilen, bir konferansta, * Walter Schultz şunun altını çizer, “Korku ve kaygının bu ayırımından yola çıktığımızda şunun ile karşılaşırız: Özellikle Yunanlılar tarafından benimsenen klasik-antik düşünce korku görüngülerini tema edinirken, kaygı görüngülerini hiç dikkate almamıştır.”²⁰

Görüldüğü üzere her dönem var olan bir kaygıdan söz etmek zor fakat korku evrenselleştirilebilir. Dünyanın ne olduğuna dair bir anlam arayışı sürdüğü müddetçe dünyaya dair korkular da devam edecektir. Bu anlamda toplumsal olarak önemli kırılmaların yaşandığı dönemleri incelemek bizim için korku ve kaygı görüngülerini rahatlıkla bulabileceğimiz yerlerdir. Dinin ya da geleneğin mülk edinmeyi yasakladığı bir topluluğun, mülk edinmeye dair kırılım yaşadığı bir dönem, o topluluğun kaygı ve korku görüngülerinin yeniden belirleneceği andır. Hem

¹⁹ Horney, Çağımızın Nevrotik, 43.

* Bu konferans metni şu isimde kitaplaşıp Türkçe olarak da basıldı: Walter Schultz, “Çağdaş Felsefede Kaygı Sorunu”, **Korku ve Kaygı**, ed. Hoimer von Dittfurth, çev. Nasuh Baran (İstanbul: Metis Yayınları, 1991).

²⁰ Walter Schultz, “Çağdaş Felsefede Kaygı Sorunu”, **Korku ve Kaygı**, ed. Hoimer von Dittfurth, çev. Nasuh Baran (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), 8.

dönüşümün kendisi hem de o dönüşümün sonucu korkuyla ilişkilidir. Bu durumu Elias şöyle nitelendirir:²¹

“Bütün dönüşümlerin ve değişimlerin arkasında değişmeden kalan, ebedi ve sürekli bir şey keşfetmeye yönelik çabaların, insanlar için böylesine önem ve değer kazanmış olması öyle sanıyorum ki, insanın korkusuyla, onun kendi geçiciliğinden, ölümden duyduğu korkuyla açıklanabilir. Bir zamanlar bu korku, ebedi tanrılara duyulan inançla aşılmıştı; ardından insanlar yeniden, doğanın kalıcı düzeninin temsilcileri olarak ebedi doğa yasalarının varlığına inanıp geçiciliğe ve ölüm korkusuna karşı donanmaya çalıştılar.”

Bu kırılma durumuna yönelik Schulz iki önemli ana dikkat çeker:²²

“Dünyanın insan için anlamlı olarak var olduğu bir yer, bir kozmos olduğunu kabul edersek, belirli tehditler anlamında korku var olsa bile, dünyanın var olmasını ilgilendiren kaygıya yer kalmayacaktır. Bu kaygı, tarihsel gelişim sürecinde iki kez ortaya çıkmıştır. Birincisi Antik dönemin sonundadır. Burada görünen dünya kaygısı Hristiyanlığın temel ilkesidir ve Hristiyanlık öğretisine göre İsa’ya inanç ile ortadan kaldırılabilir. Dünya kaygısının ikinci kez uyanışı ise, 19. yüzyılda akılcı aydınlanma çağındaki dünya güvencesinin zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır.”

Biz bu çalışmada ilerleyen bölümlerde buraya üçüncü kırılma anı olarak: tüketim mallarının aşırı üretimi, Baudrillardcı anlamda tüketimin kendisinin bir ihtiyaç haline dönüştüğü, her şeyin gösteriye dahil olduğu, toplumsalın bir artık haline dönüştüğü, meta-biçimine bağlı nitelik kaybı içindeki yaşamı, kısacası kapitalizmin şu anını ekleyeceğiz.

Kaygının çocuklukta oluştuğu fikri ilk yaygın korku teorisidir, özellikle Freud’un oidipus kompleksi (karmaşası) teorisi -tartışmalı olsa da-, bu alanda öncüdür. Çocukluk deneyimlerinden çok karakter yapısına ve kişinin yaşadığı “temel kaygı” ile başa çıkma stratejilerine odaklanan önemli psikologlardan birisi de Horney’dir. Ona göre; Temel kaygı çocuklukta kişinin sevgisiz ve güvensiz olmasına sebep olan koşullarda ortaya çıkar ve *bu nörotikleştiği için her güvensizlik koşulunda yeniden üretilir*. Nevroz çocuklukta güvensiz ve sevgisiz ortama bağlıdır. Böyle bir ortamda büyüyen kişi gerçek benliğinden uzaklaşır ve temel kaygı geliştirir. Kişilerin bu kaygı ile başa çıkma metotları onların nevrozunu belirler. İnsanlara doğru yönelmek, insanlara karşı hareket etmek ve insanlardan uzaklaşmak olmak üzere 3 temel kaygıyla başa çıkma tutumu vardır.²³

²¹ Norbert Elias, **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, (İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2000), 168.

²² Schultz, **age**, 18.

²³ Wendy B. Smith, “Karen Horney and Psychotherapy in 21st Century”, **Clinical Social Work Journal**, Volume 35, Issue 1, (March 2007): 57-66. (italikler bana ait)

2.4. Kaygı ve Korku İyi mi Kötü mü?

Tüm bu söylenenlerden sonra kaygı ya da korku iyi bir şey midir yoksa kötü (yararsız) bir şey midir, bu soruna bakalım. Örneğin Freud için pek de yararlı bir durum değildir, hatta ciddi korkululuk, ya da kaygılılık durumu her şeyi mahvedebilir. Freud bu duruma şöyle dikkati çeker:²⁴

“Biraz daha düşününce gerçekçi anksiyetenin ussal ve yararlı olduğu yargımızın kesin bir değişiklik gerektirdiğini kendimize itiraf etmeliyiz. Çünkü bir tehlike tehdidi altında yapılacak tek yararlı davranış, insanın tehlikenin büyüklüğüne kıyasla kendi gücünü serinkanlı bir biçimde değerlendirmesi ve buna dayanarak kaçmanın mı, savunmanın mı yoksa hatta belki de saldırının mı başarılı bir sonuç umudu sunduğuna karar vermesi olacaktır. Ama bu durumda anksiyeteye hiç de yer yoktur; eğer hiçbir anksiyete doğmasaydı olup biten her şey iyi, olasılıkla da daha iyi başarılabildi. Aslında eğer anksiyete aşırı derecede büyükse en üst düzeyde yararsız olduğunun ortaya çıktığını görebilirsiniz; kaçmak da dahil olmak üzere tüm eylemi felç eder. Genellikle tehlikeye karşı tepki anksiyete duygusuyla savunma eyleminin bir karışımını içerir. Ürkmüş bir hayvan korkar ve kaçır; ama bunun yararlı kısmı “korkmak” değil “kaçmak”tır.

Bu durum için Heidegger şöyle bir görüş ileri sürer: “Dasein, öncelikle ve çoğunlukla *neyle* ilgileniyorsa oradan hareketle *var* olmaktadır. Bunun tehlikeye düşmesi, beraberinde var olmanın tehdit edilmesi demektir.” İşte Heidegger korkuyu buradan hareketle ele alır. “Korku Dasein’i* öncelikle olumsuzlayan bir surette açılar. Şaşırtır ve “kafa karışması”na neden olur. Aynı zamanda korku, tehlikeye düşmüş olan içinde-var-olmaklığın tehlikeye düştüğünü göstererek bizi ona kapır.”²⁵

Kaygı ve korku arasında önemli bir ayrımı Sennett’de ortaya koyar. Korku ve kaygı arasındaki duygusal farka dikkat çeker. “Kaygı olabilecek şeylerle, korku ise olacağı bilinen şeylerle ilgilidir. Kaygı, kötü tanımlanmış koşullarda ortaya çıkar; korku, acı ya da talihsizlik iyi tanımlanmış koşullarda ortaya çıkar.”²⁶ Sennett buradan hareketle kapitalizmdeki yeni gelişen korku ve kaygı durumunu analiz eder. Eski piramit dediği kapitalizmin ilk dönemlerindeki iş bölümü şeklinin, şimdiki halinden korku ve kaygı bakımından farklılık yarattığını tespit eder.²⁷

“Eski piramitte başarısızlık, korku temelli olurdu; yeni kurumda başarısızlık kaygı tarafından şekillendiriliyor. Firmalar yeniden tasarlandığında, çalışanların kendilerine ne olacağı konusunda genellikle hiçbir fikri olmuyor, çünkü şirket yeniden yapılanmasının modern biçimleri, firmanın iç işleyişinden çok, finans piyasalarında üretilen borç senetleri ve hisse-bedeli değeri tarafından belirleniyor.”

²⁴ Freud, *age*. 391.

* Dasein, Almanca varlık anlamına gelir, fakat heidegger özel bir anlamda dasein’i kurgular. Dünya-içinde-varolma olarak Dasein, zaten hep ilgilenme içinde var olmalıdır.

²⁵ Heidegger, *age*, 149.

²⁶ Richard Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, çev. Aylin Onacak, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 39.

²⁷ *age*, 39.

Dolayısıyla korku ve kaygı belirsizlik içindeki kapitalizmde her zaman yanıımızdadır.

Hühnerfeld'e göreyse kaygı, "Ekzistens*" olarak insanın yaşadığı bir psişik süreç değildir; tersine bizzat ekzistens olma halidir."²⁸ Var olmanın kendisi bir kaygıdır kısacası. Bilginin artık iktidar eliyle üretilmesi ya da devasa düzeyde üretilmesi, gösteri nesneleri, tüketim nesneleri ve göstergeler sürekli çoğalmakta ve buna yetişmek zorunda hisseden modern birey ve bütün bunlar karşısında sürekli artan bir kaygı ve kendiliğin yitimi. Kapitalizmin geldiği noktada varlığa hitap eden nesneler sisteminin çokluğu aynı zamanda kaygınlık durumumuzun çeşitliliğini de göstermektedir. Gramsci'nin etno-milliyetçilik karşısında takınılan kayıtsızlığa dair söylediği şeyleri, modern bireyin kaygılı oluşuna uyarlayabiliriz. Kaygı tek tek bireylere indirgenmemesi gereken, aksine araçsal ve hesapçı "modern benlik anlayışına içsel" bir duygudur. İlerleyen bölümler kapitalizmdeki insanın kaygınlık durumuna yöneliktir.

Korku temel bir duygudur, korkarak bizler hayatta kalmaya devam ederiz. Korkmazsak her an tehlikeye atılabilir ve yaşamımızı sonlandırabiliriz. Fakat bizim burada ele aldığımız korku ve kaygı insanın yaşamda kalmasını sağlayan temel bir duygu olarak değil, bizzat yaşamın kendisinde ortaya çıkan korku ve kaygılardır.

2.5. Korkunun Temelleri

Korkunun insansal temelleri nedir, neden kaynaklanır, yapısal ve ruhsal boyutları nedir? Bir korku duyduğumuza göre bunun nerolojik bir boyutunun olup olmadığına da değinmemiz gerekiyor. Bu başlık altında korkuyu daha bilimsel bir düzeyde anlamaya girişeceğiz.

2.5.1. Amigdala ve Korku

Amerikalı 4 Akademisyenin çalışmaları, beyindeki amigdala parçasının korku duymamızın kaynağı olduğunu ortaya koymuştur.²⁹

* Ekzistens; Varoluş.

²⁸Paul Hühnerfeld, **Heidegger: Bir Alman, Bir Filozof**, çev. Doğan Özlem (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994), 72.

²⁹ Justin S. Feinstein, Ralph Adolphs, Antonio Damasio, Daniel Trane, The Human mygdala and the Induction and Experience of Fear, **Current Biology**, s. 21, (January 11, 2011): s.34-38.

Yapılan araştırma, Amerikalı bir kadının amigdalasının hasar görmesi üzerine yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Iowa Üniversitesinden nörolog Justin Feinstein ve arkadaşları, "SM" olarak adlandırdıkları kadında, "Urbach-Wiethe" diye de bilinen Lipoid Proteinozis hastalığı bulunduğunu, bu nedenle beyninin, başta korku olmak üzere duyguların denetiminden sorumlu amigdala bölgesinin hasar gördüğünün belirlenmesi üzerine bu çalışmaya başlamışlardır.

Feinstein ve arkadaşları, nadir rastlanan hastalığı nedeniyle 10'lu yaşlarında beyninin bu bölgesini kaybeden SM'nin, o zamandan bu yana hiçbir şekilde korku hissetmediğini ve dolayısıyla çevresindeki tehlikelerin farkına varamadığını keşfettiler. Buna ilişkin örnekler de bulunmaktadır. Örneğin; korku duygusunu en son çocukluk yaşlarında yaşayan SM'in bir akşam parkta oturan bıçaklı bir adamın kendisini çağırması üzerine ona doğru yaklaştığını ve saldırganın bıçağı boynuna dayamasına rağmen serinkanlılığını koruduğu bilinmektedir. SM'nin korkusuzluğu defalarca test edildi. Feinstein ve arkadaşları, kadına en dehşet verici korku filmlerinin izlettirildiğini ve hatta sürüngenler ve böceklerden nefret ettiğini söylediği için ona örümcek ve yılan gösterilmesine rağmen herhangi bir korku belirtisi oluşmadığını kaydettiler.

Amigdala olumlu ve olumsuz duygusal uyarıcıların değerlendirilmesinin dışında ayrıca duygusal içerikli hatıraların depolanması ile de ilgilidir.³⁰ Bir dizinin duygusal olduğunu veya bir yüzün kızgın mı, yoksa tehdit edici mi olduğunu amigdala sayesinde hatırlarız. “Amigdala zarar gördüğünde hastalar artık mutlu yüz ifadeleri ile ürkek yüz ifadelerini birbirinden ayırt edemiyorlar. Yüksek sesleri gürültü olarak algılayamıyorlar. Benzer şekilde hayvanların amigdalası zarar gördüğünde artık korkmayı ve tehlike durumlarında kaçmayı öğrenmiyorlar.”³¹

Amigdalanın oynadığı rol ortada fakat bu her şeyin amigdaladan kaynaklandığı anlamına gelmiyor. Amigdala korku duymamızın imkanını sağlıyor fakat neyden korkacağımıza karar veren bir bölge değil. Kısaca amigdala korku nesnelerini kodlayıp sakladığımız, konserve haline getirdiğimiz yerdir.

³⁰ W.M. Kelly, Cited in J. Travis, The Brain's Funny Bone, **Science News**, s. 162 (2002): 308-309.

³¹ S.B. Hamann, T. D. Ely, J.M. Hoffman, C.D. Kilts, Ecstasy and Agony: Activation of The Human Amygdala in Positive and Negative Emotions, **Psychological Science**, s. 13 (2002): 135-141.

2.5.2. Korkunun Kişisel/Toplumsal Boyutu

Bir slogan haline gelen o sözle başlayalım: “İnsan toplumsal bir hayvandır.” Neredeyse bütün insanlar diğer insanlarla bağlantılı bir şekilde yaşar. Sadece akrabası, ailesi değil türünün birçok üyesiyle bir yaşam sürer. Bu yaşamın karmaşası hiçbir canlı türü topluluğuyla kıyaslanamaz boyuttadır. Aşırı karmaşık bir topluluk ve bu karmaşa içerisindeki etkileşimler ve sonuçları. Korkunun toplumsallaşmaya etkisi ve toplumsal olmanın korkuya etkisini ele alacağız şimdi de. Korku ve toplumsallık bir diyalektik içerir. İnsan tek başınalığından korktuğu için toplumsallaşır; toplumsal olan da kendi birliği için üyelerine korku yayar. Barınma, ilkel tek başına avlanamama korkusundan tutunda, çağdaş tek başına geçinememe korkusuna kadar her şey bizi toplumsallaştırır. Toplumsallık kendi birliğini oluşturduktan sonra o normu korumak için -yine dağılmama korkusuyla- birçok korku yayar. Örneğin Başbakan Recep Tayyip Erdoğanın söylediği sözlerle ilgili şu haber metni bununla da ilgilidir:³²

“Başbakan Tayyip Erdoğan, memura 4 + 4 zam teklifiyle ilgili olarak "Hesaplar yapıldı, yoksa Yunanistan gibi oluruz" dedi.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, hükümet ile memurlar arasındaki toplu sözleşme sürecine ilişkin olarak, “Türkiye’yi bir bütün olarak ele almak zorundayız ve bu ülke eğer bir zaafa uğrarsa, bizim akıbetimiz de Yunanistan, İspanya’nın akıbetine uğrar” dedi.”

Şimdi bunu yapılan çalışmalarla destekleyelim.

2.6. Korku ve Toplumsallık

Korku duygusunun kaynağı nedir, korku duygusu kalıtımın mı, öğrenmenin mi bir ürünüdür? Bu konularda önemli varsayımlar ya da bulgular bulunmaktadır. Korku duygusunun bütün canlılarda görülen bir duygu olduğunun altını bir kez daha çizelim. Adler özellikle insanların tabiata karşı güvensiz ve zayıf olduklarından korktuklarının altını çizer.³³ Davranışçı kuramcılar korkunun öğrenme ile oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tezi ilerleyen sayfalarda çeşitli deneylere değinerek daha da açacağız. Şimdi kısaca değinecek olursak yapılan çalışmalarla farklı bölgelerde farklı “korku nesneleri” oluşturulduğu bilinmektedir. Örneğin, köy çocuklarının incelendiği bir çalışmada korkuya sebep olan faktörlerin %75’ini hayvanların oluşturduğu tespit

³² <http://haber.gazetevatan.com/hesaplar-yapildi-yoksa-yunanistan-gibi-oluruz/450708/1/gundem> [02.03.2013].

³³ Alfred Adler, **İnsanı Tanıma Sanatı**, çev. Şelale Başar, 4. bs. (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985), 229.

edilmiştir.³⁴ Kentlerde yapılan diğer bir araştırmaya göre; “dokuz yaşındaki çocukların %40’ından fazlasının korkularının bedensel zarar, soygunlar, çocuk hırsızları ya da ölüm ve hayvanlar çevresinde yoğunlaştığı” belirtilmektedir.³⁵ Çocukluktaki bu korkunun nedeni büyük oranda bilinmeyen şeyler hakkındaki anlatılar ve bu korkulan şeylere yönelik şartlandırmalardır. Çocukluktaki bu korkular gençlikte daha nicel bir hal alıp, ilgilendiği şeylerin sonucunun ne olacağını bilememe, toplumdaki yeri nedir ve varsa o yeri kaybetme kaygısı başlayacaktır.

2.6.1. Korku ve Toplum

Korkunun toplumsullağına dair önemli çalışmalardan birisi Schachter tarafından yapılmıştır.³⁶ Schachter bu çalışmada korku duygusu yüksek olan insanların, düşük korkulu insanlara göre daha çok toplumsallık ihtiyacı duydukları tezini geliştirmiştir. İlk bakışta yüksek ya da düşük korkulu olan insanı tespit etmek zormuş gibi görünür fakat ilk kez bir arabayı sürececek olan kişinin korkusu, yıllardır araba kullanan birisinin korkusundan daha yüksektir. Birbirlerine benzer insanları seçerek, birkaç yöntemle birisi diğerine göre daha fazla korkutularak, korkunun derecesi ayarlanabilir. Sonra da deneklere toplumsallaşabilecekleri bir ortam sağlandığında korkunun derecesi ve toplumsallık arasındaki ilişkinin boyutu izlenebilir. İlerleyen süreçte buna benzer bütün deneylerin bir modeli haline gelen Schachter’in deneyi tam da böyle yapılarak oluşturulur. Schachter, insanları toplu halde yaşamaya ve toplu halde davranmaya iten duygunun ne olduğunu araştırırken korku ve toplumsallık arasında bir ilişki olduğunu fark etmişti. Çünkü gözlemleri şu veya bu nedenle toplumsallıktan yalıtılmış bireylerin ani korku ve kaygı ataklarına kapıldıklarını gösteriyordu. Bu da onu korku duygusu yüksek olan insanlar, korku duygusu düşük olanlardan daha toplumsaldır tezine, başka bir deyişle, korku duygusu yüksek olanlar, sürüye uyma ve kolektif zihni yaratma veya onu takip etmeye daha eğilimli olanlardır tezine götürdü.

Bu önermeyi sınavabilmek için Schachter, bir deney yaptı. Deney şöyleydi: Denek Schachter’in deneyi için değişik türden elektrikli araçlar bulunan bir laboratuara girdiğinde, onları beyaz önlüklü bir araştırmacı karşıladı ve deneklere kendisini

³⁴ Haluk Yavuzer, **Çocuk Psikolojisi**, (İstanbul, Remzi Kitabevi), 39.

³⁵ Mary J. Gander, Harry W. Gardiner, **Çocuk ve Ergen Gelişimi**, çev. Ali Dönmez, Bekir Onur, Nermin Çelen, (Ankara: İmge 1993), 381.

³⁶ Stanley Schachter, **The Psychology of Affiliation**, (Stanford: Stanford University Press 1959).

elektrik şokunun etkilerini araştıran nöroloji ve psikiyatri doktoru Dr. Gregory Zilstein olarak tanıttı. Denekler daha sonra iki ayrı gruba ayrıldı. İlk gruba: “Elektrik şoklarının korkunç şeyler olduğu ve bu şokun çok şiddetli olacağı, ancak deneyin başarılı olabilmesi için de şiddetli şok vermek gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu şoklar çok kötü olacaktır fakat kuşkusuz kalıcı hiçbir hasara neden olmayacaktır” denildi. Böylece bir süre devam edip deneklere çok korkutucu ve acı verici bir yaşantıyı deneyimleyecek üzere oldukları duygusu verildi. Bu ilk gruptaki bireyler yeterince korkutulmuştu. İkinci gruptaki bireyleri ise tersine yatıştırmak, rahatlatmak, gerginlikten kurtarmak için “elektrik şoku acı vermeyecek, sadece gıdıklanma ya da ürpermeye benzer bir duygu uyandıracak, bana güvenin hissedeceğiniz şey hiçbir biçimde acı verici olmayacaktır” denildi. Böylece ikinci gruptaki bireyler, düşük korku grubunu oluşturdu. Denekler sorgulandığında görülmüştü ki ilk grup daha fazla korkmaktaydı. İlk grup daha acı verici bir yaşantıya girmeyi beklerken, diğer grup hafif ve korku vermeyen bir deneye girmeyi bekler haldeydi. Korkunun uyarılması ve ölçülmesinden sonra, araştırmacı araçları hazırlamak için 10 dakikalık bir gecikmenin olacağını söyledi. Böylece her iki gruba da deneylere başlamadan önce on dakikalık bir ara verilebilecekti. Araştırmacı, deneklere bu işler yapılırken isterlerse, koltukların, dergilerin vb. bulunduğu, özel olarak hazırlanan odalarda bekleyebileceklerini söyledi. Her denekten bir tercihi bulunup bulunmadığı, eğer tercih edecekse tek başına mı başkalarıyla birlikte mi beklemek istediklerini belirtmelerini ve ayrıca seçimlerinin gücünü de belirtmeleri istendi. Deneylerde, denekler tarafından yapılan seçim (yalnız kalma veya birlikte bekleme isteği) ve deneğin birlikte bekleme isteğinin derecesi, toplumsallık eğiliminin ölçüsünü belirtiyordu. Deneklerin verdiği yanıtlara göre korku toplumsallık üzerinde etkiliydi (bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Yüksek Ve Düşük Korkunun Toplumsallık Üzerindeki Etkisi

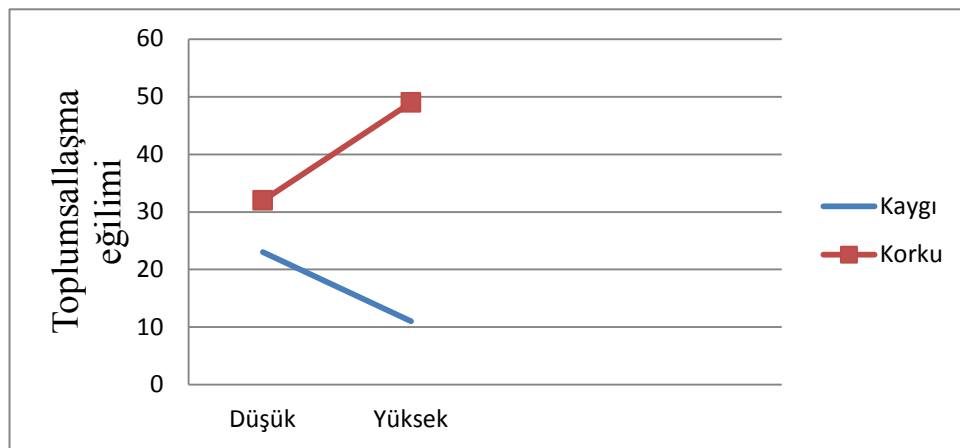
Koşul	Birlikte	Fark etmez	Yalnız	Toplumsallığın gücü
Yüksek Korku	62.5*	28.01	9.4	88
Düşük Korku	33.0	60	7	35

*Rakamlar -2 ile +2 arasında bölünmüş bir ölçekle değerlendirilerek elde edilmiştir. Stanley Schachter, The Psychology of Affiliation, (Stanford: Stanford University Press 1959)’den uyarlanmıştır.

Tablo 1’de de görüldüğü üzere, yüksek korku düzeyindeki bireyler, düşük korku düzeyindekilere göre daha çok toplumsallaşma eğilimi göstermişlerdir. Bu anlamda korku toplumsallaşma üzerinde etkilidir diyebiliriz.

Korku ve toplumsallığın bağlantısına dair Schachter'inkine benzer bir diğer çalışma, 1961 yılında Sarnoff ve Zimbardo tarafından yapılmıştır.³⁷ Bu çalışma daha kapsamlıydı hem korkunun hem de kaygının toplumsallık üzerindeki etkisi sınanmıştır. Deney yine deneklere elektrik şoku verilerek korkutulması üzerine kuruluydu. Denekler benzer şekilde yüksek korkulu ve düşük korkulu hale getirildi. Bir başka grup ise yüksek kaygı oluşturulmak üzere hazırlandı. Bu gruba, meme koruyucular, plastik memeler gibi değişik nesneleri emmek zorunda kalacakları anlatıldı. Denekler erkek üniversite lisans öğrencilerinden oluşmaktaydı. Gülünç, bebeksi nesneleri emmeleri istendiği için ağızla ilgili bir kaygı hissi yaratılabileceği, böylece kendilerini aptalca bir işle uğraşıyor ve rahatsızlık duyuyor olacakları var sayılmıştı. Bu grup yüksek kaygı grubuydu. Diğer gruba ise genel olarak daha kabul edilebilir, düdük gibi zararsız nesneleri emecekleri söylendi. Böylece düşük kaygı grubu da oluşturulmuş oldu. Fakat en dikkat edilen şeylerden birisi, ister yüksek kaygı grubu olsun ister düşük kaygı grubu olsun korkmalarını gerektirecek gerçekçi hiçbir şeyin olmadığını belirtmekti. Daha sonra ise yüksek korkulu-düşük korkulu, yüksek kaygılı-düşük kaygılı bu 4 gruba yine önceki gibi toplumsallaşma fırsatı verilerek, yalnız mı birlikte mi beklemek istedikleri soruldu. Bu deneyde de Yüksek korku düzeyindeki bireylerin düşük korku düzeyindekilere oranla, Schachter'in deneyinin sonucunu doğrular nitelikte, daha çok toplumsallaşma eğiliminde oldukları gözlenmektedir (bkz. Tablo:2).

Tablo 2: Korku, Kaygı ve Toplumsallık Arasındaki İlişki

I. Sarnoff, P.G. Zimbardo, Anxiety, "Fear and Social Affiliation", **Journal of Abnormal and Social Psychology**, 62, (1961): 356-363.'den uyarlanmıştır.

³⁷ I. Sarnoff, P.G. Zimbardo, Anxiety, "Fear and Social Affiliation", **Journal of Abnormal and Social Psychology**, 1961, 62, 356-363.

Fakat yüksek kaygı düzeyindeki bireylerin, düşük kaygı düzeyindekilere oranla daha az toplumsallaşma eğilimde oldukları da deneyin diğer sonucudur.

Peki, tabloda da görüldüğü üzere, yüksek korku toplumsallaşmaya neden olurken yüksek kaygı neden toplumsallaşma eğilimini düşürmektedir? Bu soruya karşı Freedman ve arkadaşlarının sunduğu yanıt şöyledir: “İnsanların çoğu, başkalarıyla birlikte olmanın, genellikle gerçekçi bir şeye ilişkin korkuyu azalttığını öğrenmiştir. Başka insanlar onlara, tehlikeyi diğerlerinin de yaşayacağı ve çoklukla güç (kuvvet) olduğu konusunda güven verirler. Ancak, kaygımız gerçekçi olmadığında, başkalarıyla ilişki kurmanın bir yarar sağlaması olasılığı daha düşüktür ve hatta durumu daha da kötüleştirebilir. Büyük bir olasılıkla başkaları kaygı duymamaktadırlar çünkü gerçekte korkmayı gerektirecek bir durum yoktur; dolayısıyla, kaygılarımız konusunda çekinmeden konuşmayız. Başkaları şaşıracaktır, böylece sıkıntılı bir duruma düşebiliriz ve etkileşim kaygıyı azaltmak yerine artırabilir. Başkalarına sorunumuzu açabilirsek bile, onlar için bize güven verebilmek daha zor olacaktır, çünkü rahatsızlığımızın gerçek nedenini anlamayacaklardır.”³⁸ Buradan hareketle dikkatimizi bireyleşme ve yüksek kaygı arasındaki ilişkiye çekmemiz gerekir. Bireyleşmenin böyle bir kaygılı olma boyutunun da olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Bu konu başka çalışmalarda ele alınabilir.

Bundan sonra iki deney aktarılacaktır. Bu deneylerden birisi Küçük Albert Deneyi (Little Albert Experiment) olarak literatüre geçmiş olan John B. Watson ve asistanı Rosalie Rayner tarafından yapılan deneydir, diğeri ise Yale Üniversitesi Psikologlarından Stanley Milgram’ın, kendi ismini verdiği Milgram Deneyi’dir.

2.7. Otorite ve Korku

Milgram otorite ve korku arasında bir ilişki olup olmadığını uzun yıllar süren deneylerle ortaya koymaya çalışmıştır. Otorite olarak kurguladığımız kişilerin varlıkları bizi nasıl etkiler. Hepsinden de önemi otorite korkusun insanın kendisini kontrol etmesine yol açar mı? İşte tüm bunları Milgram deneyi ile ele alıp açıklayalım

³⁸ J.L. Freedman ve diğerleri, **age**, 78

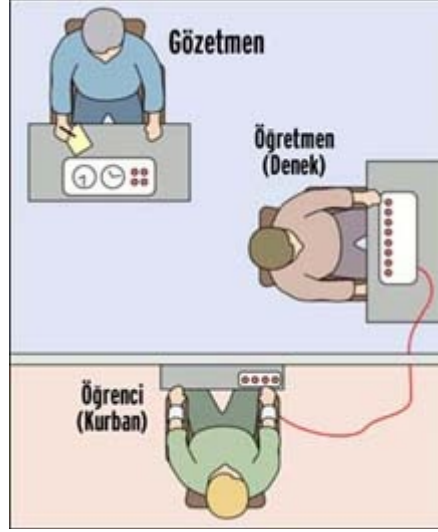
2.7.1. Milgram Deneyi

“Milgram Deneyi”³⁹ “insanlar sosyal etkiye ne derece boyun eğler” başka şekilde söylersek insanların otorite korkusu karşısında neler yapabilecekleri sorusuna yanıt aramak için yapılmıştır. Deneyin tanıtımında deneyin bir saat sürdüğü ve katılanlara deneyi tamamlamasalar bile 4,50\$ ödeneceği bildirilmişti. Katılımcılar 20 ve 50 yaşları arasından seçilmiştir. Bu seçilenler arasında ilkokul terk kişilerde doktora mezunu kişilerde bulunuyordu. Deney gözlemcisi rolünü (otoriteyi) bir teknisyen önlüğü giyen, sert, hissiz görünümlü bir biyoloji öğretmeni oynuyordu. Kurban rolünü de bu rol için eğitilmiş, İrlandalı-Amerikan bir muhasebeci üstlenmişti. Kurban olan kişinin deneyden haberdar olduğu katılımcıdan gizleniyor ve kurban, katılımcıya kendisi gibi gönüllü olarak katılmış başka bir denek olarak tanıtılıyordu, dolayısıyla katılımcının gözünde deney, deney gözlemcisi ve iki denekten oluşuyordu. Deney gözlemcisi, iki deneye “öğrenmede cezanın etkisi” hakkında bir deneye katıldıklarını, birisinin “öğretmen” diğerinin de “öğrenci” rolünü üstlenecekleri bilgisini veriyordu.

Sonra, iki deneye birer yaprak kâğıt veriliyordu. Katılımcının, bu kâğıtlardan birinde “öğretmen” ve diğerinde de “öğrenci” yazdığına ve kâğıtların rastgele verildiğine inanması sağlanıyordu. Gerçekte ise her iki kâğıtta da “öğretmen” yazıyordu ve işbirlikçi denek kendi kağıdında “öğrenci” yazıyormuş gibi rol yapıyordu; böylece katılımcının hep “öğretmen” olması sağlanıyordu. Daha sonra “öğretmen” ve “öğrenci” birbirini duyabilecek ancak göremeyecek şekilde ayrı odalara alınıyordu (bkz. Şekil 1).

³⁹ Stanley Milgram ilki 1963 te yayınlanan seri halinde deneyler yapmıştır Deneylerin ayrıntıları: Stanley Migram, “Behavioral Study of Obedience”, **Journal Of Abnormal and Social Psychology**, s. 67 (1963), 371-378. ve S. Milgram, **Obedience to Authority: An Experimental View**. (New York: Harper and Row, 1974)

Şekil 1: Gözetmen, Öğretmen ve Öğrenci Oturma Planı

S. Milgram, **Obedience to Authority: An Experimental View**. (New York: Harper and Row, 1974)'den uyarlanmıştır.

Deneyden önce öğretmene 45 voltluk bir elektrik şoku uygulanarak öğrenciye uygulayacağını sandığı şokun neye benzediği hakkında bir fikir verilmiş oluyordu. Öğrenilmesi gereken işlem, öğrenme psikolojisi deneylerinde genellikle kullanılan kelime çiftleri dizisidir. Öğretmene, öğrenciye öğretmesi amacıyla sözcük çiftlerinden oluşan bir liste verildikten sonra, öğretmen bu listeyi önce öğrenciye bir kere okuyarak işe başlıyordu. Ardından öğretmen listeyi oluşturan sözcük çiftlerinin ilk sözcüklerini teker teker okuyor, okuduğu her sözcük için öğrenciye dört adet seçenek sunuyor, öğrenci de bu seçenekler arasından doğru olduğunu düşündüğü cevabı bildirmek için bir cevap düğmesine basıyordu. Öğrenci kelime çiftlerini ezberleme durumundadır, kelimeleri doğru hatırlayamazsa öğretmenin ceza olarak elektrik şoku vermesi gerekmektedir. Her yanlışta bir öncekinden 15 volt daha kuvvetli bir şok verilecektir. Verdiği cevap yanlış ise, her yanlış cevap sonucu giderek artan elektrik şoklarına maruz kalıyordu. Cevap doğru ise öğretmen sonraki sözcük çiftine geçiyordu.

Denekler, öğrencinin verdiği her yanlış yanıt karşılık onun gerçek şoklara maruz kaldığını sanıyorlardı. Gerçekte ise şok uygulanmıyordu. İşbirlikçi denek gerçek denekten ayrıldığı zaman, geçtiği odada elektroşok makinesine bütünleştirilmiş bir ses kayıt cihazını çalıştırıyordu, bu cihaz da her şok seviyesine karşılık önceden kaydedilmiş bir çığlık sesini çalıştırıyordu. Voltajın birkaç defa artırılmasından sonra aktör, kendisini yan odadaki denekten ayıran duvarı yumruklamaya başlıyordu.

Birkaç defa yumrukladıktan ve kalp rahatsızlığını hatırlattıktan sonra ise artık sorulara cevap vermemeye ve şikayette bulunmamaya başlıyordu.

Bu noktada pek çok denek, öğrencinin ne halde olduğunu öğrenmek için deneyi durdurmak istediklerini ifade ediyordu. Kimi denekler 135 voltta durup deneyin amacını sorgulamaya başlıyordu. Bunların çoğu sonuçlardan sorumlu tutulmayacaklarına dair güvence aldıktan sonra devam ediyordu. Birkaç denek, öğrenciden gelen acı dolu çığlıkları duyduklarında sinirli biçimde gülmeye başlıyor veya aşırı stres içinde olduklarını gösteren başka davranışlarda bulunuyordu.

Denek herhangi bir noktada deneyi durdurma isteğini ifade ettiği zaman kendisine aşağıdaki sırayı takip eden sözlü uyarılarda bulunuluyordu:

-Lütfen devam edin.

-Deney için devam etmeniz gerekiyor.

-Devam etmeniz kesinlikle çok önemli.

-Başka seçeneğiniz yok, devam etmek "zorundasınız".

Denek bu dört uyarıdan sonra bile hala durmak istediğini ifade ederse deney durduruluyordu. Ters durumda ise deney ancak denek en yüksek şok olan 450 voltu 3 kere art arda uyguladıktan sonra durduruluyordu. Deneklerin %66,5 i doz ayarını gösteren cetvelin bütün basamaklarını kullanmıştır. Yani deneye katılanların 3'te 2'si birisi emir verdi diye bir başka insanın vücuduna onun bilincini yok edebilecek düzeyde elektrik vermiştir.

Milgram, deney sonuçlarını, Sadece görevlerini yapan, kendi başlarına vahşi işlere kalkışmayan sıradan insanlar, korkunç bir yok etme işleminin bir parçası olabilmekteler, yaptıkları işin yıkıcı sonuçlarını apaçık görmelerine rağmen, temel ahlaki değerleriyle çelişen bu görevlerde pek az kişinin otoriteyi reddetme potansiyeli olduğu görüldü, diyerek nitelendirmektedir.

Buradan çıkarılacak en önemli sonuç otorite korkusu karşısında insanların birçok şeyden vazgeçebilecekleri ve korkunun toplumsal otorite tarafından etkin bir şekilde kullanılabilenidir.

Gerilimin belirtileri ve deneklerin gösterdikleri tepkileri Milgram şöyle açıklıyor: "Çok sayıda vakada gerilim derecesi sosyo-psikolojik laboratuvar araştırmalarında

nadiren görülen aşırı noktalara ulaştı. Deneklerin; terledikleri, titredikleri, kekeledikleri, dudaklarını ısırarak, inledikleri, tırnaklarını avuçlarına batırdıkları görüldü.

Gerilimin belirtilerinden biri gülme nöbetleriydi. 40 deneğin 14'ü sinirli gülme ya da gülümseme belirtileri gösterdi. Bu gülmeler yersiz, hatta tuhaftı. 3 denekte sürekli ve denetlenemez biçimde gülme krizine tanık olduk ki, deneyi yarıda kesmek zorunda kaldık...”⁴⁰

Otorite korkusunun etkisini görebileceğimiz bir diğer örnek Amerika’da yaşanan bir olaydır. Nisan 1995 ile Haziran 2004 arasında, ABD'deki bazı gözde fastfood restoranlarındaki çalışanlara bir dizi telefon şakası yapıldı.⁴¹ Şakayı yapan kişi kendisini bir polis memuru olarak tanıtıyor ve restoran yöneticilerini çalışanların üzerini aramaya ve cinsel taciz sayılan davranışlarda bulunmaya ikna ediyordu. Telefondaki düzenbaz, çalışanlara normal şartlar altında yapmayacakları davranışları yaptırmakta büyük başarı kaydetmişti.

Bu örneklerden çıkaracağımız yargı, otorite korkusunun insanları nasıl kontrol altına alabildiğidir. Topluluk içinde yaşayan insanın kendi türünden korkunun nasıl işlevsel hale gelebileceği bir diğer ulaşabileceğimiz yargıdır.

Ulaştığımız bu bilgilerden sonra şimdi de insanların nasıl korkulu hale gelebileceklerini, bir topluluk içinde nasıl korku nesneleri yaratabileceğimizi göstermek olacaktır. Bu savı yine sosyal psikolojide öncü kabul edilen bir başka deneyle destekleyeceğiz.

2.8. Duyguların Koşullandırılması

Şunu artık tespit edebiliriz, günlük hayatımızda korku, kendini iki ayrı düzeyde belli ediyor.

Birisi arkamızdan yaklaşıp hiç beklemediğimiz bir anda ellerini çırparsa ya da bir anda bir ses çıkarsa “booom!” diye, büyük ihtimalle havaya sıçırırız, hiç olmasa gözlerimizi kırparız ve muhtemelen hızlı hızlı nefes alıp yüksek kalp atışları veya

⁴⁰ Stanley Migram, “Behavioral Study of Obedience”, **Journal Of Abnormal and Social Psychology**, s. 67 (1963): 375.

⁴¹Ayrıntılar için;

<http://www.courier-ournal.com/apps/pbcs.dll/article?AID=/20051009/NEWS01/510090392>

titreme yaşarız. Bu türden bir tepki üzerinde kontrolümüz yoktur. Bir tür korku refleksi gibidir. Bedenimiz, kendini korumak için algı henüz bilinç düzeyine çıkmadan, zaman kaybetmeden hızla tepki vermek durumundadır. İşte bu “bilinçsiz bir tepkidir” ya da diğer bir ifadeyle anlık gelişen tepkidir. Bunun yanı sıra birde bilinçli olarak geliştirdiğimiz korkular ya da belirli durumlar karşısında bilinçli olarak takındığımız tepkiler, korku duyma biçimleri vardır.

Bilinç düzeyinde kendini var eden, kuruntu denilebilecek ikinci tür korkularımız da vardır. Bu türden korkunun öğrenilmesi ya da yaratılması gerekir. Kuruntu olması, korkunun gerçekçi olmadığı anlamına gelmez ama gerçekçi olduğu anlamına da gelmez. Kısacası gerçekliği önemli olmasa da bizim o şey karşında verdiğimiz “bilinçli” tepki önemlidir. Gerçekçi olması ya da olmaması çeşitli durumlara bağlıdır. Kişinin çevresini ne denli gerçeğe uygun algıladığına ve sahip olduğu bilginin doğruluğuna göre değişecektir. Birazdan göreceğimiz gibi Küçük Albert ya da yukarda söylediğimiz gibi arkasından sessizce gelen birisinin olduğu durumu yaşayan birisi sağır olsaydı, şiddetli bir gürültüyü kullanarak korkmasını hiç kimse sağlayamazdı.

Birazdan sunacağımız deney ikinci tür korkunun nasıl yaratılabileceğine dair bir zemin sunuyor. Bu deneyin anlaşılması çalışmamız için önemlidir çünkü çalışmamızın ana teması korkunun türler arasında kodlandığı üzerineydi.

2.8.1. Küçük Albert Deneyi (Little Albert Experiment)⁴²

Denek, “öğrenme psikolojisi ve klasik koşullandırmayla korku tepkisi yaratılabilir mi, korku sonradan edinilen şartlı bir refleks midir, yoksa doğuştan gelen bir dürtü müdür, korku koşulsuz mu gelişir?” sorusuna yanıt aramak için deneye tabi tutulmuştu.

Deney Johns Hopkins Üniversitesinden John B. Watson ve asistanı Rosalie Rayner’in tarafından 1920’de yapılmıştır. Watson ve Rosalie’nin “Albert B” olarak isimlendirdikleri denek, dokuz aylık bir bebektir. Deneye, önce Küçük Albert’a birkaç duygusal test yapılarak başlanmıştır. Test sonucunda Albert; sağlıklı, vurdumduymaz ve duygusuz olarak tanımlandı. Watson ve Reiner: “Hiç kimse onu öfke ve korku

⁴² John B. Watson, Rayner, Rosalie, “Conditioned Emotional Reactions”, **Journal of Experimental Psychology**, s. 3 (1920), 1-14.

halindeyken görmedi. Bu çocuk hayatında ağlamadı” diyerek durumu dile getirirler.⁴³ Bu test; O’na beyaz bir fare, tavşan, yanan kağıt parçaları, peruk, maske vb. küçük bir çocuğun ilk kez görebileceği nesnelerin gösterilmesini ve durumların oluşturulmasını kapsıyordu. Amaç onun koşulsuz bir şekilde bunlara karşı tepkisi olup olmadığını incelemektir. Tahmin ettikleri gibi Albert hiç birine karşı korku göstermiyor, koca bir köpeğin patisinden tutup, gördüğü her şeye gülümsüyor onlarla arkadaşlık etmeye başlıyordu. Daha sonra üzerinde Albert’in oturduğu bez yatak haricinde hiçbir eşyanın bulunmadığı boş odaya beyaz laboratuvar faresi salıyorlar. Albert ondan korkmak bir yana, onu öyle seviyor ki gülmeye ve fareyi yakalamaya çalışıyor. Gözlem öne sürüyor ki Albert fareyle gayet mutlu.

Uzmanlar bir diğer etaba geçerek, bu defa Albert fareye her dokunduğunda, 2 demir çubuğu (biri çekiç diğeri çelik çubuk) birbirine vurarak rahatsız edici ve nereden geldiği belli olmayan gürültülü sesler çıkarmaya başlıyorlar. Albert ise bu seslerden ürküp ağlıyor. Bir süre sonra sakinleşip yine aklı fareye kaymışken, fareye ilk dokunuşunda yine aynı sese maruz bırakılınca bebek yine ağlamaya, bu defa fareye dokunmaktan da korkmaya başlıyor (bkz Şekil 5). Fare (nötr uyarıcı) artı gürültülü korkunç ses (koşulsuz uyarıcı), ürkme tepkisini (koşulsuz tepki) meydana getiriyordu.

Bir kaç gün boyunca bu deney tekrarlanıp sınıyor. En son varılan karar: Albert ne zaman tüylü bir nesne görse (özellikle de beyaz renkli) ondan korkuyor, ağlamaya başlıyor ve kaçmak istiyordu. Çünkü Küçük Albert, son gün ona gösterilen pamuk, beyaz tavşan ve benzerleri karşısında demir çubuklarla çıkarılan ses olmamasına rağmen yine aynı reaksiyonu gösterip, korkmaya başlamıştır. Son bir adım daha atarak, bu defa beyaz sakallı, tüylü kostümler giyerek odaya girilince Albert’in şiddetli ses olmasa da git gide büyüyen tüylü nesneler karşısında korkuya kapıldığı gözlenmiştir.

İyice şartlanan Albert’in, korku dolu anları ve koşullu korkusunu hafızasına tamamen kazıdığı tespitinde bulunuyorlar. İlerleyen yıllarda davranışçılığın öncülerinden olan Watson, erken bir eğitimle, çocuğun kalıtımı ne olursa olsun bir çocuğu istediği bir hale dönüştürebileceğini savunmuştur. Watson şöyle der:⁴⁴

⁴³ age. 3.

⁴⁴ J.B. Watson, **Behaviorism**, (Newyork: Norton, 1930), 104.

“Bana bir düzine sağlıklı bebek verin ve onları yetiştirmem için gerekli olanakları sağlayın. Size garanti ediyorum ki, belirli bir zaman aralığında onları istediğim dalda (becerileri, eğilimleri, yetenekleri, ana babalarının meslekleri ve ırkları ne olursa olsun) doktor, avukat, sanatçı, tüccar ve hatta dilenci ve hırsız olarak yetiştirebilirim.”

Bu deneyle duygusal tepkilerin koşullandırılabilceğini, korkunun ve korku nesnesinin bulunulan toplumda belirlendiğini görmüş oluyoruz.

3. BÖLÜM: ÖZNE, İDEOLOJİ, BEDEN VE BİLİNÇ

Artık anlam süreçleri ve hem zamansal hem de cisimleşmiş halleriyle özneyi ele alma zamanı geldi. Özne, öznenliğin oluşumu, bu bölümün ana tartışma eksenidir. Toplumsal öznelliklerin, toplumsallığın ve aynı zamanda özneyi tartışırken bizzat toplumun da üretildiği süreçlerin analizini yapmak, bu süreçte özneye biçilen değerin ne olduğunu çözümlemek bu bölümün genel amacıdır. Korkan bir öznenen, kodlanan bir öznenen bahsettiğimize göre bir kurulum olarak özneyi varsaymamız gerekmektedir.

Toplumsal öznellik dememiz bilinçlidir, çünkü bu çalışma boyunca özne algımız toplumsal özne temelindedir. Yani özneyi toplumsal bir ürün olarak ele alacağız. Fakat burada yaratıcı bir özne, hem eylem halinde hem de tabi olan anlamında özneyi varsayıyoruz. Baudrillardcı anlamda toplumun bir artığı, kitleleşmiş ve tarihin nesnesi halini almış bir öznenen yana değiliz. Özneyi, birey temelli ele almamız gerektiği savındaki argümanların, yaşanan gerçek dönüşümü fark etmiş olsa da bundan yanlış sonuçlar çıkarmış, çoğu postmodernizm altındaki düşünürlerin karşısında, bir özne tanımlamaya girişeceğiz.

İnsan, toplumsal kurulmuşluğuyla, onun toplumda bir maddi rolü olmasıyla meydana getirilmiş bir süreç olarak incelenebilir. Yani idealistlerin yaptığı gibi bir “insan özü” varsaymak yerine maddeci bir insan kurulumu sürecinden bahsediyoruz. İnsanın dışına ide, aşkınlık, kutsal bir devlet, tanrı v.b yerleştirmeden bir özne tanımı yapmak amaçlarımızdan birisidir.

Verili bir insan özü varsaymadığı için maddecilik, tarihin ve öznenin bilimsel analizini yapacak öncü teorilerden birisidir. Verili bir insan özü varsaymadan, toplumsal bir kurulum olarak insandan bahsettiğimizde, otomatik olarak toplumsal pratikleri meydana getiren dilden bahsetmemiz gerekecektir. Bu, insanın dil tarafından kurulduğu anlamını da taşır. Bundan dolayı özne düşüncemizi açıklarken yapısal dilbilim ve semiyoloji, hem idealizmin verili bir insan özü varsayımının bir eleştirisini verdiği için, hem de öznenin bir kurulum süreci olduğu varsayımının önemli yapı taşlarını bize sunduğu için yararlanacağımız teorilerden olacaktır.

Bu çalışma bir özne düşüncesi gelişimi ya da felsefe tarihi çalışması olmadığı için detaylı bir özne geçmişi incelemeyeceğiz ama yine de tezimizin iyi anlaşılması için özne üzerine neler düşünüldüğünün bilinmesi gerektiğinden, özne üzerine kısa kısa, modern dönem düşünürlerine değinerek bahsedeceğiz.

İşe öznenin tanımıyla başlayalım.

3.1. Özne Tanımlamaları

Özne,⁴⁵ Yunanca “dayanak”, “temel”, “altta duran”, “altında yatan” anlamına gelen *hypokaimenon* kavramından türese de (İngilizce subject, Fransızca sujet, Almanca subjekt) birçok batı diline temellik etmiş olan Latince subjectum, kavramından türetilmiştir. Batı dillerindeki karşılığı Hint-Avrupa dil grubunun *atmak* düşüncesini veren *ye* kökünden türemiştir. İlk Yunancada kök anlamını dile getirmek üzere *hiemi* (yi-ye-mi) olarak biçimlenen sözcük Latince de aynı anlamda *jactum* ve *jectum* deyimleriyle biçimlenmiş, *önünde* anlamını dile getiren *ob* öntakısının eklenmesiyle *önüne atmak* anlamında *objectus* ve *altında* anlamını dile getiren *sub* ön takısının eklenmesiyle *altına atmak* anlamında *subjectus* deyimleri kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶

“Fransızca “sujet” (özne) kelimesi aynı zamanda “tebaa”, yani tabi (boyun eğmiş) anlamını taşıyor. Aynı şekilde Fransızca “assujétir” kelimesi de: özneleştirmek ve tabi kılmak, boyun eğdirmek anlamına” gelir.⁴⁷

Öznenin sözlüksel ve ansiklopedik anlamlarına değinecek olursak, Hançerlioğlu şöyle açıklar: “Dilimizde iç anlamını dile getiren öz deyiminden türetilmiştir. İnsana göre dışsal bir yapı olan ve *bilinen varlık*’ı dile getiren *nesne* deyimini karşılığında içsel bir yapı olan bilinçliliği ve bundan ötürü *bilen varlık* anlamında *insan*’ı dile getirir.”⁴⁸

“Metafizikte İlk ya da Ortaçağ felsefesinde, “orada” zihinden bağımsız olarak ve fiilen var olan şey. Anlamı töze oldukça yakın olan özne terimi, bu iki bin yıllık süre

⁴⁵ Özne kavramı Türkçeye 1942 yılında girmiştir. Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı**, 2. bs. (İstanbul: Adam Yayınları, 2003), 340.

⁴⁶ Orhan Hançerlioğlu, “Özne”, **Felsefe Ansiklopedisi**, c.5 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), 112.

⁴⁷ Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, 3. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 63. sayfada kitabı yayına hazırlayanın notu bu yöndedir.

⁴⁸ **age**, 112.

boyunca, dayanağı, dış gerçekliği ifade ederken, kendisinde niteliklerin bulunduğu söylendiği varlık olarak tanımlanmıştır.”⁴⁹

Özne, “bilen varlık –bu anlamda özne, “nesne”ye karşıt tutulur; yani “bilinen şey”e karşıt olarak, bilendir. Pratik açıdansa, özne; bir etkinin yaratıcısı, bir eylemin sorumlusu anlamına gelir.”⁵⁰

Özne, yerleşik felsefe dilinde en genel anlamda nesneye karşıt olarak düşünülen varlık olarak ele alınır. Bilinci, sezgisi, algısı, düş gücü olanı; bilmeye, duymaya, algılamaya yönelmiş olanı; nesnenin karşısında ondan ayrı durarak var olanı; karşısında bulunanı algılamak, kavramak ya da bilmek için yöneleni; düşüneni, tasarımıyanı, duyanı, isteyen; olanaklı bütün yaşantıların taşıyıcısı olarak temellendirilmiş bir “ben”i anlatan felsefe terimi.⁵¹

Özne XVII. Yüzyıla kadar Aristoteles tarafından kullanıldığı anlamda, değişen durumlardan etkilenmeden hep olduğu gibi kalan, var olmak için başka bir nedene ihtiyacı olmayan “töz”e yakın bir anlamda kullanılmıştır. Bu kavrayış Descartes’e kadar devam etmiştir. Ne yaptığını bilen, duygularının bilgisini, kendisinin ne olduğunu bilen, düşüncelere dayanaklık eden ve düşündüğünün ayırtında olan bir özne algısı Descartes ile birlikte yer etmeye başlamıştır.

Descartes’le birlikte biz artık bilginin temelini oluşturan akılcı ve istençli bir varlık olarak öznenen bahsetmeye başlayacağız. Böyle bir özne algısı idealist felsefe içinde metafizik bir anlama gönderme yaparak kurulmuştur. “Ben” denilince benin dışındakilerin hepsinden ayrılarak var olan bir öznenen bahsediyoruz.

Şimdi de belirleyeceğimiz düşünürlerin özne algısını ele alalım. Bu işe Descartes’le başlayacağız çünkü Descartes’e kadar sistematik bir şekilde sunulmuş kendi bilincinde olan bir özne varsayımı yapılmamıştı.

3.1.1. Descartes

Siyasal ve ekonomik alandaki dönüşümler, hukuk ve bununla birlikte de özneye bakış açısında ki değişimleri de sağlar. Descartes’in özne tanımı da dönemindeki siyasal ve ekonomik dönüşümleri yansıtmakta ya da öncülük etmektedir.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, “Özne”, **Felsefe Sözlüğü**, 3. bs. (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 668.

⁵⁰ Atilla Tokatlı, “Özne”, **Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü** (Ankara: Bilgi Basımevi, 1973), 276.

⁵¹ Sarp Erk Ulaş, “Özne”, **Felsefe Sözlüğü**, haz. A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002), 1113.

Descartes öncesinde de çeşitli bölgelerde önemli siyasal değişimler olmuştur, ilk anayasa olma özelliğini taşıyan Magna Carta bunlardan birisidir. Magna Carta bize artık yeni bir öznenin doğduğunun ipuçlarını veriyordu. Magna Carta ile birlikte kralın dışında bir grup tanımlanmış, böylece halkın bir kesiminin, baronların hakları güvence altına alınmıştır. Ridges, 1215’de hazırlanan bu ferman için, esasen kralın egemenliği altında bulunan bu baronların ayrıcalıklarını güvence altına alıp kralın otoritesini sınırlandırma işlevi taşır, yorumunu yapar.⁵² Artık devlet uyruklar üzerinde kurulan değil, haklar üzerinde şekillenen bir yapıdır. Tebanın artık fiziksel özgürlüğü söz konusudur; çünkü Magna Carta’nın 39. Maddesi Özgür hiç kimse kendi benzerleri tarafından ülke kanunlarına göre yasal bir şekilde muhakeme edilip hüküm giymeden tutuklanmayacak, hapsedilmeyecek, mal ve mülkünden yoksun bırakılmayacak, kanun dışı ilan edilmeyecek, sürgün edilmeyecek veya hangi şekilde olursa olsun zarara uğratılmayacaktır, demektedir.⁵³

Magna Carta’dan uzunca bir süre sonra *Habeas Corpus Fermanı* iyice şekillenen farklı bir özne formu sunar. Artık bu fermanla birlikte devlet formu, belirli bir özgür yurttaşlar değil hayatı temele almıştır. Agamben, “Çıplak hayatın, siyasetin yeni öznesi olarak kayda geçtiği ilk olay, genellikle modern demokrasinin temeli sayılan belgede, 1679 tarihli *habeas corpus* fermanında, örtük biçimde de olsa yer almasıdır. Ta on sekizinci yüzyılda, kişinin fiziksel olarak mahkemede hazır bulunmasını sağlamayı hedefleyen bu formülün kökeni ne olursa olsun, burada şöyle önemli bir gerçek vardır: bu formülde aslolan şey, ne feodal ilişki ve özgürlüklerdeki eski tebaa ne de müstakbel *citoyen* [vatandaş] değil, bunun yerine saf ve basit bir corpus’tur [bedendir], diyerek yorumlar.⁵⁴

Descartes’in düşünüyorum öyleyse varım, sözüyle özneyi merkeze çektiği kitabı “Yöntem Üzerine Söylev”den tam 45 yıl sonra (1679) duyurulan ferman artık bedeni olan insanı devletin merkezine almıştır.

İşte, Descartes’in özneyi merkeze çektiği düşüncesi bu iki ferman arasında bir geçiş gibidir.

⁵² E. W. Ridges, “İngiliz Anayasa Hukuku”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, çev. Mukbil H. Özyörük, c. 8, sayı 3-4 (1951): 191.

⁵³ **Magna Carta Fermanı**, Madde 39, <http://www.constitution.org/eng/magnacar.pdf> [19.04.2013]

⁵⁴ Giorgio Agamben, **Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat**, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 162.

Descartes’le birlikte artık bilginin doğrulanması ya da kesinliği sorunu döneminin bir sorunu halini almıştır.

“Bilginin doğrulanması sorunu, klasik biçimiyle ilk kez Descartes tarafından formüle edildi. Bu sorunun ortaya konuluşu ve keskinliği, büyük ölçüde, Descartes’ın kuramsal etkinliklerde bulunduğu sosyo-kültürel ve bilimsel ortamın özgül niteliklerine bağlıydı; bu ortama damgasını vuran gelişmeler, bir yandan burjuva üretim biçiminin ortaya çıkışı (ve dolayısıyla, bireysel özbilincin gittikçe keskinleşmesi), öte yandan da skolastik gelenekle kıyasıya rekabete girişen yeni çağ biliminin doğuşuydu.”⁵⁵

İnsanın mutlak bir bilgi kaynağı ve mutlak bilginin tüm dayanağı olarak görülmesi ve bilginin doğrulanması sorunu Descartes’le başlar. Fakat bu demek değildir ki Descartes’ten önce hiç kimse benlik, bilinç özne-nesne ya da ruh üzerine düşünmemiştir. Platon, Aristoteles ya da Augustine özne ve bilinç üzerine fikirler sunmuşlardır. Fakat Descartes gibi hiç kimse özneyi, ben bilgisini merkeze ya da temele yerleştirmemiştir.

Öznenin kendi bilgisine sahip olması, kendine ilişkin bir bilinç geliştirmesi Descartes’le birlikte sistemli bir hale geldi. Yöntemli şüphesinin sonucunda, kendi varlığını düşünmeyle temellendiren Descartes’in öznesi, insanı Aristoteles gibi nerdeyse bir töze indirecektir.

“Sonra ne olduğumu dikkatle inceledim ve hiçbir bedenim olmadığını, içinde bulunduğum ne bir dünya, ne de bir yer olmadığını farz edebildiğim halde, bu yüzden kendimin var olmadığını farz edemediğimi; tersine, sırf başka şeylerin doğruluğundan şüphe etmeyi düşünmemden, kendimin var olduğum sonucunun pek açık ve pek kesin bir şekilde çıktığını; oysa düşünmekten kesilseydim, hayal ettiğim bütün şeyler doğru olsalar bile, var olduğuma inanmak için elimde hiçbir neden kalmayacağını görerek anladım ki: ben, bütün özü (mahiyeti) ve doğası düşünmek olan ve var olmak için hiçbir yer’e ihtiyacı bulunmayan bir cevherim.”⁵⁶

Anlaşıldığı gibi İnsanın var olmak için hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. İnsan artık bilginin ve dünyanın merkezindedir.

Bundan sonra Descartes, -hakikati aradığı- felsefenin temel ilkesine yerleştirdiği, kendi varlığından kuşku duyamayacağını dile getiren o meşhur sözyle devam edecektir: “Düşünüyorum öyleyse varım.”⁵⁷ Bu söz Descartes’e göre hiçbir şüphecinin sarsamayacağı denli sağlamdır. “...Böyle her şeyi yanlış olarak düşünmeyi isterken, gene de bunu düşünen benim bir şey olmam zorunluydu. Ve bu “düşünüyorum, öyleyse varım”, (“je pense, donc je suis”) gerçekliğinin kuşkucuların en aşırı sayılıtlarının hiç birinin sarsamayacağı denli sağlam ve güvenilir olduğunu

⁵⁵ Victor Lektorsky, **Özne Nesne Biliş**, çev. Şükrü Alpagut, 2. bs. (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınlar, 1998), 69.

⁵⁶ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, çev. K. Sahir Sel, 2. bs. (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 33.

⁵⁷ **age**, 33.

görünce, hiç duraksamadan onu aramakta olduğum Felsefenin ilk ilkesi olarak kabul edebileceğim yargısına ulaştım”⁵⁸

İnsanın var olmak için hiçbir şeye ihtiyaç duymadığı ve sadece kendisinin dışında her şeyden şüphelenmesi gerektiğini dile getiren Descartes “düşünüyorum öyleyse varım” sözünü aslında, kendi varlığından şüphe duyamayacağını ispat için ifade eder. Peki, bu söz bize başka ne ifade ediyor nasıl yorumlamalıyız? Yalçın: Descartes, kuşku duyma fiilinin kendi kendisini ispat ettiğini, “zira kuşku duymaktan kuşkulansak da kuşkulanmasak da kuşku duyma fiilinin zorunlu olarak var olduğunu kabul etmiş oluyoruz. Kuşku duymak da bir düşünme türü olduğuna göre ortada kendisinden kuşku duyamayacağımız bir düşünme fiili bulunmaktadır”⁵⁹ diye yorumlar.

Düşünme, Descartes için tek anlamlı değildir, kuşku duymak, hissetmek, karar almak vb. her şeyi kapsayan geniş anlamda kullanmıştır. “Dolayısıyla eğer düşünme fiili varsa (ki bu argümana göre vardır, zira kuşku duymak düşünmek demektir) onu yapan bir failin, yani düşünen bir öznenin var olması gerekir.”⁶⁰ Bu demektir ki: düşünüyorum öyleyse varım ifadesi kendi kendisini ispat ediyor, bu önermeden kuşku duyulamaz. Çünkü düşünmek için bir özneye ihtiyaç vardır ve düşünce olduğuna göre, düşünen varlıktan şüphe edilemez. “Ama öyleyse neyim? Düşünen bir şey. Bu nedir? Kuşku duyan, anlayan, doğrulayan, yadsıyan, isteyen, istemeyen, imgeleyen ve duyumsayan bir şey”⁶¹

Descartes duyularımızın kavrayışını şüpheyle ele almış, maddi dünyanın duyularla kavranmasını eleştirmiştir. Duyusal ve matematiksel kavrayış tartışmalarını matematiksel kavrayıştan yana tavır alarak sürdürmüştür. Sorell’e göre Descartes: “Duyu temelli kavrayışın sistematik bir biçimde şüpheye açık olduğunu, buna karşılık, matematiksel kavrayışın belirsizlikten uzak olduğunu gösteriyor ve kişilerin duyu temelli kavrayışı terk edip daha objektif olan matematiksel kavrayışı benimsemesi için yöntem öneriyordu.”⁶² Matematikğin sonuçlarının tartışılabilmesi ancak bu, yöntem olarak kullanıldığında bilimde bir ölçüt birliğini sağlayabilirdi.

⁵⁸ Rene Descartes, **Söylem-Kurallar-Meditasyonlar**, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1996), 32.

⁵⁹ Şahabettin Yalçın, **Modern Felsefede Benlik** (İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), 27.

⁶⁰ **age**, 27.

⁶¹ Descartes, **age**, 149.

⁶² Tom Sorell, **Düşüncenin Ustaları Descartes**, çev. Cemal Atila (İstanbul: Altın Kitapları Yayınevi, 2002), 11.

“Descartes’e göre matematiğin ayrıcalığı, konularının varlığına ya da yokluğuna karşı kayıtsız olmasından kaynaklanır. Geometri zaten eskiden beri, imgelemin yarattığı figürleri incelemekten vazgeçmiş, modern cebirle ise matematik, sayıların tikelliğinden kendisini kurtarabilmiştir. ...matematik, “aklı iyi yönlendirme ve bilimlerde doğruluğu arama” için evrensel bir yöntem olabilir.”⁶³

Matematiğin bu gücü diğer bilimlerle örneğin fizikle bütünleşmesi artık doğanın sırrına ermenin yolunu açacaktır. Buda doğanın efendisi olma tasarısının ilk atılımı olacaktır. “böylece sonlu ve yaratılmış bir varlık olan düşünen öznenin yine yaratılmış olan bu doğrulukları, yani doğanın sırlarını sonuna kadar ele geçirme tutkusu, teolojinin karşı çıkma gereksinmesi duymayacağı bir tutku haline dönüşecektir.”⁶⁴

Descartes insanın başlıca olgunluğunu hür bir iradeye sahip olması olarak kurgulamaktadır.⁶⁵ Bu hür iradenin peşinde koştuğu hakikat ve bilgide kesinliğe ulaşma arzusu.

Bilgide kesinlik arzusu ve merkeze çekilen özne kurgusu dönemin bakış açısını ortaya koymaktadır. 1600’lü yıllar artık insanın doğanın efendisi, hakimi olma konumuna yükselmesi gerektiğini savunan fikirlerin doğduğu bir zamandır. Aristoteles “insan düşünen bir hayvandır” derken insanında bir hayvan olduğuna dikkati çekmişti. Bu şu demekti; insan da diğer varlıklardan birisidir. Yani onlardan üstün veya aşkın değildir. İşte Descartes bütün bu insan dışındaki her şeyin karşısında, merkeze çekilen özne düşüncesinin en güçlü fikir önderlerinden birisidir.

“Batılı, doğa karşısındaki çocuksu tavrını terk etmekte, yani kendisine kol kanat geren ya da kötü edimler için onu cezalandıran, ama her durumda onunla ilgilenen, ona yönelik niyet ve kaygılar besleyen bir Doğa Ana tasarısının yerine kendisi karşısında kayıtsız, kendisine hiç benzemeyen, özerk bir varlık olarak doğa tasarısını geçirmektedir. Bu makine imgesi, doğanın özneye yabancı, ona hiç benzemeyen bir şey olarak anlaşılmaya başlandığının göstergesidir. İnsanın, Descartes’in deyişiyle “doğanın efendisi ve sahibi” olmasına karşılık olarak ödediği fiyat budur.”⁶⁶

Düşünen bir töz olarak merkeze çekilen özne Descartes’le birlikte gün yüzüne çıktı. Fakat bu özne birçoklarının yanı sıra Kant’ın eleştirilerine ve kabulüne maruz

⁶³ Tülin Bumin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza** (İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 1996), 40.

⁶⁴ **age**, 41.

⁶⁵ Rene Descartes, **Felsefenin Temel İlkeleri**, 2. bs. (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946), 64.

⁶⁶ Bumin, **age**, 24.

kalacaktır. Şimdi düşünen özne varsayımından sonra ikinci önemli özne tasarımcısı Kant'a geçelim.

3.1.2. Kant

Bilginin kaynağı akıl mı, duyular mı? Bu iki seçenekten birisinden yana tavır koymak yerine Kant her ikisinin de sentezini içeren bir bilgi felsefesi geliştirir ve Kant'ın öznesi bu iki aracın birleşiminden bilgiyi elde eder. Immanuel Kant, insanı, ahlaki bir varlık ve özgürlüğün sahibi olarak kurgulayan bir düşünürdür. Ahlakilik ve özgürlük Kant'ın öznesinin genel özelliğidir. Kant'a gelinceye kadar "insan için ya mutlak bir hürriyet kabul ediliyor, yahut da onun her tabii varlık gibi tamamiyle determine edildiği, hür olmadığı söyleniyordu."⁶⁷

Kant işe dünyanın nasıl algılanması gerektiğiyle başlar. Kant'a göre: "Herhangi bir şey yapmadan önce, etrafımızdaki dünyanın en azından basit bir gözlemini yapmalı ya da izlenimini edinmeliyiz."⁶⁸ İşte bundan dolayıdır ki, Kant için yargıda bulunmak duyumların ve aklın birlikteliğini gerektirir. Kant öncesi bilgi felsefeleri akla ya da duyulara önem verirken, birisi hep ön plandaydı, fakat Kant bunların her ikisini göz önüne almaktadır.

Kant'la birlikte felsefede öznenin kuruculuğu fikri yerini daha da sağlamlaştırdı. Zira Kant felsefesinde, aklın kendisi dışında başka hiçbir otorite kabul edilmemektedir. Aklın eleştirisi yine aklın kendisi dikkate alınarak yapılmakta ve bu yüzden *Saf Aklın Eleştirisi* transandantal (aşkınsal) bir felsefe olarak ortaya çıkmaktadır.

Descartes'de toplumsal siyasal dönüşümlerin onun felsefesine etkisini ortaya koyduğumuz gibi, bunu Kant içinde yapabiliriz. Kant, Kopernik'in gözlemleriyle ulaştığı sonucu, bilgimiz ve nesnesine uygular. Bunu kendisi *Saf Aklın Eleştirisi* isimli kitabında dile getirir: "Gök cisimlerinin devimlerini bütün bir yıldızlar kümesinin gözlemcinin çevresinde döndüğü varsayımı altında açıklamada iyi bir sonuç alamadığını görünce, Kopernik gözlemcinin kendisini döndürüp, buna karşın yıldızları dingin tuttuğu zaman daha başarılı olup olamayacağını araştırmıştı."⁶⁹ Kant

⁶⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, Kant ve Scheler'de İnsan Problemi: Felsefi Antropoloji İçin Kritik Bir Hazırlık, 2. bs. (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1969), 1.

⁶⁸ Nick Mansfield, *Öznellik: Freud'dan Haraway'e Kendilik Kuramları*, çev. H. Çetinkaya-R. Durmaz (İzmir: Ara-lık Yayınları, 2006), 31.

⁶⁹ Immanuel Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. İonna Kuçuradi ve Yusuf Örnek, 2. bs. (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995), 25.

bu durumu alıp Metafiziğe uygulayacaktır. “Bugüne dek tüm bilginin kendini nesnelere uydurması gerektiği varsayılmıştır; ama onlara ilişkin herhangi bir şeyi kavramlar yoluyla a priori saptama ve bu yolla bilginizi genişletme girişimleri bu varsayım altında boşa çıkmıştır. Öyleyse, bir kez de nesnelerin kendilerini bilginize uydurmaları gerektiği varsayımı altında metafiziğin görevinde daha iyi sonuç alıp alamayacağımızı sınavabiliriz. Burada durum öyleyse Kopernik’in ilk düşüncesi durumunda olduğu gibidir.”⁷⁰

Kopernik devrimi çok etkili olmuştur Kant’ın felsefesinin temelinde. West bunu şöyle açıklar: “Kopernik, temelde dini nedenlerle insanlık Tanrı’nın en önemli yaratığı olduğu için, yeryüzünün evrenin merkezinde bulunması gerektiğinde ısrar eden bir kozmolojinin yıkılmasına katkıda bulundu.” Deyip ekler Benzer bir biçimde, Kant’ın eleştirel felsefesine yüklediği esas ödev, “daha önceki metafiziksel karışıklığın son çözümlemede dini olan kaynaklarını yok etmektir. İnsan bilgisi, yanıltıcı ve erişilemez olan tanrısal sezgi standartına göre değil, bütünüyle insani öge ya da terimlerle anlaşılmalıdır.”⁷¹

İşte bu yüzden ki Kant için insan hem bir *doğan*ı olan bir varlık hem de *akılla kendini kuran bir varlıktır*. Nitekim *Aydınlanma Nedir? (Was ist Aufklärung?)* sorusuna verdiği yanıt onun öznesini bu yönde kurduğunun en büyük kanıtıdır.

“Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir *ergin olmama* durumundan kurtulmasıdır. Bu *ergin olmayış* durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmayışıdır. İşte bu ergin olmayışa *insan kendi suçu ile düşmüştür*; bunun nedenin de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır. *Sapere aude!* Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!”⁷²

Kant, burada ergin olmayış derken çocukluğu kasteder, çocuk başkalarının kılavuzluğuna ve aklına ihtiyaç duyar. Kant’ın istediği ise, ‘özerkliğe’ geçiş, kişinin aklını başkalarının rehberliği olmaksızın kullanma yeteneğidir. Kant’ın bu yazısını Çiğdem ise: “Akla, aydınlanma yolunda araçsal bir işlevin yüklendiği ve Aydınlanmanın insanlar için bir ergin olmama durumunun sona erdirdiğini bildiren

⁷⁰ age, 25.

⁷¹ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev: Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınevi, 1998), 38.

⁷² Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt (1784)”, *ToplumBilim*, s.11 (Temmuz 2000): 17.

tema ve Kant'ın kendi döneminin bütünüyle 'aydınlanmış' bir çağ sayılamayacağına ilişkin yargısı" olarak yorumlar.⁷³

Kopernikus'çu Devrim özneyi merkeze çekmenin prototipini oluşturmuştur. "Kant'ın, Kopernikusçu Devrim diye adlandırdığı şeyin temel düşüncesi şudur: özne ile nesne arasındaki uyum düşüncesinin (nihai uyum) yerine, nesnenin özneye *zorunlu* tabiyeti ilkesini koymak."⁷⁴ Böylece Kopernik Devriminden hareketle en önemli buluş öznenin merkeze çekilmesi olacaktır. "Buradaki temel buluş, bilgi yetisinin yasakoyucu olduğudur, ya da daha açıkçası, bilgi yetisinde yasakoyan bir şeyin olduğudur. Böylece akılsal varlık, yeni güçleri olduğunu keşfeder. Kopernikus'cu Devrim'in bize öğrettiği ilk şey, buyrukları verenin biz olduğumuzdur."⁷⁵ Yani temelde özne ve onun algılayacağı çevresindeki nesneler vardır.

Burada Kant'ın öznesinin –bu aynı zamanda kantçı metafiziğin başlangıç noktasıdır– evrensel ve zorunlu bir ilkeye "boyun eğme"si gerekiyor. "Ödev, yasaya saygıdan dolayı yapılan eylemin zorunluluğudur.* Yapmayı tasarladığım eylemin nesnesine kuşkusuz eğilimim olabilir, ama hiçbir zaman saygım olamaz; çünkü o, istemenin bir etkinliği değil, sırf bir etkisidir."⁷⁶ Bu durumu Adorno şöyle açıklıyor: "Burada iki tür zorunluluk koyutlandığını söyleyebiliriz. Birincisi, yasanın nesnel olarak geçerli olması gerektiği fikridir... İkincisi olaraksa şöyle bir anlam içerir: Başka türlü değil de bu şekilde eylemde bulunmak zorundayımdır, kendimi salamam, dolayısıyla bu yasaya, bu zorunluluğa öznel olarak boyun eğmem gerekir."⁷⁷ Boyun eğme evrensel yasaya tabi olmak anlamındadır. Yani bu, öznenin oluşturduğu evrensel yasaya tabi olmasıdır. "Etkilerin ona göre çıktığı yasanın genelliği, en genel anlamda (biçim bakımından) asıl doğa denen şeyi, yani genel yasalarca belirlenen şeylerin varoluşunu meydana getirdiğinden, genel ödev buyruğu şöyle dile getirilebilir:

⁷³ Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Düşüncesi**, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 90.

⁷⁴ Gilles Deleuze, **Kant'ın Eleştirel Felsefesi**, (İstanbul: Payel Yayınevi, 1995), 52.

⁷⁵ **age**, 52.

* Bu cümlelerin bir başka çevirisi şöyledir: "Ödev yasaya saygıdan dolayı eylemde bulunma zorunluluğudur." Theodor W. Adorno, **Ahlak Felsefesinin Sorunları**, haz. Thomas Schröder, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 131.

⁷⁶ Immanuel Kant, **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, çev. İonna Kuçuradi, 2. bs. (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995), 15.

⁷⁷ Adorno, **age**, 131.

*eyleminin maksimi** sanki senin istemenle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulun.”⁷⁸*

Kant’ın akla vurgusu önemlidir; akıl hem araçsallıktır hem de insan kendini akli yoluyla var eder. Onun içindir ki bütün akıl biçimlerinin eleştirisini konu alan metinler yazmıştır. Aklın hem bütün alanlarına el değmeli, hem de aklın dışında yol gösterici kabul etmemeliyiz. Kant’a göre, “saf pratik akıl, istemenin belirlenme nedenleriyle uğraşır.”⁷⁹ Yol gösterici olarak saf akıl, kendi içinde eleştiriye tabi tutulmalıdır. Çünkü akıl anca kendi kendisini kuran diğer parçalarla bütünleşince işlevini gerçekleştirir. “Saf akıl öylesine ayrı, kendi içinde öylesine tam bağlantılı olan bir alandır ki, bütün parçalara dokunmadan bir tek parçasına el değdirilemez ve daha önceden her parçasının yeri ve diğerleri üzerindeki etkisi saptanmadan hiçbir şey başarılamaz; çünkü akıl içindeki yargımızı akıldan başka düzeltebilecek hiçbir şey var olmadığından ötürü, her parçanın geçerliği ve kullanılışı, onun aklın içinde diğer parçalarla ilişkisine bağlıdır ve çalışmakta olan bir gövdenin organlarında olduğu gibi her organın amacı ancak bütünü tam kavramından türetilir.”⁸⁰

Kant, Descartes’ten farklı olarak, şüpheciliği ve deneyselciliği gerçeğe ulaşmada yeterli yollar olarak görmez. Deneyselliği eleştirir, saf akli ön plana çıkarır: “Varolduğu ortaya çıkarıldığı takdirde, yalnızca saf akıl içkindir; kendisinin tek egemen olduğu kuruntusuna kapılan deneysel koşullu aklın kullanılışı ise aşkındır ve kendi alanını bütünüyle aşan ölçüsüz beklentiler ve buyruklarla kendini açığa vurur...”⁸¹

Kant’la birlikte düşündüğümüz öznenin genel özelliklerinden biriside, anlama yetisinin deney verileri üzerine düşünmesi, yargıda bulunmasıdır. Kantın en büyük yeniliğinden birisi O’na kadar süren tartışmalardan birisi olan kendinde şey ve fenomeni yani görüntüsü arasındaki ayrımıdır. Öz yani kendinde şey, ile görünüş ayrımını bir kenara bırakıp, fenomen, yani beliriş ile beliriş koşullarını ortaya koyar. Bu aslında bizi fenomenolojinin kökenine götürür. Kısacası Kant “bize görüldüğü

** Maksim: istemenin öznel ilkesidir; nesnel ilke (yani akıl arzulama yetisine tam egemen olsaydı, bütün akıl sahibi varlıklar için öznel olarak da pratik ilke işini görecektir ilke) ise, pratik yasadır. Kant, *age*, 16.

⁷⁸ Kant, *age*, 38.

⁷⁹ Immanuel Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı, 3. bs. (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999), 16

⁸⁰ Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, 11.

⁸¹ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, 17.

şekliyle dünyanın, ‘görünüşler dünyası’ ya da ‘fenomenal dünya’nın, kaçınılmaz bir biçimde, zaman ve mekan içinde, birbirleriyle nedensel etkileşim içinde bulunan nesnelerin maddi bir dünyası olarak tecrübe edildiğini iddia eder.”⁸²

Kant’la birlikte artık öznenin kurucu rolünü belirgin olarak görmüş oluyoruz. Özne bütün görünüşler karşısında kurucudur. Kant’ta Özne belirişin değil ve yine, “belirenin değil, belirenin ona belirdiği koşulların kurucusudur.”⁸³ Çünkü böyle olmasaydı:⁸⁴

“Eğer görümüz şeyleri kendi başlarına oldukları gibi tasarımıyacak türden olsaydı, o zaman a priori görü diye bir şey olmazdı ve görü hep deneysel olurdu. Çünkü kendi başına nesnenin ne içerdiğini, ancak o karşımda duruyorsa ve bana verilmişse bilebilirim. Hiç şüphe yok ki, o zaman da, karşımda duran bir şeyin görüsünün, onu kendi başına olduğu gibi bilmemi nasıl sağladığı kavranılmazdır; çünkü o şeyin özellikleri benim tasarımılama gücüme geçemezler; bunun olanağı kabul edilse bile, yine de böyle bir görü a priori olarak, yani nesne bana sunulmadan gerçekleşemez, çünkü bu olmadan, benim tasarımımanın nesne ile ilişki içine sokulmasının hiçbir temeli düşünülemez ve bu durumda tasarımıım hayale dayanmalıydı.”

Kant için fenomenden ötesini bilmek ve yargıda bulunmak mümkün değildir. Üzerine düşünebiliriz ama tam anlamıyla bilemeyiz. Kısaca Kant’ın öznesi için pasif algılama söz konusu değildir o her zaman aktif bir öznedir. Ve bu aktiflik, öznenin eylemine bir düşünüyorum eklemeli olduğu içindir. “*Düşünüyorum*, tüm tasarımılarıma eşlik edebiliyor olmalıdır; yoksa bende hiçbir biçim de düşünülemez bir şey tasarımılanıyor olacaktır, ki tasarımıın ya olanaksız yada en azından benim için bir hiç olduğunu söylemeye varır.

Tüm düşünceden önce verilebilen tasarım sezgi olarak adlandırılır. Öyleyse sezginin tüm çoklusunun ‘*Düşünüyorum*’ ile içinde bu çoklunun bulunduğu aynı öznde zorunlu bir ilişki vardır.”⁸⁵ Kant’ın öznesi, *bende*; düşüncelerin, algıların bütünlüğünün sağlandığı yapıdır. Dolayısıyla özne bu haliyle kurucudur. “Nesne belirleyen değil ama yalnızca belirlenebilir ‘*kendi*’nin, iç sezgimin bilincidir.”⁸⁶ Böylelikle özne bağlantısız bir noktaya çekilir, öznde isteme, nedensellik halini alır, aynı zamanda özgürlük, istemenin özerkliğini açıklayacak anahtar kavramdır. “İsteme, akıl sahibi olmaları bakımından canlı varlıkların bir tür nedenselliğidir ve özgürlük bu nedenselliğin, onu belirleyen yabancı nedenlerden bağımsız olarak etkili olabilme özelliği olur; nasıl ki doğa zorunluluğu, akıl sahibi olmayan bütün

⁸² West, **age**, 37.

⁸³ Deleuze, Kant Üzerine Bes ders, 21.

⁸⁴ Kant, Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena, 31.

⁸⁵ Immanuel Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, çev. A. Yardımlı (İstanbul: İdea, 1993), 98.

⁸⁶ **age**, 215.

varlıkların nedenselliğinin, yabancı nedenlerin etkilemesiyle etkin olmaya belirlenmesi özelliğidir.”⁸⁷

Pratik aklı ön planda tutan Kant için, aklın kanunlarına bağlı olarak harekete geçen ve hareketlerinin hesabını veren bir varlığa ihtiyaç duyulur. İşte pratik eylemlerin taşıyıcısı olan bu varlık “özne”dir. Öznenin, tüm insanlarda ortak olan yapılanması, numen (noumenon, usla kavranan şey) ve fenomen (olgu görüngü) olmak üzere iki yönlüdür. Buna göre, her özne, bir yanda onu dışarıdan çeken ve onun duygusal ya da duyumsal doğasının bir parçası olan eğilim, istek ve tutkuların, bir yandan da doğru olanı yapma yükümlülüğü arasındaki farkın bilincindedir. Kant’ın gözünde, “İnsan, ancak seçim yaptığı için insandır.”⁸⁸

İnsan özne, akla, istemeğe ve iradeye sahip olmak niteliği ile diğer doğal varlıkların üzerinde yer alır. Akıl ve istek insan varlığında, artık doğa kurallarının etkili olmayacağı bir özgürlük alanı açar. Özgür insan kendi aklıyla evrensel iyiyi yaratır. Kant’ın öznesi, “sadece, kendi mesajlarının kendi anlamlarını içeriye ve dışarıya geçirmesine izin verdiği bir dünyadadır. O bu mesajları aldığı (anladığı) zaman sadece edilgin değildir. O dış dünyayı, onu sadece şeylere bağlanamayan fakat ona güçlü, birlikli ve amaçlı bir şahsiyet duygusu veren olumlu bir düşünce eylemi içinde kavrar.”⁸⁹

3.1.3. Hegel

Kant’tan sonra en sistematik idealistlerden birisi de Hegel’dir. Hegel, Kant ve Descartes’in ileri sürdüğü fikirleri eleştirerek kapsamlı bir felsefe sistemi kurmaya girişmiştir.

Descartes ve Kant için yaptığımız gibi Hegel düşüncesinin de toplumsal temeli tespit edilebilir. Hegel ile birlikte toplumsal temeli olan bir özne ve öznellik fikri yavaş yavaş yer etmektedir. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (La Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen) Fransız Devrimi'nin temelini oluşturan, 26 Ağustos 1789’da demokrasi ve özgürlük sebep gösterilerek yayımlanan temel metinlerden birisi olmuştur. Giriş ve 17 maddeden oluşan bir bildiridir bu. Bu hükümler özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı koyma gibi doğal ve devredilemez hakların

⁸⁷ Kant, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, 64.

⁸⁸ Isaiah Berlin, **Romantikliğin Kökleri**, Hazırlayan: Henry Hardy, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 91.

⁸⁹ Mansfield, **age**, 32.

vatandaşlara verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Her bir insan özellikle hukuk ve kanun önünde eşit olmalıdır. “İnsanlar, haklar bakımından özgür ve eşit doğar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak faydaya dayanabilir.”⁹⁰ Özne özgürlüğün geçerli kılındığı, bu metinle birlikte sağlamlaştırılmıştır. Hegelci özne tartışmalarını böyle bir ortamı göz önünde tutarak düşünmekte fayda var.

Descartesci ben düşünmeyle özdeşti yani *ben*, düşünmesi itibariyle vardı. Hegel tek başına düşünmenin *benin* bilgisine ulaşmamızda yeterli olmadığını düşünerek, yeni bir özne kurgular. Bundan dolayı önemli bir dönüm noktasını oluşturur. Hegel, *benin* yani kendinin bilincinin (özbilincin), *istek* olarak adlandırdığı tanınma arzusunda aranması gerektiğini düşünür. Özbilinç ben’in gerçekliğidir. Özbilinç ile aynı zamanda “artık gerçeğin doğal ülkesine girmiş oluyoruz”⁹¹ diğerek özbilince dikkati çeker. Hegel, için özbilinç “duyusal ve algılanan evrenin varlığından yansıma ve özsel olarak başkalıktan geri-dönüştür, ...özbilinç genel olarak *istektir*.”⁹² Bu yönüyle Hegel’de Özbilinç, bir yansımadır, bir kurulumdur. Özbilinç isteğin yöneldiği yerdeki yansımasıdır.

Özbilince yani insanın kendinin bilincine ulaşması için istemeyi istemek/bilinip-tanınmayı istemek için girişimde bulunması gerektiğinin altını çizer Hegel. İşte bu istek yoluyla insan hayvansallıktan kurtulacaktır. “İnsan, kendinin bilincidir. Kendinin bilincindedir; insansal gerçekliğinin ve saygılığının bilincindedir ve bundan ötürü, kendinin duygusunun düzeyini aşamayan hayvandan özce farklıdır. İnsan, kendisine ilişkin bilinci, ‘Ben’ dediği an edindir.”⁹³ Bilin biri olarak özne; “Bilinen nesne içinde ‘kendini kaybetmiştir’ (soğurulmuştur) ve ‘bilin özne’ de, bilinen nesne içinde ‘kendini kaybetmiştir’”⁹⁴ kendini seyredene gösteren şey, özne değil nesnedir. Bu nesnede kendimizi bulabilmek için bu durumu bir isteğe çevirmemiz gerekir. Hegel’i anlamak için *istek* dediği şeyi açıklamak gerekir. Özne seyrettiği şeyi bir isteğe çevirerek ancak özneleşebilir. “Seyrettiği nesneye ‘dalıp gitmiş olan’ insan, bir istekle; örneğin yeme isteğiyle ‘kendisine gelebilir’ ancak. Bir

⁹⁰ İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, Madde 1, <http://www.istanbul.edu.tr/idarehukuku/belgeler/fransizyurttaşhaklaribildirisi.pdf> (15.05.2013)

⁹¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, **Tinin Görüngübilimi**, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1986), 118.

⁹² **age**, 119.

⁹³ Alexandre Kojève, **Hegel Felsefesine Giriş**, çev. Selahattin Hilav, 3. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 79.

⁹⁴ **age**, 79.

varlığı ben olarak oluşturan (kuran) ve onu ‘Ben...’ demeye iterek Ben olarak açığa-vuran, onun (bilinçli) isteğidir.”⁹⁵ Burada artık özne nesne ikiliği ya da nesnenin bilgisine sahip olan öznenin ziyade, bizzat ‘isteyerek’ nesneyi bir praksise çeviren bunun sonucunda kendi bilincine varma süreci söz konusudur. İşte bu yüzden Hegel’de çalışma üretken bir şeydir. Bilincin tecrübesi özneyi var eder.

İstekle, istemeyle birlikte kendininbilincini elde eder insan. Nesneye ilişkisi bu yöndeyken öznenin özne karşısındaki tavrı farklıdır. Artık özne bir diğer özne karşısında, öteki tarafından tanınma isteği ile baş başadır. Hegel için kendininbilinci, ancak tanınan bir şey olarak vardır. “Özbilinç doyumuna salt başka bir özbilinçte ulaşır.”⁹⁶ *Ben* ötekine başvurmaya zorunludur. Ve hatta “*bir özbilinç bir özbilinç için vardır.*”⁹⁷ O halde Hegel’de karşımıza çıkan durum şudur; özne bir öteki tarafından tanındığı sürece “eş değişle ancak tanınan bir şey olarak vardır.”⁹⁸ “İki özbilincin ilişkisi” der Hegel “öyleyse kendi kendilerini ve birbirlerini bir ölüm kalım kavgası yoluyla tanıtlamaları olarak belirlenir.”⁹⁹ “...o salt arı *kendi-için-varlıktır*. Yaşamını hiç tehlikeye sokmamış birey hiç kuşkusuz kişi olarak tanınabilir; ama bağımsız bir özbilinç olarak tanınmışlığın gerçekliğine erişmiş değildir.”¹⁰⁰ Hegel’in burada altını çizdiği nokta ölümüne girilen bir mücadelenin var olduğudur. Bu mücadele tanınma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Bütün bu söylemler en sonunda bizi köle ve efendi diyalektiği tartışmalarına götürecektir. İki hasım söz konusudur burada. Biri köle diğeri efendi. Hegel üzerine kapsamlı çalışmalar yürüten Kojève* bu durumu şöyle alıntılar: “İnsansal gerçekliğin ‘bilinip-tanınmış’ gerçeklik olarak kendini meydana getirebilmesi için iki hasmın mücadeleden sonra hayatta kalması gereklidir” ve ekler “...bu, iki hasmın mücadelede farklı davranmaları koşuluyla gerçekleşebilir (olanaklıdır).”¹⁰¹ Bilinip tanınma için girilen bu ölümüne mücadele, hayatını tehlikeye atmaktan sakınmayan hasımların savaşında, geri çekilmek zorunda kalan köle olacaktır. Köle efendisini

⁹⁵ age, 79.

⁹⁶ Hegel, age, 123.

⁹⁷ age, 124.

⁹⁸ age, 124.

⁹⁹ age, 127.

¹⁰⁰ age, 127.

* Alexandre Kojève’den alıntılandığımız bu ve diğer alıntılar, Hegel’e aittir. Fakat Kojève bu alıntılarda Hegel’in herhangi bir kitabının sayfasına atıfta bulunmadığı için bizde Kojève’ye atıf yapıyoruz. ‘Kojève Hegel Felsefesine Giriş’ isimli kitabında sayfalarca Hegelden kesintisiz alıntılar yaparak konuyu tartışmaya açar. Alıntılarımız Hegel’den yaptığı bu alıntılardır.

¹⁰¹ Alexandre Kojève, age, 85.

tanır ve kendisinin köle olduğunun bilgisine varır ve bunu efendisine de bildirir. Böylece; “Kendi isteğini bir yana bırakmak ve ötekinin isteğini doyuma ulaştırmak zorundadır; ötekini (hasmını), onun tarafından ‘bilinip-tanınmaksızın’ ‘bilip-tanımak’, onu Efendi olarak ‘bilip-tanımak’ ve kendini Efendinin Kölesi olarak bilip-tanımak ve tanıtmak zorundadır.”¹⁰² Ölümüne girilen mücadelenin sonunda öznellik kurulmuş, kendinin bilincine varılmış olacaktır artık.

Hegel’de ben olan, ben-olmayanla çatışma içinde veya karşıt olsa da, bunlar birbirlerine bağlıdır, bağımlıdır. Bu durum ötekinin başkalığını yok etmek demektir. “Kendimi kendimden ayırt ederim ve bunu yapmakla bu benden ayırdedilenin [benden] ayırdedilmediği benim için dolaysızca belirtiktir. Ben, yani kendine-benzeş, kendimi kendimden iterim; ama bu benden ayırdedilen ya da bana özdeş-olmayan olarak koyulan şey, böyle ayırdedilmiş olmakla, benim için dolaysızca bir ayırım değildir.”¹⁰³ Mücadeleye girdiğim öteki benden farklı olmalıdır ki anca böyle kendimi tanıma eylemine girişmiş olurum. Diğer taraftan öteki ya da nesne bir özbilinçtir. “Bir ‘başka’nın, bir genelde nesnenin bilincinin, hiç kuşkusuz kendisi zorunlu olarak *özbilinçtir*, kendi içine yansımışlıktır, kendi kendinin kendi başkalığında bilincidir.”¹⁰⁴

Yaşamıyla oynamak pahasına efendi, yaşamını ileri süren köle karşısında, isteğini sonuna kadar sürdürdüğü için köle kendi isteğini geri çeker. Bu mücadelenin sonunda gerçekleşen olay; efendi, köleyi çalışmaya zorlar kendisi çalışmaz. Köle mücadeleden vazgeçirtilmiştir. Peki ama neden ölümüne mücadeleye girişi gerekiyor bu hasımların, Hegel için hayvansal hayat, hayatı korunmaya değer bir şey olarak ele almaktır. Dolayısıyla insansal olan hayatı tehlikeye atmayla başlar. “Hayvanın bütün istekleri, aslında, hayatını korumaya ilişkin isteğine bağlıdır. Öyleyse, insansal isteğin, bu korunma isteğine üstün gelmesi gerekir. Başka bir deyişle insan, insansal olduğunu ancak, insansal isteğine bağlı olarak (hayvansal) hayatını tehlikeye atarsa ‘ortaya koyar.’”¹⁰⁵ Burada dikkat etmemiz gereken bir diğer nokta daha var: iki hasım, iki çoğulluktan bahsediyoruz. Yani bir topluluktan bir toplumdan bahsediyoruz ve bu topluluktaki bir mücadele alanından. Sadece çoğulluk değil aynı zamanda farklı iki çoğulluktan söz ediyoruz. Demek ki, İnsansal varlığın,

¹⁰² **age**, 85.

¹⁰³ Hegel, **age**, 116.

¹⁰⁴ **age**, 116.

¹⁰⁵ **age**, 83.

kendini, “kendininbilinci olarak gerçekleştirebilmesi ve açığa-vurabilmesi için, doğmakta olan insansal gerçekliğin farklı ve çoğul olması yeterli değildir. Bu çoğulluğun, bu ‘toplumun’, birbirinden özce farklı iki insansal ya da insanoluşturucu davranışı da içermesi gerekir.”¹⁰⁶ Buradan hareketle diye biliriz ki -Marx’ı önceleyen bir şekilde- öznenin toplumsalda kurulduğunu tespit edebileceğimiz düşünürlerden birisi de Hegel’dir.

İşte köle ve efendi arasında yürütülen bu mücadele onları insanlaştırmaktadır. Bu mücadele, hem hayatlarının hayvansal bir korunma dürtüsüyle korunmasını ortadan kaldırıyor, hem de kendi istekleri doğrultusunda tanınmış oluyor veya bir başkasının isteğinin istediği değerini yerini alıyor olmayı sağlıyor. Yani bu mücadeleyle insanlaşmış oluyorlar. “Özgün efendi-köle ilişkisinde gerçek özbilinç öğeleri, kendiliğin tanınması ve hem kendi içinde hem de başkada özgürlük, iki bireysel özbilinç arasında bölünüyordu. Efendi kendiliği ve özgürlüğü kölede değil, Salt kendisinde tanıyor ve köle ise bunları kendisinde değil, ama salt efendide tanıyordu.”¹⁰⁷ Artık özne diğer bir özneyle kendisini tanımlamaktadır. Yukarıda alıntılardığımız cümleyi tekrar edecek olursak: “Özbilinç doyuma salt başka bir özbilinçte ulaşır.”¹⁰⁸ Bu demektir ki; Hegel özneyi, ötekine referansla açıklamaya girişmiştir. İşte bu modern özne kuramı için yeni bir şeydir.

3.2. Ara geçiş

Descartesci felsefede özne ve nesne arasında kesin bir ayrım yapılmaktadır, aynı zamanda da nesne ve özne birbirinden tümüyle farklı yapılar sergiler. Öznenin bilgiye ulaşması için sürekli bir kuşku halinde olması gerekir. Fakat diğer taraftan bu özne kendisine dair sorgulama ve kuşkulama içine giremez çünkü özne kuşku götürmeyecek bir gerçekliktir. Dolayısıyla Descartesci öznedeki bir özbilincin inşası ve bununla birlikte öznenin kendisinin inşasına rastlayamayız. Ama yine de özne tartışmalarını ilk başlatanlardan birisi Descartes olduğu için önemle değindik.

Kant da ise anlama yetisinin ve duyumların birlikteliğini gerektiren, bilginin koşullarını sezgi ve duyu ortaklığıyla açıklayan bir özne temeli vardır. Özne kendi iç

¹⁰⁶ age, 84.

¹⁰⁷ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi, Cilt VII, Çağdaş Felsefe, Bölüm 1c, Hegel*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1985), 39.

¹⁰⁸ Hegel, age, 123.

yasalarıyla deneyim dünyasına yönelir. Bu yönelme bir yanda gerçekliğin bilgisini elde ederken, diğer yanda gerçekliği de kurmaktadır. Böylece Kantçı özne kendi gerçekliğini yöneldiği şeyler itibarıyla kurar.

Hegel ise bize öznenin tanınıp bilinmesi için bir başka özneye gereksinim duyduğunu söyler. Tanınmak isteğiyle yöneldiği özne de, tanınma isteğiyle diğer özneye yönelir. Bu istek eylemi -bir anlamda praksis- öznenin bilgisini ve kendisini de kurmasını sağlar. Özbilincinde olan insan tanınmak için ölümüne mücadeleye girerek kendini var eder. Özbilincini elde etmek için bir topluluğa ihtiyaç duyan öznenin, bu toplulukta kendisiyle çelişecek başka öznelerin varlığına da ihtiyacı vardır. Bu özneler arası mücadelenin sonucu özneleri, karşılıklı özbilinçlerine vardırır. Hegel’de özne tartışması için önümüzde önemli iki şey vardır. Birincisi öznenin kendisini bilmek için bir diğer özneye ihtiyaç duyması. Diğeri ise bu öznenin kendisiyle çelişen öznenin bulunduğu topluluk/toplumun var olması.

Modern felsefenin önemli özne tartışmalarına baktık. Şimdi bu çalışmamızdaki özne yorumumuza geçmeden önce Hegel’den şuna kadar özne üzerine yapılmış, özellikle tezimizde ele alacağımız özneyi anlamamızı sağlayacak, özne tartışmalarına ya da düşüncelerine değinelim.

3.3. Hangi özne

Zemininde toplumun bulunduğu özne felsefesinin Kant ile başladığı söylenebilir. Nitekim Kant, devlet, ekonomi ve ahlak gibi birçok toplumsal deneyimleri, özne üzerinde şekillendirmiştir. Çok belirleyici olmadığı için tezimizde ayrıntılı bir şekilde yer vermesek bile Fichte’de toplum ile birey arasında bir mesafe ortaya koyar (ilerde değineceğimiz gibi Marx’ın Fichteci felsefeyi eleştirmesi, Lacan’ın “ayna evresi” olarak adlandırdığı önemli özne teorisinin oluşmasında temel etkindir) fakat sorun yine çözülmemiştir. Hegel’in tarihsel diyalektiği tamda bu yeni filizlenen birey-devlet arasındaki ilişki tartışmasını daha da yeşertir. Tikel ile genel (birey ve devlet gibi) ya da parça ile bütün, arasında önemli ayrımlar getirmeye çalışsa da, en sonunda parça bütün içinde yok olup gitmiştir. Peki, neden bu Hegelci ayrımdan artık söz edemiyoruz? Sanayi devrimi ve bilimdeki ilerlemeler artık Hegelci bir ayrıma ihtiyacı yerle bir etmiştir. Zaten teknik olan/bilimsel olan herhangi bireysel-toplumsal, parça-bütün ayrımına ihtiyaç duymadan istenen başarıyı sunuyordu.

Önünde uçsuz bir alan olan ve dizgini bulunmayan liberalizm her şeyi önüne katarak daha da azgın bir sömürünün önünü açmıştı. İnsanlar büyük çıkarlar için daha kötü şartlara itilebiliyordu. İşte tam da bu insanın silinip gittiği, acının yayıldığı dönemde artık adını duymaz olduğumuz Schopenhauer, kötülüğün ve acının zaferini dile getirir.

Bu sırada özne ve toplum arasında bir karşıtlık koymak yerine öznenin toplumsal bir varlık olduğunun altını dolduran Marx sahneye çıkar. Temel meselesi toplumu ya da bireyi ön plana çıkarmak değil, tümünden toplumu değiştirecek bir toplumsal özne olan işçi sınıfını kavramsallaştırmaktır.

İlerleyen sayfalarda özgül anlam üretme ilkelerine sahip modern nesneler sistemini ele alacağız, öncesinde kapsamlı bir şekilde çalışmamızda ele alacağımız öznellik algısını ortaya koymamız gerekiyor.

3.4. Özne ve Öznellik

Özne ve öznellik farklılıklar taşır. Öznellik, öznenin kendini kurduğu anda oluşandır. Özne bir zemindir, varlığın kendisidir. Öznellik ise varlığın kendini kurmuş/kuruyor olmasıdır. Bu anlamda özne bütün çağlarda değişmeden var olan bir töz gibi, evrenseldir. Ardahan'daki bir köylü özne ile Newyork'daki bir burjuva öznenin önlerindeki sıfatları çıkardığımda ikisi de özne, sıfatları koyduğumda ikisi de farklı öznelliklerdir. Öznellik, sıfatı olan öznedir. Tanrının dinler tarafından kurulduğu biçimdeki gibidir bu. Hıristiyanlığın, Museviliğin, Müslümanlığın hepsinin tanrısı vardır. Bu yönüyle tanrı bir “tanrı özne”sidir tam da bu tanrılarına sıfatlar taktıklarında tanrı öznesi, öznellik halini alacaktır. Yani 99 isim taktığımda tanrıya, tanrı öznesi, -Müslüman- tanrı öznelliğine dönüşecektir.

Ne Freud için ne de Lacan için öznellik kendiliğinden ulaşılan bir şeydir ne de otomatik gerçekleşir. Öznellik “sadece, birçok karmaşık ve tehlikeli geçişleri olan bir sürecin sonunda varılan yerdir.”¹⁰⁹

Özne; kimi yerde politik aktörlerin seslendiği siyasal bir kategori, kimi yerde kendisinin dışındaki bütün nesnelerden ayırık ve onların efendisi, kimi yerde tarihin itici gücü, iyiyi yaratacak olan tarihi aktör, kimi yerde de yapı içine sıkışmış, onun

¹⁰⁹ Mansfield, **age**, 61.

boyunduruğu altında bir yok oluş hali, dil içine sıkışmış, görüntülerden ve gösterenlerden başı dönen bir etkilenme nesnesi olarak karşımıza çıkıyor. Hiç şüphesiz bu sınıflandırmaların her biri kapsamlı birer özne teorisi olarak ele alınabilir. Biz bu çalışma boyunca özne derken neyi kastediyoruz? Bu soruyu açıklığa kavuşturmak için tüm bu sınıflandırmalardan hareketle özne teorimizi ortaya koyacağız.

Öznenin bir toplumsal kurulum özneliği olduğunu tespit edeceğimiz Marksist Teorinin yanı sıra, özneyi çevreleyen ve kuran bir yapıdan söz eden, dil bilimden antropolojiye kadar uzanan yapısalcı gelenek, yine yapısalcılık içinde sayacağımız düşünürlerden biri olan, bize çok özgün bir teori sunan Lacan'a; bilginin söylemsel pratik olduğunu, bunun yanı sıra bütün söylemsel pratiklerin de iktidar ve aynı zamanda bilgi ağlarını ürettiğini ileri süren Foucaultcu argümana değinerek bir özne teorisi geliştireceğiz. "Ne", "Niçin" sorularından çok "Nasıl" sorusunu soracağız. Biz şimdi nasıl oluşturulmaktayız? Nasıl korkan, kaygı duyan bir öznellik geliştirdik? Nasıl sorusunu yönelteceğiz çünkü nasıl sorusu özneliğin kendi başına oluştuğundan şüphe duymamızı sağlar.

Öznenin kendi özneliğini kurduğu toplumsal düzen, bir düzenler çokluğu, çeşitli arzu yapılarının kodlandığı, işlendiği, yaratıldığı, kaydedildiği ve tüm bu arzu biçimlerinden kaydedilen farklı anlam biçimlerini içerir. Bir nesneler dünyasıyla çevrili olan modern toplumsal düzende birey, kendisini nesnelerle kodluyor halde bulunmaktadır. Neden toplumsal düzenden bir anda bahsetmeye başladık? Öyle ki, özneye dair bir şey söylemeden önce, toplumsal düzenden bahsediyoruz çünkü şu anki özne tartışmaları modernlik deneyimine gönderme yapmayı zorunlu kılıyor. Bu doğal olarak öznenin toplumsal bir varlık olduğu tezimizi destekler niteliktedir. Zaten özne ve toplum arasında bir ayrım çabasına girişmek, toplumu sosyolojinin, özneyi de psikolojinin alanına terk etmeyle sonuçlanır.

Toplumsal düzen bir iktidar biçimi olarak "bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir."¹¹⁰

¹¹⁰ Foucault, **Özne ve iktidar**, 63.

Aklına, yaptıklarına, eyleminin biricikliğine hakim, her şeyi açıklayabilir bir kudrete sahip “donanımlı bir özne”nin artık yersiz yurtsuzlaştığını tespit etmemiz gerekiyor. Öznelliğin bir töz, verili bir şey değil, kurulan-şekillenen; her şeyi açıklayan ve her şeyin bilgisine sahip değil, kendisinin açıklanmaya ihtiyaç duyulduğu; ilişkisellikler içinde nasıl bir hal aldığıının açıklanması gereken; şeffaflığının ve akılcılığının şüpheyeye açık olduğunu biliyoruz.

Laclau ve Mouffe’nin dikkati çektiği gibi özne kategorileştirmesi sorunu güncelliğini koruyor. “Özne kategorisinin karakterinin söylemsel mi yoksa söylem-öncesi mi olduğu sorunu ve farklı özne konumları arasındaki ilişki sorunu.”¹¹¹ Buradan hareketle birinci sorunun daha dikkat çektiğini söyleyerek “ve hem rasyonalizmin hem ampirizmin “insan bireyleri”ne yüklediği “kuruculuk” rolünün giderek daha fazla sorgulanmasına yol açtığıının” altını çizmişlerdir.¹¹²

Öznenin öznelliğini bir toplulukta kuruyor oluşu onun bir iktidara bağlanmasını ya da tek başına kendi dışında bir özne varsaymasını gerektirir. İnsansal ilişkiler özneleri tabi kılma ya da özerkliğe iterken bu durum diğer canlılar için böyle değildir. “Hayvansal yaşamın içinde, efendiyle yönettiği kişiyi ilişkiye sokan ve bir taraftan özerkliği, diğer taraftan bağımlılığı kuran hiçbir şey yoktur. Hayvanların, birbirlerini yediklerine göre, güçleri eşit değildir ama aralarında yalnızca bu niceliksel fark vardır. Aslan hayvanların kralı değildir.”¹¹³ Bunun bir nedeni, insanın kendisini kurabileceği bir insansal zeka ya da kendi gerçekliğini kurduğu bir toplumsal düzene sahip olmasıyla ilgilidir. Bu anlamda toplumsal düzenin işleyişinin ve gerçekliğin toplumsal inşasının yapı sökümü, öznellik pratiklerini belirleyebilmemiz için önemli ipuçlarıdır.

3.5. Öteki ve Özne; Öznellik Oluşum Süreci

İnsanın kendi başına kendisine dair bir bilgisi yoktur. Özne kendisini öteki olmadan kurgulayamaz. Özne, ötekinin bakışı, bilinci, yargısı doğrultusunda kendisine dair fikrini oluşturur. Öznellik için öteki şarttır “çünkü kendimizi ancak ötekinde

¹¹¹ Ernesto Laclau, Chantal Mauffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, çev. Ahmet Kardam-Doğan Şahinler (İstanbul: Birikim Yayınları, 1992), 143.

¹¹² **age**, 143.

¹¹³ George Bataille, **Din Kuramı: İnsanlaşma Sürecinde Din’in Oluşumu**, M. Mukadder Yakupoğlu (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997), 15.

tanırız”¹¹⁴ Bahtin’in de söz ettiği gibi: “Bir öteki için, bir başkası için var olmak! Kendini buna zorunlu hissetmek. Kendimi ancak bir başkası için, bir başkası aracılığıyla ve bir başkasının yardımıyla açığa vururken kendimin bilincinde olabilirim ve kendim olabilirim. Öz-bilinci oluşturan en önemli edimleri bir başka bilince (bir sen’e) yönelik bir ilişkiyle belirlenir.”¹¹⁵

Öznenin kendisini tanıması açısından Lacan’ın geliştirmiş olduğu “ayna evresi” teorisi önemlidir. Ayna evresinde çocuk kendisini tanıyarak, bir anlamda kendi ötekisiyle karşılaşarak kendisini kurmaya başlar. Daha sonra diğer ötekilerle karşılaştıkça kendi öznelliğini kurar. Lacan’ın ayna evresini önceler nitelikte olan Marx da ötekinde kendini tanımaya dikkat çeker. Marx’a göre, İnsan “dünyaya elinde bir aynayla ya da “ben benim” diyen Fichte’ci bir filozof olarak gelmediği için, kendisini ilk önce bir başka insanda görür ve tanır.” Buradan hareketle Marx Şu analizi yapar: “İnsan Peter kendi benliğini insan olarak tanıması, ancak kendisini kendi benzeri olan insan Paul ile karşılaştırmasıyla mümkündür. Böylece, Paul, sırf kendi Paul kişiliği içinde dururken, Peter için insan türünün görünüm (örnek-tipi) haline gelir.”¹¹⁶

Lacan, öteki/Öteki (Fransızca, autre/grand Autre, İngilizce, other/big Other) için şöyle bir açıklama getirir: “Öznenin oluşumu daima “öteki”yi varsayar. Ben’in ortaya çıkabilmesi için, çocuğun kendisini “öteki” olarak görebileceği bir ayna evresi zorunludur.”¹¹⁷ Lacan’ın ‘ayna evresi’ dediği süreç çocuğun 6-18 aylık döneminde gerçekleşir. Bu evre öznelliğin gelişmesi için kritik bir evredir. Ayna evresinden önce “çocuk ayrı bir varlık olarak kendisiyle ilgili hiçbir duyuya sahip değildir. Burada ne bireysel bedenin sınırları anlayışı vardır, ne de doğal olarak ona dışsal herhangi bir şey. Çocuğun dokunduğu yüzeylerin çoğu-annenin cildi, giysiler, halı ve kilimler-, tamamen sürekliliğin, kesintisizliğin, sınırsız bir varlığın, bu yüzden de yerleşik, özgül ve şahsiyet olarak tanımlanmış herhangi bir şeyle kıyaslanamayan açık uçluluğun ve şekilsizliğin bir parçası olarak hissedilir.”¹¹⁸ Kendisinde

¹¹⁴ Jean-Pierre Clero, **Lacan Sözlüğü**, çev. Özge Soysal (İstanbul: Say yayınları, 2011), 100.

¹¹⁵ Mihail M. Bahtin, **Dostoyevski Poetikasının Sorunları**, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 375.

¹¹⁶ Karl Marx, **Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi; Sermayenin Üretim Süreci**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, 1.c. (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 65. (Çeviri değiştirilerek aktarılmıştır.)

¹¹⁷ Slavoj Žižek, **İdeolojinin Yüce Nesnesi**, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınlar, 2002), 249-250.

¹¹⁸ Masfield, **age**, 58.

nesnelerden bir nesne gibidir, bu evreye kadar bir kendilik deneyimi gerçekleştirmez çocuk. “Çocuğun dokunduğu hiçbir yüzey ister istemez ona yabancı ve kendiliğinin dışında olduğu hissi vermez, çocuk, sabit bir çevreye birleştirilmiş bir sistem olarak çalışan kendi bedenini kendisinin olarak deneyimlemez.”¹¹⁹

Tüm bu algı düzeyi, ayna evresiyle birlikte değişmeye başlar. Ayna evresinde çocuk “bir nedenle, belki bir aynada, belki bir yetişkinin gözlerindeki yansımada, belki de oyun arkadaşlarıyla kendi arasında ansızın bir benzerlik farketmesiyle, kendi dışından gelen kendisine ait bir imge görmeye başlar.”¹²⁰

Çocuğun kendisiyle bu ayna işlevi niteliğindeki şeylerden biri vasıtasıyla karşılaşması, ben’in kurulumu için önemlidir. Çünkü orda ilk kez kendini, kendi yansımaları görür. “Aynada görülen (ve bedensel bir bütünlük, tamlık yansıması yaratan) öteki, ben’in temelidir. Bu ilk “öteki”, Lacan’a göre “küçük” öteki’dir (küçük “a” ile yazılan autre).”¹²¹

Bu ilk ötekiyi diğer büyük ötekilerle karşılaşma takip eder. Ayna evresi imgesel* bir düzeydir. Artık bir sistemin içine girer çocuk. “Çocuk zamanla başka küçük öteki’ler de algılar; bu algılar bedensel tamlık yansımasını bozduğu için de parçalanmaya, eksik’e** saldırganlık tepkisiyle karşılık verir. Ancak tüm bu öteki’ler imgesel düzeyde varolurlar. Büyük “A” ile yazılan Öteki (Autre) ise, simgesel düzenin ta kendisidir. Bir muhatap değil, hitap edenin içinde varolduğu simgesel sistemin belirleyicilerinin toplamıdır. Özne küçük öteki ile imgesel düzende karşılaşp bir ben inşa etmeye başladıktan sonra, kelimenin psişik ve gramatik anlamında bir “özne” olabilmesi için, simgesel düzende de büyük Öteki ile karşılaşmak zorundadır.”¹²² Burada fark edeceğimiz gibi çifte ben kurulumu söz konusudur; birincisinde çocuk aynada tanıdığı haliyle kendisinin bilgisine varmaya başlar bu imgesel alanda kendisini tanımasıdır, ikincisi büyük Ötekiyle karşılaşarak

¹¹⁹ age, 58.

¹²⁰ age, 58.

¹²¹ Zizek, age, 249-250.

* İmgesel, henüz dile sahip olmayan çocuğun ayna evresinde (yani bir aynada ya da ayna işlevi gören bir yüzeyde, ya da bedensel bir eşdeğerinde, henüz varolmayan bedensel bütünlüğünün imgesini gördüğü 6-18 ay arası dönemde) oluşturduğu özdeşleşmelerdir. Zizek, age, 247.

** Eksik, ilksel eksik doğmuş olma durumudur. Çocuğun annenin bedeninden ilksel ayrılmasının yarattığı ilk hadım edilme, bir uzvu eksik olma, ya da daha doğrusu, kendisi birinin eksik bir uzvu olma durumudur. Zizek, age, 246.

¹²² age, 249-250.

kendisini tanımlamaya devam eder, bu da simgesel^{***} alanda kendisini tamamlamasıdır. Büyük öteki daha kurucudur, çünkü o eksik olmayandır. “Büyük öteki, bir eksik’i olmadığı varsayılarak (eksik’i gizli tutularak), tüm arzusunun mekanı olarak kurulur; bu mekanı Babanın-Adı, devlet, tanrı, yasa, kısacası özne için simgesel düzenin bütünlüğünü temsil eden herhangi bir şey doldurabilir.”¹²³

Ayna insanın kendisini seyredebilmesini sağlar. Bir nesneyi görüp anlamlandırdığı gibi, ayna imgesi deneyimiyle “çocuk gerek kendisi, gerek öteki için görünür olduğunu fark eder... Ayna imgesi kendine bakmayı olanaklı kılar.”¹²⁴

Bütün bu ayna sürecinin öznenin, özneliliğinin oluşumunda temel yerini tartışmaya açmak gerekir. Öznenin kendisini öteki aracılığıyla kurmuş olması acaba öznde bir tamlık hissi yaratır mı? Öteki tarafından “bana” yönelen her şey “bende” bir tanımlamaya yol açar. Dolayısıyla öznenin kendisini kurması hiç tamamlanmayacak bir şeydir. Yani özne bir süreçtir.

Özneyi çevreleyen düzen, büyük Ötekilerin sistemi, öznellik üretimi için bir alan yaratır. Bu sistemler içerisinde “Kişinin kendisine ait bir içsel özerklik alanı yoktur; bütünüyle ve daima sınırdadır; kendi içine bakarken bir başkasının gözüne veya bir başkasının gözü ile bakar.”¹²⁵ Bir başka yerde ise Baktin yine şöyle yazar:¹²⁶

“Bir başkası olmadan yapamam, bir başkası olmadan kendim olamam; bir başkasını kendimde bularak kendimi bir başkasında bulmam gerekir (karşılıklı yansıtma ve karşılıklı kabul). Haklı çıkarma kendi kendini haklı çıkarma olamaz, tanıma kendi kendini-tanıma olamaz. Adımı başkalarından alırım ve adım başkaları için vardır (kendi kendini-adlandırmak sahtekarlıktır). Kişinin kendi benliğini sevmesi bile mümkün değildir.”

3.6. Öteki Bizden Ne İstiyor?

Öznenin kendisini tanıma sürecinde etkin bir “ayna” olarak ötekiye ele aldık. Şunu açıkça söyleyebiliriz ki, artık ötekinin bizde etkisi rahatlıkla hissedilmektedir. Bir

^{***} Simgesel, imgesel evrede oluşmakta olan ben’in içinde “ben” diyerek özneleşebileceği dilsel, gramatik ve kültürel yapıdır. Kanoşmaya başladığı anda Simgesel’in alanına giren özne, ben’i ve onun imgeleri arasındaki ilişkiyi Simgesel Yasa’ya tabi kılmayı başaramayacağı için (bu imgelerin dilsel karşılıkları olmadığı için) daha baştan parçalanmış, ikiye bölünmüştür. Dolayısıyla, özneyi oluşturan da parçalayan da Simgesel düzenin ta kendisidir. Zizek, **age**, 250-251.

¹²³ **age**, 250.

¹²⁴ Maurice Merleau-Ponty, **Las Relaciones del Nino con los otros**, Felsefe ve Hümanite Fakültesi, Cordoba Devlet Üniversitesi, 69’dan aktaran, Elda Abrevaya, **Aynadan Ötekine: Çocuk Özneliliğinin Oluşumu Üzerine Bir Çalışma** (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000), 73.

¹²⁵ Mihail M. Bahtin, **Dostoyevski Poetikasının Sorunları**, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 375.

¹²⁶ **age**, 376.

kurulum öznelliğine sahip olan birey artık kendisini ötekinin gözüyle görmektedir. Ama bu durum öznenin, sadece öznelliğini ötekinin gözüyle, zihniyle kurmasını değil, aynı zamanda arzusunu da ötekine teslim etmiş olma durumuna yol açtığını tespit etmemiz gerekiyor. Şu söylenebilir artık, ötekinin arzusunun bizde açtığı boşluğu doldurmaya yönelik arzular duyuyoruz, bu boşluğu –zorunlu olarak- doldurmayı arzuluyoruz.

Bir hiyerarşileşmiş çalışma alanında, şefin, patronun, müdürün, “Bu işi sen yaparsın sana güveniyorum” dediğini düşünün. Bizden bir şey bekleyen bir öznelliğin bize yönelen arzusu, bizi tedirgin etmiştir. Bizde bir boşluk oluşmuştur. Artık en büyük arzumuz ötekinin arzusunun bizde açtığı bu boşluğu doldurmaya çabalamak olacaktır. Patronum böyle dedi, ya başaramazsam! Ötekinin gözüyle kendini tanımlayan öznellik büyük bir kaygı içine atılmaya müsaittir. İşte bu “var-olma” hali insanın bilinci yanı sıra arzusunu da teslim etmesi anlamını taşır. Burada öznenin bir bölünme yaşaması söz konusudur, bir yanda kendi isteklerini gerçekleştirme, bir yanda ise ona yönelen isteğe yanıt vermek zorundadır. Bahtin bu durumu şöyle değerlendirir. “Kişinin kendi benliğini yitirmesinin ana nedeni olarak benlik içinde bölünme, dağılma ve kapanma... insanın varlığı (hem içsel hem dışsal varlığı) tam da en derin etkileşimdir. Olmak iletişimde bulunmak demektir. ...olmak bir başkası için olmak ve öteki aracılığıyla kişinin kendisi için olması demektir.”¹²⁷

Gittikçe bedenlerin, davranışların değil aynı zamanda arzuların da ele geçirildiği bir dönemdeyiz. Hatta tüm bunlara bir de ruhsallığın ele geçirilişini ekleyelim. Zira Elias, tüm bunların uygarlaşmayla birlikte gerçekleştiğini, uygarlaşmayla beraber ruhsal aygıtta meydana gelen değişikliğin karakteristik olduğunu söyler.¹²⁸

3.7. Anlatıdan Nesnelere

Ayna evresi sonrasında artık çocuk, kendi bedenini diğer nesnelerden ayırıştırır, ayrı kavrar. Bu ayırıştırma yeni bir öznellik evresine giriş demektir. Bu evre kültür ve uygarlık ve onların yasaları, dili olan bütünlüğünü içerir. Artık bebek gereksinimleri bitmiş, kendi “istemler”i başlamıştır. Nesneler yerini simgelere bırakmıştır. Öteki,

¹²⁷ age 375.

¹²⁸ Norbert Elias, **Uygarlık Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler: Toplumun Değişimleri Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak**, çev. Erol Özbek. 2. c. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 305. (Bundan Sonra 2.c. olarak belirtilecektir.), 305.

tüm ilişkilerde etkin bir rol alır. Çünkü her türlü isteme bir başkasının onayı ile gerçekleşir. İstemenin nesnesini öteki sağladığı için etkin olan da odur. Bu durum bütün ilişkilere yansır sevgi, duygusallık hepsi bu süreçten etkilenir. Artık bebeklik sürecindeki aksine sürekli öteki tarafından belirlenen bir öznellik kurulmaya başlanır. Bu ötekinin doğuşu ile birlikte çocuk artık kültürel insan alanına girmiş olmaktadır.

Kültürel alan, insanlığın, topluluğun anlatıları, yasaları, dili ile artık öznenin var olma yeri olur. Anlatılar, topluluğu ve topluluktaki öznelliği kurmak için önemlidir. Muhtemelen anlatısı olmayan herhangi bir topluluk yoktur çünkü topluluğu bir arada tutan, özneleri o topluluğa bağlayan bir ana anlatı olmak zorundadır. Baktin bu durumu şöyle dile getirir: Anlatı insanlık tarihinin kendisiyle başlar; “dünyanın hiçbir yerinde anlatısı olmayan bir halk yoktur, hiçbir zamanda olmamıştır. Bütün sınıfların, bütün insan topluluklarının anlatıları vardır ve çoğunlukla bu anlatılar değişik, hatta karşıt kültürlerdeki insanlar tarafından ortaklaşa olarak tadılır.”¹²⁹

Özne belirli bir kültüre, kültürün anlatısına belirli bir yasaya uyar ki topluluk oluşur. Hukukun, örfün oluşumunu da bu süreçten ayrı tutmamak gerekir çünkü bir yasanın geçerli bir hukuk ve örf olabilmesi için ona tabi öznelerin olması gerekir. Bu durumla ilgili Norberto Bobbio bir alıntıyla şöyle yer verir:¹³⁰

“Yasama hukukuyla örf ve adet hukuku arasında siyasi açıdan anlamlı bir fark, ilkinin görece merkezi bir usulle yaratılmış olup, ikincisinin görece adem-i merkeziyetçi bir usulle yaratılmış olmasıdır. Yasalar bu amaçlarla kurulmuş olan ve işbölümü ilkesi çerçevesinde işlev gören özel organlar tarafından yapılmaktadır. Örf ve adet hukuku normları, hukuki düzene tabi öznelerin bazı davranışlarıyla varlık kazanmaktadır”

Tüm bu hukuk normları, kültür ve anlatılar topluluğun kendi özne üyeleri için bir çerçeve kurar. Özne bütün bu anlatıların ve çerçevelerin içinde kendi öznelliğini yaratır. Heidegger’in değindiği gibi:¹³¹

“İnsan çerçevelemenin meydan okumasına öyle kesin bir şekilde eşlik eder ki, o çerçevelemeyi bir iddia olarak kavramaz, kendisini kendisine söz yöneltilen biri olarak göremez ve bu yüzden de kendi özünden hareketle bir tembihleme veya hitap etme alanı içerisinde hangi bakımdan dışarı-çıktığını hiçbir şekilde işitemez ve böylelikle asla yalnızca kendisiyle karşılaşma imkanı bulamaz.”

¹²⁹ Roland Barthes, **Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş**, çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988), 8.

¹³⁰ La dottrina pura del diritto, Einaudi, Op. Cit. 259’den aktaran Norberto Bobbio, “Kelsen ve Hukukun Kaynakları”, **Devlet Kuramı**, ed. Cemal Bali Akal, çev. Bige Açımız (Ankara: Dost Yayınevi), 463.

¹³¹ Martin Heidegger, **Tekniğe Yönelik Soru**, çev. Doğan Özlem (İstanbul: Afa Yayınları, 1997), 86-87.

Anlatılar siyasal iktidarın sağlamlaşmasından, meşruiyetinden tutunda, öznelere toplum içinde kendini nasıl konumlandırması gerektiğine kadar her alana sirayet eder. Bunu örneklendirebiliriz. Örneğin Maurice Godelier'nin incelediği Yeni Gine Baruya toplumunda, “Kadınların erkeklere bağımlılığını meşrulaştıran inanç, spermin, genel olarak güç, özel olarak da süt yaratıcısı diye yüceltilmesiydi.”¹³² Baruya toplumunda kurumsallaşan bir felasyo neyi meşru kılıp nasıl bir öznelik üretiyordu? Bu durum bir kez daha Foucault'nun fark ettiği şeyi doğrular niteliktedir, “insan öznenin, bir yandan üretim ve anlamlandırma ilişkilerine girerken, öbür yandan ve aynı derecede, çok karmaşık nitelikte olan iktidar ilişkilerine de girdiğini görmem uzun sürmedi.”¹³³ Akal ise şöyle yorumlar:¹³⁴

“Erkekler, evliliğin ilk gününden başlayarak, karılarına düzenli bir biçimde spermlerini yuttururlardı. Spermin, kadınların göğüslerini geliştirdiğine, onları doğurabilir ve süt verebilir kıldığına, adet günleri ya da doğum sonrası zayıf düştükleri zaman da güçlendirdiğine inanılıyordu. Sütün spermden doğduğuna ilişkin bu inanç, Baruya kadınıyla erkeği arasındaki siyasal iktidar ilişkisini hemen açığa çıkarıyordu. Kadınlar çok kadınsı bir açıdan ya da doğurganlık açısından bile erkeklere bağımlı kılınıyor ve önce bu alanda sonra da her yerde özerkliklerini kaybediyorlardı.”

Yani söylemler hem özneyi üretiyor hem de söylemin geldiği, oluşturulduğu kaynağa bir meşruiyet sağlıyor niteliktedir. Tersten okursak söylemler iktidarı meşru kılmak ve iktidarın söylemine eklenilen öznelere yaratmaktadır.

Foucault bu tür bireyleri kategorize etme işleminden hareketle iktidarı analiz eder. Tüm bu bireyleri oluşturma süreçleri gündelik hayata müdahale için gerçekleştirilir. Bireyin artık bağımlılıkları ortaya serilebilir. Özne, “denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış özne”¹³⁵ olarak ele alınabilir.

Söylem, kendini ve egemen olanı meşru kılarken ötekini de farklı bir yolla da olsa inşa ediyor ve ötekini de kendisini meşru kılmak için kuruyor, var ediyor. Akal duruma şöyle değinir, ötekine, kurulu düzen karşısında, hem tabii, hem de abartılı alışkanlıkların temsilcisi olarak bir yandan itici, öte yandan çekici bir görünüm verilecektir. “Ayrımcı, kendisinden ayırıp anormalleştirdiği ötekine bakarak, kurduğu düzeni normalleştirmeye ve meşrulaştırmaya çalışır. Kölecilerin, köleciliği

¹³² Cemal Bali Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998), 214.

¹³³ Foucault, **age**, 58.

¹³⁴ Akal, **age**, 214.

¹³⁵ Foucault, **age**, 63.

savunurken başvurdukları değişmez yöntemi kölelerin kendileri kadar insan olmadıklarını ileri sürmektir.”¹³⁶

Bütün bu hukuki, anlatsal, kültürel çerçevelenmenin içinde artık Deleuze’u anmalıyız O, “Özne veride oluşur, aslında, pratik olanın dışında özne yoktur” demektedir. Bütün bu yapılar, çevrelemeler, bilginin değil, aynı zamanda davranışların, eylemin biçimini ve arzusunun niteliğini bile belirler. Doğrunun ve yanlışın belirlendiği ve bunu mümkün kılan bir söylem yapısı söz konusudur burada. Anlam, anlatılar üzerinden kurulur. Bütün bir toplumsal aktörler bu anlatıya uymaya zorlanır.

3.7.1. Anlatılar; Bütünleşme mi, Bireyleşme mi?

Bir yanda bütün topluluk üyelerine yönelik genel bir anlatı olarak sunulan bu söylemler varken bir yandan da topluluk içinde bireyselleştirmeye yönelik imgeler, söylemler söz konusudur. Bizde bunun için bu yazının üst başlığını anlatılardan nesnelere koyduk.

Toplum bir yandan genel bir anlatı etrafında kurulurken diğer taraftan herkesin kendi “görüntü”sünü elde edebileceği imkanlar sunuluyor. Bu imkan olarak nitelendirdiğimiz şeyler tüketim toplumunda yaratılan imajlar, nesne üretimleri, reklamlar ve göstergeler yoluyla sunulan ideallerdir.

Bütün bir toplumu kapsayan anlatılardan bahsederken bir anda artık bireyleşme olarak nitelendirebileceğimiz herkesin kendi görüntüsünü elde etmeye dair girişimlerinden söz eder olduk. Bu bizi Foucault’ya ulaştırır. O, devlet iktidarının, eski Çin toplumunun bile “bireyleştirme teknikleri ile bütünleştirme süreçlerinin aynı siyasi yapılarda” birleştiğini tespit eder.”¹³⁷ Benzer bir tespit Elias tarafından da yapılır; “insanların birlikte yaşayışı, amaç ve planlarının örgüsü, insanların kendi aralarındaki karışık bağlar, bunlar tek kişinin bireyselliğini yok etmek bir yana, içerisinde geliştiği ortamı oluştururlar. Bireye sınırlar koyarlar, ama ona aynı zamanda az ya da çok büyüklükteki bir hareket serbestliği alanı verirler.”¹³⁸

¹³⁶ Akal, **age**, 230.

¹³⁷ Foucault, **age**, 65.

¹³⁸ Elias, **age**, 302.

Bir yanda bütün bir topluluğu kapsayan anlatılar, diğer taraftan tek tek bütün herkesi bireyselleştiren, bir imgeyle var eden, imgede bireyi bulduran bir sistem, yani bir göstergeler anlatısı.

Büyük anlatı olan sözün yerini artık gittikçe daha fazla göstergelerin, resmin ve ürünün söylemi almaktadır. Her “yaşlanma kader değil”, “kendini sağlıklı hissetmek için bu ilacı kullan”, “sağlıklı bir uyku için bu yatağı kullanın” dendiğinde. Öznede bir yarık açılmaktadır. Çünkü bütün bu sözler bedene, özneye dairdir. Ve her şeyin “en iyisi” onun dışında, onun için yaratılmıştır. Dolayısıyla özne artık göstergelerin ve nesnelerin, firma sloganlarının anlatılarıyla çevrelenmiştir.

3.8. Bir Resim Kaç Kurşun Eder ya da Resmin Şiddeti

Yaşayan insanı tedirgin etmenin biricik yolu ona fiziksel şiddet göstermek değildir. Bütün bir toplumu göstergelerle de sarsmak mümkündür. Burada göstergeyi, resmi sadece şiddetin bir resmi olarak düşünmemek gerekir. Hatta şiddet resimde normalleşir. Bizim burada bahsettiğimiz şey resmin, göstergenin, sözün kendisinin bir şiddet haline bürünmesidir.

Kapitalizmin hiç şüphesiz bugün zorunda kaldığı şeylerden birisi reklam üretmektir. Çünkü reklam aynı zamanda sunduğunuz ürünün tüketicisini de üretir. Onun içindir ki bir reklamla birlikte sadece ürün tanıtmaz çoğu zaman o ürünle birlikte bir söylem, bir arzu üretirsiniz. Birçok ürünle birlikte yaratılan söylem çoğu zaman bir ideale yaslanır. Cinsel organdan tutunda, saçınıza varıncaya kadar her şeyin standartlaştırılması ya da yeniden kurgulanması veya idealize edilmesi söz konusudur. Resim, söz artık şiddetten daha yönlendiricidir. Çünkü her şeyi sınıflandırır, hazır bir grup sunar bize. “En ilginç 100 albüm kapağı”, “ya da sosyal medyayı kasıp kavuran kareler” dendiğinde hiçbir şiddetin yönlendiremeyeceği bir şekilde ikna edilip hemen tıklarız bu “ilginç”liklere.

Reklamlardaki, tanıtımlardaki ürünler aynı zamanda bir statü düzeyi sunar. Dolayısıyla insan o ürünü elde ederek bir statü elde eder. Onun için ürünle birlikte sunulan imaj hemen tüketilir. Hiçbir şiddetin, baskının etkin bir şekilde yönlendiremediğini artık reklamlar veya tanıtım gerçekleştirmektedir.

Resmin bir statü ya da bize bir nitelik kazandırdığı veya arzu kazandırdığına değindik, ilerleyen bölümde tüketim toplumunda burayı ayrıntılı tartışacağız ama

şimdi söylediklerimizin anlaşılabilir olması için bir örnek üzerinden açıklamaya çalışalım. Şimdiki örneğimiz Lanca marka arabanın Ypsilon modeli için gazeteye verilen ilanından; “Çekiciliğin Şehre Yansıyacak”¹³⁹. Tchibo için verilen tanıtımda ise şöyle bir söz kullanıyor; “Her Hafta Başka Bir Dünya Keşfedin, Bu Hafta Tişört Festivali.”¹⁴⁰ Görüldüğü gibi otomobil çekicilik, diğer reklam ise dünya keşfetmeyle özdeşleştiriliyor. Dolayısıyla çekici olmak isteyen, seksi olmak isteyen ve bunları elde edebilecek olana bir imaj, tüm bu ürünlere sahip olamayacaklara ise düş kırıklığı sunulmaktadır.

3.9. Benlik ve Beden

Bu başlık korkunun, özne ve benlikte süreç içerisinde aldığı durumun toplumsal alt yapısını ortaya koymayı, bir yönüyle de korkunun sosyal psikolojik boyutunu ön plana çıkarmayı da hedeflemektedir.

Varoluşundan bu yana insan bedeni, birçok toplumsal-kültürel, ekonomik-siyasal kodu içerisinde barındıran bir alan olmuştur. Her toplum kendi bedenini, ahlaki tanımlarında beden terbiyelerinde v.b. ve bunları kendi üyelerinin bedenine sirayet ettirmesi doğrultusunda bulur. Her şey planlanmış, “hesaplı kitaplı bir zorlama bedenin her bir parçasında dolaşarak ona egemen olmuş bütüne boyun eğdirmiş, onu sürekli olarak kullanıma hazır hale getirmiştir ve kendini alışkanlıkların otomatikleştirilmesi içinde sessizce sürdürmektedir...”¹⁴¹ Bedene dair söylemler, benliğin oluşumunun sınırlarını ve imkanlarını da oluşturmaktadır. Tüm bunları yukarıdaki sayfalarda anlatı olarak ele almıştık.

Kişinin kendini bilinçli bir şekilde oluşturabildiği, varoluşuna dair anlamlandırmaların tamamı onun aynı zamanda benliğidir. “...kendimizle ilgili farkındalığımızdan, kendimizi bir varlık olarak nasıl değerlendirdiğimize ilişkin fikirler ortaya çıkmaktadır.”¹⁴² Benlik bu yönüyle insanın, deneyimleri ve geçmişi yaşayan yanıdır. Hem kendimize, hem çevreye karşı oluşturduğumuz duyguların,

¹³⁹ Hürriyet, **Cumartesi Eki**, 25 Mayıs 2013, 5.

¹⁴⁰ **age.** 8.

¹⁴¹ Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992), s.168.

¹⁴² Richard Nelson-Jones, **Danışma Psikolojisi Kuramları**, çev. Füsün Akkoyun (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.)

tutumların tamamıdır. Kısacası insanın “...kendine ilişkin zihinsel tablosudur.”¹⁴³ Korkunun mekanı benliktir. Sadece deneyimler, eylemler sonucu elde ettiğimiz benliğimiz değil bir de tüm bu yaşam süreci içerisinde geliştirdiğimiz üst-ben veya vicdan diyebileceğimiz bir benliğimiz vardır şimdi bu konuya değinelim.

3.10. Üst-Ben veya Vicdan; Konserve Korku

Yeni doğmuş bir çocuk, belirli bir simgesel düzene, bir topluma doğar. Çişini yapar, altını ıslatır, acıkır emer açlığı giderilir. Bu insan, ilk dönemlerinde toplumsal istemlerden haberdar değildir. Fakat gittikçe büyür, belirli bir yaşta artık altına yapmayı bırakır, bu süreçte toplumsal istemlerin farkına varır. Arzularını bastırır ve onları edinir. Yaşadıkça “davranışın daha farklılaşmış ve istikrarlı düzenlenişi tekil insana küçük yaştan itibaren gittikçe daha fazla bir otomatizm, bilincinde karşı koymayı istese bile karşı koyamayacağı bir iç zorlama olarak aşılır.”¹⁴⁴ Sürekli bir uyumlaşma, normalleşme sürecine girer. Bu normalleşme istenilen düzeyde mi? bunu öğrenmek için sürekli onaylanmak ister, çünkü istenileni, ondan beklenileni yapamama korkusu yanı başındadır.

Doğar doğmaz belirli bir ideolojik –bilinçli ya da bilinçsiz- yapının içine giren çocuk ihtiyaçları karşısında, toplumsal bir istekler ve beklentiler yığınıyla baş başa kalır. Nasıl davranması, nasıl yemesi, burnunu nasıl sileceği bile bulunduğu topluluğa göre yeniden şekillendirilir, öğretilir. Özellikle bu terbiyeleştirme süreci bireyi “doğru” olmaya zorlamaktadır. Bütün bu terbiye, “normalleşme” süreci bireyin tek başına yaşadığı bir deneyimmiş gibi görünsede aslında bütün bu tutumlar Elias’a göre; İnsanla ilgili olgularda, tutumlarda, isteklerde ya da yapılarda tek başına, yani toplumsal yaşantıdan bağımsız olarak gözlediğimiz her şey, özünde insanlar arasındaki ilişkilerin, insan davranışlarının nesnelleşmesidir, toplumsal ve ruhsal cisimleşmesidir.¹⁴⁵

Ailede anne ve baba veya toplumdaki öteki “otorite”ler, isteklerinin tam karşılanması karşısında ödülleri ve ceza sistemiyle, çocuğun benliğini oluştururlar.

¹⁴³ M.J. Gander ve H.W. Gardiner, **Çocuk ve Ergen Gelişimi**, haz. Bekir Onur (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), s.492.

¹⁴⁴ Elias, **age**, 305.

¹⁴⁵ Norbert Elias, **Uygarlık Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler: Batılı Dünyevi Üst Tabakaların Davranışlarındaki Değişmeler**, çev. Ender Ateşman. 1.c. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 214. (Bundan Sonra 1.c. olarak belirtilecektir.)

Böylece insan, toplumsal istemlere boyun eğere gelecektir. İşte bu aile yaşamında ya da çocuğun büyüdüğü ortamda çocuğun otoriteyle ilk tanışmışlığı ömür boyu etkisini gösterecektir. Birey, otoritenin onu cezalandıran ya da ödüllendiren yanını hayatının her alanında karşısında bulacak ya da otoriteyi önemsiyor durumda olacaktır. Bu otoriteye ya da ilk otorite olan aileye, okul, dini kurumlar, iş yaşamı, kurumlar, şef vb. geniş bir çeşitlilikte otoriteler eklenecektir.

Çocukluğunda otoriteyi ve onun istemlerini içselleştiren çocuk, büyüdüğünde de otoriteye karşı tavrı aynı olacaktır. Okul da öğretmeninin karşısına çıktığında, müdürün odasına her girişte, şefiyle-patronuyla her karşılaştığında, bir kuruma her girdiğinde, terleyecek, heyecanlanacaktır çünkü belirli bir otoriteyi simgeliyordur bunların hepsi. Otorite karşısında sürekli uyum, özdenetim ve bunların yanı sıra tüm bu davranışları normalleştirme söz konusudur ve doğru davranma arzusu. Elias korkunun tam da bu doğru davranmanın gerektiği ortamda ne işe yaradığını söyler:¹⁴⁶

“Eylemlerin dokusu öyle karmaşık ve geniş kapsamlı olur, “doğru” davranmanın gerektirdiği iç gerilim öyle fazlalaşır ki, tekil kişinin içinde bilinçli bir özdenetimin yanı sıra aynı zamanda otomatik ve körlemesine işleyen bir özdenetim aygıtı pekişir ve bu aygıt şiddetli korkulardan bir duvarla toplumda olağan davranışlara karşı ihlalleri engellemeye çalışır...”

Burada önemli olan bir diğer konu kişinin otoriteyle karşı karşıya kalması ya da otoritenin emri, istemleri altında büyüyor oluşu değildir, bununla birlikte kişi kendisini otoritenin diliyle yargılamaya başlamasıdır. İşte bu kişinin bir üst-ben oluşturmasıdır. Üst-ben, vicdan demektir, vicdan; törel bilinçtir, bulunduğu topluluğun bilincinin değerlerinin onlar olmadan da benliğinde hissediliyor olması demektir. Otoritenin, otoritenin değerlerinin içselleştirilmesidir. Bu anlamda bilinçaltının oluşturulması da buraya bağlıdır.

Otoritenin korkusu karşısında yaptığımız en belirgin şey uyum sağlamadır. Sürekli bir uyumlulaştırılmaya çocukluktan başladığımız için bu ömür boyu bulunduğumuz ortamın kurallarına boyun eğmeyle devam edecektir. İktidar bizim vicdan bilgimizi elde ederek, vicdanımızı yaratarak sirayet eder. Bu duruma Foucault şöyle değinir; “İktidar biçimi insanların kafalarının içinde ne olduğunu bilmeden, onların ruhlarına

¹⁴⁶ Elias, 2. c. 305-306.

nüfuz etmeden, onların içlerindeki en derin sırları açığa vurmaya yöneltmeden uygulanamaz. Bu da bir vicdan bilgisini ve buna yön verme becerisini gerektirir.”¹⁴⁷

Benliğin bir ötekine feda edilmesi olarak zorunlu emek, sosyal, politik veya ekonomik dış baskı, Marksist bakış açısıyla sömürü, Nietzscheci anlamda tahakküm, hep korku yaratacaktır. Çünkü bütün uyumlulaştırma süreci korkuyu kendisiyle birlikte yaratır. Bu korku benliğe, bilince öyle işler ki, artık korku nesneleri yaratırız. Hiçbir suça karışmamamıza rağmen eve giderken kapımızda göreceğimiz resmi üniformalı insanlar, ya da evimize gelecek bir Resmi damgalı Zarfı gördüğümüzde hemen korkmaya başlarız, işte bu konserve korkudur. Korku, benliğimize işlemiş korku kodları, korku simgeleri karşısında kendiliğinden üretilenektir. Duhm bu durumu şöyle nitelendirir, “...hayatı artık onun değil, topluma biçim veren anonim güçlerin elindedir. Böylesine topyekun yabancı kaynaklı belirlenmiş ise, ancak varoluşa yönelik bir tehdit olarak yaşanır. Bu teslim edilmişlik duygusu, yabancılaşmış hayatın temel anlayışı olmuştur. Teslim edilmiş olmak, yabancı güçlerin elinde oyuncak olmak, *korku* demektir.”¹⁴⁸

3.11. Disipline Edilmiş Beden

Beden, korku duygusuna dair bir söylem içinde belirlenip, bu yolla bir doğal ya da asli korku fikriyle donatılmadan önce dikkate değer herhangi bir şekilde korku duyan bir beden değildir. Bedenin korkuyla kaplanması ancak iktidar ilişkileri bağlamında gerçekleşir. Korkuda, cinsiyet gibi, iktidarın, söylemin, bedenlerin bir örgütlenmesidir. Korkulu olma duygusunun kendisi yapay bir mefhum olan korku durumları üretir. Korku mefhumu da kendi yaratılışından sorumlu iktidar ilişkilerini etkili bir biçimde yaygınlaştırır ve gizler. Bu anlamda korku bir kökene işaret eden değil, sonuç olarak ele alınması gerekir. Hem de işlevsel bir sonuç!

İnsanın ne olması gerektiğine dair her söylem ya da “normal” olarak nitelendireceğimiz her tanımlama yeni bir özne üretecektir. Özne tüm bu “normal” olarak tanımlanan pratiklerde kendini bulacaktır. Foucault’un “bölücü pratikler” dediği şey budur. Bölücü pratikler öznenin nesneleştirilmesine neden olur. “Özne, ya kendi içinde bölünmüş ya da başkalarından bölünmüştür. Bu süreç onu nesneleştirir.

¹⁴⁷ Foucault, *Özne ve İktidar*, 65.

¹⁴⁸ Dieter Duhm, *Kapitalizmde Korku*, çev. Sargut Şölçün (İstanbul; Kırmızı Yayınları, 2009), 102.

Bunun örnekleri deli ile akıllı, hasta ile sağlıklı, suçlular ile “iyi çocuklar”dır.”¹⁴⁹ Tüm bu oluşturulmuş ve söylemsel karşıtlıklar karşısında özne korkuyla çevrilidir, çünkü her an “kötü” olan ile nitelendirilme tehdidiyle karşı karşıya kalabilir. Korkularımız bedene dair söylemlerin sonunda doğmuştur. Kadınlığı “Afrodit gibi olmak” olarak kurgulayan köleci toplumun iktidarı, Afrodit’e benzemeyen kadınların korkusunu, Meryem gibi saf olmanın, kadınlığın ana özü olduğunu vurgulayan feodal toplumun iktidarı, Meryem’e benzemeyen kadınların korkusunu yaratmıştır. Her bir norm yaratımı aynı zamanda bir korku yeniden üretimidir. Bir eylemin suç olduğunu duyurduğumuz anda o kurala uyamama korkusunu da üretmiş oluruz. Bir şeyin “hakikat” olduğunu bildirdiğimiz an o hakikatin dışında kalanların korkusunu yaratmış oluruz. Hakikat söylemi giderek normalleşmiş bir toplumu içerir. Şimdi de normalizasyon toplumuna göz atalım.

3.11.1. Bio iktidar ve Beden; Normalizasyon Toplumu

Foucault’nun bio-iktidar olarak nitelendirdiği durum kapitalizmin şu anını tespit etmek için önemlidir. Bu kurama göre, bio-iktidar iki ana biçimde gelişmiştir. İnsan bedenine bir makine olarak yaklaşan birinci biçimi, disiplinci bir iktidardır. Amacı bedeni disipline etmek, yeteneklerini geliştirmek, daha yararlı ve uysal kılmak ve ekonomik denetim dizgeleriyle bütünleştirmektir, ikinci biçimi insan bedenine bir doğal tür olarak yaklaşır ve nüfusu düzenleyici bir denetim üzerinde yoğunlaşır. Bio-iktidar kapitalizmin gelişmesinde vazgeçilmez bir unsurdur; çünkü kapitalizm bedenin üretim sürecine denetimli bir şekilde girmesini ve nüfusun ekonomik süreçlere uygun kılınmasını gerektirir. “18. Yüzyılın başından itibaren meydana gelen bu gelişme sonucu insan bedenine, cinselliğe, aileye, okula, orduya, fabrikalara, vb. yayılan bir iktidar ağları dizisi ortaya çıkmıştır.”¹⁵⁰

Bütün hukuki yapı normalleştirme girişimi olarak ele alınmalıdır. Çünkü ortaya konan her norm bir “normal” durum birde “sakıncalı” durum ortaya sunar. Foucault’ya göre bio-iktidarla birlikte artık “yasalar varlıklarını sürdürmüş ancak giderek daha çok norm biçiminde işleme başlamıştır. Dolayısıyla, burjuva

¹⁴⁹ Foucault, **Özne ve İktidar**, 58.

¹⁵⁰ Ferda Keskin, “Foucault’da Şiddet ve İktidar”, **Cogito**, s.6-7, (kış-bahar 1996): 121.

toplumunun bir ürünü olan bio-iktidar, sonuçta bir normalizasyon toplumu oluşturur, bireyleri norma uymaya zorlayan, onları normalleştiren bir toplum.”¹⁵¹

Önceki çağlarda kral iktidarını öldürerek sağladı, ya da damgalayarak. Modern zamanda ise beden yaşamalıdır. Beden, bedene dair söylemle yeniden kurgulanmalı çünkü özne onsuz olunamaz bir hal almıştır. Üretir, üretimin etkin öznesidir. Bundan dolayı öldürülmekten ziyade üretime uygun normalleştirilmiş özneler gerekir. Artık özne öldürülmek yerine terbiye edici, ıslah edici cezalarla karşı karşıya kalır. Normalizasyon toplumunda birey ve öznellik yok edilmek yerine “bilimsel-disiplinci mekanizmalar tarafından oluşturulmuş ve biçimlendirilmiş bir bilgi nesnesi ve öznesi olarak ortaya çıkar. Bu toplumda hapisane de tıpkı okul, aile, ordu ve hatta akıl hastanesi gibi, bireyi normalleştiren ve üretim süreçlerine uygun kılan bir kurum olarak görev yapar.”¹⁵²

3.12. İdeoloji ve Bilinç

Gördüğümüz üzere Lacan’a göre özne simgesel alanda var olur. Özne her ne kadar yekpare olduğu yanılsamasını taşısa da, ben’in hakimiyetini eline alması zordur. Özne, bir kurulum nesnesidir. Postyapısalcı söylemle, bedene dair bir söylem olmaksızın öznenin kurulumu imkansızdır, denebilir. Dilin, hukuk’un, ailenin vb. simgesel düzenine yerleşmesi aynı zamanda öznenin, bireyselliğinin tanınıp, sınırlanması anlamına gelir. Özne, içine doğduğu toplumun simgesel düzenini hazır bulur. Onun yasalarına uymak zorunda olduğunu öğrenir. Bu yasalar yoluyla kendi öznelliğini kurar. Korkuda bu süreç içerisinde benliğe işler. Kültürel her kod bir korku nedenidir. Sünnet olmamış bir çocuğu, “tam bir erkek” olamama korkusu ya da tam bir erkek olamadığı için dalga geçilmesi korkusu yakalar. Böylece benliğini bu simgesel boyut üzerinde inşa eder, bu inşa korkuyu da barındırır.

Bir kez daha anacak olursak Foucault hukuki iktidar sistemlerinin, sonrasında temsil ettikleri özneleri ürettiklerine vurgu yapar¹⁵³. Hukuki iktidar, hukuk karşısındaki özneyi, kendi kurulumuyla birlikte üretir. Özne (tabi olan anlamıyla) böylece belirli bir formun, hukuki formun alanında belirlenmiş olur. Bu formu çığnemeye dair her

¹⁵¹ age, 122.

¹⁵² age,122.

¹⁵³ Bu konuyla ilgili Foucault’un “Cinselliğin Tarihi” isimli eserinde önemli tartışmalar bulunmaktadır.

girişim belirli bir korkuyu öznedeki üretecektir ya da bu forma uyamama korkusuyla özne, özneliliğinin içeriğini belirleyecektir. “Ne biçim bir erkeksin!” dendiği anda özne yeniden kendisini kurmaktadır. Korkuda bu özneliliğin kurulum sürecinin doğallaştırılmış bir duygusu halini alacaktır.

Toplumsal korku, bedenin üstlendiği kültürel anlamlar bütününe tehdit eden her girişimde ortaya çıkacaktır. Burada bir kez daha Elias’ı ele alalım. O şöyle değerlendirir; “Tekil eylemin toplumsal işlevini yerine getirebilmesi için gittikçe daha fazla insan davranışı birbirine uyarlanmak, eylemler dokusu gittikçe daha hassas ve sıkı bir şekilde örgütlenmek zorundadır. Tekil kişi, davranışını gittikçe daha fazla farklılaşmış, gittikçe daha düzgün ve istikrarlı düzenlemeye zorlanır.”¹⁵⁴

Tüm bu istikrarlı düzenlenmeye zorlanma süreci korku ve kaygı üretir. Ve elbette korku, öznenin bilinci üzerine etki eden, kültürün anlam işleminin dışına çıkıldığında duyduğumuz bir duygu olarak anlaşılmamalıdır (bu tek başına hukuki bir kavrayıştır). Aynı zamanda bu sürecin üretim mekanizmasının kendisini de içinde barındıran bir duygu ve düzenleyici bir duygudur. Korku gerçekten bizim -öznenin- salt gerçekleştirdiğimiz bir eylem mi yoksa aynı zamanda bizim eklemlendiğimiz bir kurgu mu? Şöyle ki, Örneğin Borsada “çok paras”ı* olan bir kişi, onu zarara uğratacak spekülasyonlar karşısında bu duruma, kaybetme korkusuna eklemlenir, fakat parası olmayan bizler için bu durum hiçte korkmak için bir anlam ifade etmiyor olacaktır.

3.12.1. İdeoloji

Bu kadar korkuyla çevrili olmamıza rağmen neden bu korku makinesinin işleyişini açık bir şekilde göremeyiz? Ya da Elias’ın sorusunu tekrarlıyorsak, bu insan dünyasında, hiçbir insanın amaçlamamış olduğu, ama yine de katılıktan, yapılanıştan ve yapısal düzenden yoksun birer hayal sureti de olmayan bu biçimlenişler nasıl meydana geliyor? Bu soruları sorduğumuz an “ideolojik” boyuta girmiş oluyoruz.

Yukarıdaki soruları Elias’tan hareketle cevaplayalım, “cevap yeterince basit: Tek tek insanların planları ve eylemleri, duygusal ve akılcı kıpırdanışları sürekli olarak

¹⁵⁴ Norbert Elias, 2. c. 305.

* Çok Para; Kapitalizmin şuan ki formunda çok para lafı neye göre, kime göre? Gibi sorularla yapı bozuma uğratılmalıdır. Zira çok para diye bir şey varsaymak temelsizdir. Bunun için tırnak içine alarak “çok para” yazdık.

dostça ya da düşmanca iç içe geçiyor. Tek tek insan planlarının bu temel eklemlenişi, hiçbir tekil insanın planlamış ya da yaratmış olmadığı değişimleri ve biçimlenişleri beraberinde getirebilir. Buradan, insanların karşılıklı bağımlılığından, çok özgül türden bir düzen, onu oluşturan tek tek insanların irade ve aklından daha zorlayıcı ve daha güçlü bir düzen ortaya çıkar.”¹⁵⁵ Sistemde bir isimle çağırılışımızla (Terzi Ayşe, Şef Koray gibi) bizsiz olunamazmış hissi, yeri doldurulamaz özneler oluşumuz hem onaylanır hem de güvence altına alınır. Bu durumda ideoloji bireylere isim vererek ve bu isimle onlara seslenmeyi, onları çağırmayı sağlayarak sistemin geleceğini güvence altına alır ve kendiliğinden kural koyar. Bu durumda sistemden beklentileri olan, aynı zamanda sistemin de kendisinden belirli beklentileri bulunan özneler durumuna gelmiş olurlar. Bu beklentileri karşılamak ve karşılığı verirken hak ettiğini alabilmek korkusu, kapitalist “şef sıfatını” almış öznenin yeni duygusudur.

“Tek kişinin belirli bir biçimde başkalarıyla birlikte yaşamayı kabul etmesi, belirli amaçlardan ötürü örneğin bir devlet birliği içinde ya da başkalarına şövalye, rahip ve serf ya da hayvan yetiştiren göçebe olarak değil de bir burjuva, memur, işçi ve çiftçi olarak bağlanmış olmasının meşruluğu, bu rıza ve bu meşrulaştırma sonradan gelen bir şeydir.”¹⁵⁶

Söylem insanların bedenlerini iktidara tabi kılma, bedenleri pasifleştirme girişimidir. Ancak beden söylemle eklemlenir. Burada doğal bir durum değil tamamen sosyal bir yaratılmışlık söz konusudur. Bunu Akal’dan alıntılarla açalım; “Kadın ve erkek arasında kültürel ya da bedensel bir eşitsizlik olduğu ileri sürülüyorsa, bunun nedeni tabii farklılıkta değil, tabii olmayan bir sosyal yapılanma biçiminde aranmalıdır.”¹⁵⁷

Bir toplulukta kadının namus sembolü olarak görüldüğünü düşünelim. Bu söylem kadının korunmasını gerektirecektir. Onun için kadını denetim mekanizması geliştirilecektir. Dolayısıyla akşam sokağa çıkmak isteyen bir kadına toplumsal otoritesi, “bu saatte kadın başına ne işin var dışarıda” diyecektir. Bu söylem kadını kendine bağlayacaktır. Bu durumda akşamları dışarı çıkmayan “kadın” birçokları tarafından “iyi, aklı başında” olarak nitelendirilecektir. Aksini yapan içirse, kötü olarak damgalanma korkusu saracaktır.

Marksizm’in ideolojiye dair temel tezlerinden birisi, ideolojinin yanlış bilinç olduğuna dairdir. Burada Althusser’i takip ederek ideoloji içinde yanlış kavranan şeyin dünya değil, gerçeği tanıma veya tanıyamama meselesi de değil, bu yanlış kavramanın, kendini yanlış kavrama olduğunu, söyleyebiliriz. Lacan’ın ayna

¹⁵⁵ age, 300-301.

¹⁵⁶ age, 301.

¹⁵⁷ Akal, İktidarın Üç Yüzü, 272.

evresindeki çocuğunu düşünelim, çocuk aynadaki yansımada kendini, kendisinin imgesini yakalar. Kapitalist toplumda da diğer toplumlarda olduğu gibi, egemen ideolojik söylemin yansımından birey kendisini, kendine dair yansımaları bulur. Korku bu söylemin kendisinin bir ürünü olarak karşımıza çıkacaktır. Buda Kapitalist toplumun söylemlerinin nasıl bir korku yarattığını tüketim toplumu ve gösteri toplumu kuramlarına göz atarak irdelemeği zorunlu kılmaktadır, ilerleyen bölümde buraya tekrar döneceğiz.

3.13. Özne Tıkanması

“Bize” dair, bedene dair, insana dair söylenen her şeyi göz önüne aldığımızda aslında gerçekten şu soruyu sormak gerekiyor “bende benim olan ne var? Tüm pratiklerimiz, yürüyüşümüz, giyimimiz giyimimizdeki uyum, renklerin elbiselerin, ayakkabının-çantayla uyumu... Oturuşumuz, yemek yeme alışkanlıklarımız; “günde üç öğün yemek sağlıklıdır”! “Sağlıklı beslenmenin tarifi bu kitapta” v.b. Cinselliğimiz; “Ereksiyon problemi erkeklerin cinsel hayatındaki kabuslarının başında gelmektedir. Eğer bu sorunu sizde yaşıyorsanız yalnız olmadığınızı bilmelisiniz. Araştırmalara göre dünyadaki her yüz erkekten yirmisi ereksiyon problemi yaşamaktadır. Bu soruna çözüm olabilecek bir ürün olan Gergedan kapsül yararlı olabilir, ‘Maksimum güç! Maksimum Performans!’”¹⁵⁸ Sağlığımıza gösterdiğimiz özen, temizlik-paklık her şey kontrol altındadır. Yaşlanma bile doğal değil baş edilmesi gereken bir sorun olarak algılanır. “Murad Intensive Wrinkle Reducer (Yoğun ve Hızlı Kırışıklık Azaltıcı Krem), ilk kullanımda cilt sıkılığını yüzde 40’a varan oranda artırdığı, 2 haftada cildi yüzde 33’e varan oranda pürüzsüzleştirdiği, 8 haftada cilt tonunda yüzde 25’e varan oranda düzeltme sağladığı, nem oranını yüzde 37’ye varan oranda artırdığı, 12 haftada çizgileri yüzde 55’e varan oranda azalttığı klinik çalışmalarla kanıtlanmıştır. Daha aydınlık ve genç bir cilt sağlamaya yardımcı oluyor.”¹⁵⁹

Tüm bu söylemler içerisinde özne, bedenine baktığında bedeninde kendi bedenini değil; gözünde kırışıklığı, cinsel organında küçüklüğü, ellerinde pürüzsüzlüğü, üzerindeki elbisede markayı gözlemliyor olacaktır. Tüm bunlar özneye dair disipline etme, düzenleme çabalarıdır. Tüm bu anlatıların, bir biçime sokma çabalarının

¹⁵⁸ <http://www.gergedantableti.com> [29.05.2013].

¹⁵⁹ <http://ivillage.mynet.com/guzellik-moda/cilt-bakimi/yuz-bakimi/3785-cilt-ilkbahar.html> [29.05.2013].

sonunda şuraya, özneye dair tespit etmemiz gereken bir noktaya getiriyor bizi. Bütün bu anlatılar -hala bir karşılığı varsa- öznenin var olduğunu gösteriyor ama nasıl bir var olma durumudur bu? Toplum, insan bedenine benzetilirse eğer bir damarın tıkalı olması gibi, toplumda da özneler tıkanmış hale gelmiştir. Özneye dair bütün bu söylemler öznenin varlığını gittikçe tıkamaktadır.

Buraya dair  z mllemelerimiz bir sonraki bölümde tüketim toplumu kuramı bağlamında tartışılacaktır.

4. BÖLÜM: KAPİTALİZM VE KORKU

Bu bölümde korkunun kapitalizmdeki işlevselliği ve yeniden üretilmesi ve kapitalizmle olan doğal bağına, bir anlamda göbek bağına bakılacaktır. Kapitalizmde korkunun izini sürerken bir yanda üretim etkinliğine diğer yanda tüketime bakacağız. İnsanların çalışan öznelere haline getirilişi, buna mecbur kalışı. Diğer yanda ise bir lütf gibi bir mucize gibi yaşadığımız birer “organ” halini almış tüketim nesneleri. Kapitalizmdeki insanın nesneye yönelişi ve onu yaşayış biçimi üzerinden korkunun izi sürülecektir. Üretim ve tüketim sürecinde korku ve kaygının varlığını ortaya koymaya çalışacağız.

4.1. Üretim

Üretim süreci kapitalizmde temel eylemlerden birisidir. Üretimin; çalışma, iş bölümü, esnek üretim gibi başlıklarla ele alınarak çözümlenmeye çalışılması bu çalışmanın temel amaçlarından birisidir. Marx için üretim basit bir teknik süreç değil, verili toplumsal önvarsayımların, toplumsal ilişkilerin *yeniden-üretimidir*. “Toplumda sömürüyü malların bölüşümü vb. düzeyinde değil bizzat üretimin (emeğin) yapılış tarzında –emeğin, önvarsayımı olan sermayeyi ve kendi sermayeye köleliğini yeniden-üreten bir *ücretli emek* olmasında- teşhis etmek için bu ilkeyi kavramak gerekir.”¹⁶⁰ Bunun için kapitalizme geçişten itibaren üretime biçilen anlamın kendisinden, üretim sürecine katılan bireylerin üretimden kaynaklanan endişeleri ve kaygıları gösterilmeye çalışılacaktır. Üretim sürecindeki benim varlığım, elbette bir rolü barındırıyor, fakat bu neden benim? Bu rolü gerçekleştirecek olan sadece ben değilimdir. İşte bu rolü kaybetme korkusu kapitalizme özgü değildir ama kapitalizmde yeniden üretilmiştir, hem de geri çevrilemez biçimde. Ortaçağ Avrupa’sında bir Zanaatçının olmayışı eşsiz bir özgünlüğün yitimi olabilirdi. Fakat kapitalist toplumda bir işçinin olmayışı, kapitalizm açısından kayda değer bir nitelik taşımaz. İşte bu yönüyle kapitalizm,

¹⁶⁰ Karl Marx, **Grundrisse: Ekonomi Politığın Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, çev, Sevan Nişanyan (İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1979), 135.

içinde bulunanlar için sürekli korku üretir, çünkü kişinin konumlandığı yer, aldığı rol O olmasa da bir başka aktör tarafından telafi edilecek niteliktedir. Dışarıda iş yaşamının dışında bırakılmış kitleler, çalışan için sürekli işini kaybetme korkusunu yaratmaktadır, bu gittikçe kişinin benliğinde yer eder duruma gelmektedir.

Üretim sürecinde kişi, genel durum hakkında bir bilgiye sahip değildir. Verilen görevi yapmaktadır. Hiç bir şeyi kendisinin belirleyemediği bir ortamda, önüne getirilen işi yapmaktadır ve işin tamamı hakkında bir bilgisi yoktur ya da bütüne dair yaptığı bir işin küçük bir bölümünü yapmaktadır. Bir araba üretim fabrikasında sadece cıvata sıkın bir kişiyi düşünün, o sadece bir cıvata sıkıcısıdır. Buda basit bir işmiş, herkesin yapabileceği bir işmiş gibi algılandığı için, sonuçta kendisini yararsız görme korkusuna sahip olur.

İşe kapitalizme uzun yürüyüşle başlayalım.

4.1.1. Kapitalizme Yürüyüş

Dünya tarihinde iki önemli olay: Biri Fransa’da gerçekleşen sosyal devrim, diğeri İngiltere’de gerçekleşen sanayi devrimi işin dönüşümü üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Artık evlerde yapılan üretim, büyük fabrikalarda kitleler halinde yapılan seri üretime teslim edilmiş oldu. Ev üretimi sanayinin seri üretimi karşısında dayanamadı, evinde kendisinin işini gerçekleştiren insan fabrikanın ücretli işçisine dönüştü.

Sanayi uygarlığıyla birlikte, kentlerde büyük bir oranda büyüme yaşandı, bu aynı zamanda, kırsal da aynı oranda küçülmesi anlamına geliyordu. Bir anlamda kapitalizm “...inşa etmek amacıyla yıktı.”¹⁶¹ Bu yıkım/yeniden inşa süreci, kendi içinde yeni bir uyumu; eskiden yeniye uyumu gerektiriyordu. Kapitalizm yersizyurtsuzlaştırdığı (deterritorialization)¹⁶² toplulukları kendine eklemliyordu. Eskinin bir anı olarak kaldığı, şimdinin bir ideal olarak sunulduğu “yeni” düzen yersizyurtsuzlaştırılmış topluluklar için bir korku kaynağıydı, çünkü hiçbir şeyini

¹⁶¹ Richard Sennett, **Otorite**, Çev.; Kamil Durand (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1992), s.57.

¹⁶² Yersizyurtsuzlaştırma (deterritorialization), Deleuze ve Guattari’nin kullandığı bir kavramdır. Fransızca "territoire" sözcüğünün Türkçe karşılığı "ülke" olmasına karşın Deleuze ve Guattari’de bu kavram vatansızlıkla değil göçebelikle ilişkilidir, yerleşikliğin zıddıdır, yerleşim yerinin kesin olmaması ve yer değiştirebilirliğidir. Türkçeye Ali Akay tarafından "Yersizyurtsuzlaşma" olarak çevrilmiştir. Bu kavramla ilgili Deleuze ve Guattari’nin Kapitalizm ve Şizofreni kitabı önemlidir, fakat Türkçeye Ali Akay tarafından çevrilen metin, orijinal metnin bazı bölümleridir. İngilizce çevirisinin (Deleuze and Guattari, **A Thousand Plateaus; Capitalism and Schizophrenia**, çev. Brian Massumi, London: Continuum) 7. Kısmı bu kavramın teorisinin bakılacağı yerdir.

bilmedikleri bir düzene uyum sağlamaları gerekiyordu. İnsan eski olana, geleneğe mi aitti yoksa kendini dayatan farklı ve yeni olana mı aitti? Bu aynı zamanda şizofrenik bir durumdur; çünkü kimse neye ait olduğunu bilmemektedir. Yeni sistem insana belirli bir ücret karşılığında emek vermesini, bu da yeni bir planlanmış hayat, farklı bir beden terbiyesi sunuyordu. Buradan hareketle kapitalist iş bölümünün insan üzerindeki, insanın korkuları üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

İşçilerin “makul” bir ücret karşılığında ve toplumun geniş bir kesiminin üretim sürecine katılmaya razı edilmesi, üretim etkinliğinin gittikçe daha fazla ürün ortaya çıkarmasına neden oldu. Sürekli çeşitlenen nesnelerin bir şekilde kitlelere satılması gerekiyordu. Tüm bu ürünlerin tanıtımı ve onlara yüklenen anlamlar gün geçtikçe çeşitlendi ve değineceğimiz gibi böylece “tüketim toplumu”na girmiş olduk. Tüketim toplumunda tüketim nesneleri; artık bir nesne, üzerinde emek harcanmış, bir insanın elinden çıkmış bir ürün olarak değil, bir mucize gibi yaşanan nesneler halini almıştır. Bu durum yeni çıkan nesneyi hemen tüketmeyle sonuçlanırken, aynı zamanda o ürüne sahip olma yeni bir boyut kazandı; Ürünlerle birlikte artık sadece bir ihtiyaç karşılanmıyor aynı zamanda bir imaj ve statü de elde ediliyor. Bu sürecin korkulu olmak üzerindeki etkisi ve korkuyu yeniden üretmesindeki rolü ele alacağımız bir diğer konuyu oluşturacak.

Kırsal ve tarımsal nüfusun kapitalizmin ücretli işçisine dönüşümü nasıl gerçekleşti? Şüphesiz bugünü anlamanın yolu bu sürecin başlangıcına gitmemizi zorunlu kılıyor. Kapitalizme yürüyüş; demokratik düşünüşün kendisini aristokratik bir yapıya dayatması, bu yeni kurumsallaşmayla ve yeni anlatılarla birlikte egemen sınıfın kendisini var etmesi ve meşrulaştırması daha sonrasında ulus devletlerle bütünleşmiş kapitalizmin gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Kapitalizme yürüyüş diğer yandan da bankacı ve tüccarlardan oluşan bir grubun gittikçe büyüyen atölyelere ve dünyayı kapsayan bankacılık ağını içerir. Bir yönü de dokuma çıkırığından, yel değirmeninden buharlı makinelere geçişi, sonrasında bankacılık ve tacirlikten sanayi kapitalizmine geçişi, Machiavelli’nin “Prens”inden Marx’ın “Kapital”ine geçişi kapsamaktadır.

Kapitalizmin kendisine bağladığı sınıflar ve toplumun üzerindeki baskısını ve bu bileşenlerin entegrasyonunda oynadığı rolü görünür kılmak gerekiyor.

Kapsamlı bir kapitalizm tanımı yapmayacağız, tanımlayıp sınırlama yapmak yerine, mevcut pratikler üzerinden kapitalizmi ele alarak görünür kılmayı umut ediyoruz.

Burada sözünü ettiğimiz kapitalizm, Marx'ın çözümlemesini yaptığı haliyle, meta üretimine ve bu üretim süreci içinde serbest işgücünün sömürüsüne, yani artı-değer üzerinde yükselen tarihsel bir ilişki olarak sermaye birikimine dayanan, diğer yönüyle de tüm siyasi, hukuki ve ideolojik aygıtlarıyla insani varoluşumuzu kuşatan ve şekillendiren şu anda içinde bulunduğumuz üretim tarzıdır. Kapitalizmin yanı sıra bahsedeceğimiz bir diğer durum ise kapitalist toplumdur. Kapitalist toplumu da Marx, “emek-gücünün bir meta olarak özgürce alınıp satılabildiği toplum çeşidi olarak tanımlar.”¹⁶³ Burada Marx'a ek olarak kapitalizme üretimin dışında - üretimden ayrı değil- gelişen iki önemli sonucu eklemeliyiz; birisi gösteri toplumu diğeri tüketim kültürüdür.

Korku elbette kapitalizme özgü bir şey değildir, fakat kapitalizmde yeniden üretilir, çünkü işlevsel bir rolü vardır. Korku aynı zamanda kapitalizmin kendi iç dinamiklerinden kendiliğinden üretilir. Çoğu zaman üretim ilişkilerinin bir egemenlik ilişkisine dönüşmesi, üretimin toplumsal boyutu ve ona el koymanın özel niteliği ve üretim sürecinin bir yabancılaşma süreci oluşu da korkuyu üretmektedir. Üretilen nesnenin, tüketime sunulma sürecinde aldığı boyut korkuyu yeniden üretmektedir. Korku kapitalizmde iktidarlar ve otoriteler için de işlevsel bir hal almıştır. İşbölümünün olduğu kapitalizmde korku normalleşmiş duygu halini almış görünüyor. Tüm bu görünümeleri çözümlemeye “çalışma”yla başlayalım.

4.1.2. Çalışma

Çalışma neredeyse her toplumda vardır. Fakat çalışmaya yüklenen anlamlar farklıdır. Sosyal aktiviteden, tanrı buyruğuna kadar anlam yüklenen çalışma, kapitalist toplumda bir ücret karşılığında yapılan işe dönüşmüştür. Kapitalizmde çalışma birçok yönüyle temel bir eylemdir.

Çalışma durumu/İnsanın Emek harcaması Arendt için “hayatın kendisidir.”¹⁶⁴ Gerçekten de emek harcama, eylemde bulunma insanın temel etkinliğidir. Ama bu etkinliğe biçilen anlam ve bu etkinliğin kapitalizmde aldığı anlamı belirginleştirmek önemlidir. Arendt bu noktaya şöyle dikkat çeker: “Emeksiz, yani geriye yapacak hiçbir şeyi kalmamış bir çalışanlar toplumu manzarası ile karşı karşıyayız. Elbette

¹⁶³ Karl Marx, **age**, 24.

¹⁶⁴ Hannah Arendt, **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 17.

hiçbir şey bundan daha kötü olamaz.”¹⁶⁵ Yani kapitalizmde çalışma gittikçe diğer toplumlardan farklılık göstermekte ve yitmektedir.

Gerçi belirli bir hareketin “çalışma, boş vakit, ikisi birden ya da hiç biri olarak yapılması, var olan zamansal, mekansal ve kültürel şartlarla sıkı sıkıya ilişkilidir.”¹⁶⁶ Böyle bir tanımlama, “çalışma” dediğimiz eylem neyle ilgiliyse o yönüyle analiz etmemizin yolunu açar.

“İş, amacı insan ihtiyaçlarını gidermek olan mal ve hizmetlerin üretiminde zihinsel veya fiziksel çaba harcanmasını gerektiren bazı görevlerin yapılmasıdır.”¹⁶⁷

Çalışma aynı zamanda “bireyin prestij, kimlik bir çevreye ait olma duygularının etkili olduğu süreçler bütünü olarak tanımlanır.”¹⁶⁸

Çalışma, her şeyden önce, Marx için:¹⁶⁹

“insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkiye bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir. Böylece, doğada uyuklamakta olan güçleri geliştirir ve bunların hareketini kendi emri altına alır.”

Her şeyden önce değinmemiz gereken bir konu bulunmaktadır. Kapitalizm kitleleri kendisine bağlamak için her şeyden önce onlarda kaygı yaratmak zorunda kalmıştır. Henüz -ilerde de değineceğimiz gibi- ihtiyaçlar belirgin -ve sahte ihtiyaçlar kendisini dayatmamışken- ve insanlar kendilerine yetecek paranın ne kadar olduğunun farkındayken uzun süreli çalışmalara hiç kimse yanaşmamaktaydı. Weber’in tespitinden devam edecek olursak. Kapitalistin iş hızını artırmak, işçileri daha çok çalıştırmak için işçileri daha çok para kazanmaya itecek ümidiyle işçi ücretlerini artırması düş kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Parça başı iş ücretlerini arttırmak, aynı süre içinde üretimin artması yerine azalmasına neden olmuştur, çünkü işçi, ücretinin yükselmesine, günlük üretimi arttırarak değil, azaltarak cevap vermiştir. “Sözgelimi dönümü 1 Marktan, günde 2,5 Mark kazanan bir işçi, ücreti dönüm başına 1,25 Mark yükseldiğinde, beklendiği gibi 3 dönümü kaldırıp 3,75 Mark kazanacağı yerde alışmış olduğu 2,5 Markı kazanabilmek için yine yalnızca 2 dönümü biçer ve İncil’de

¹⁶⁵ age, 14.

¹⁶⁶ Keith Grint, **Çalışma Sosyolojisi**, çev, Veysel Bozkurt, Burcu Çekmece, Selda Göktan (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1998), 7.

¹⁶⁷ Giddens, age, 355.

¹⁶⁸ Kuvvet Lordoğlu ve Nurcan Özkaplan, **Çalışma İktisadı** (İstanbul: Der Yayınları, 2003).

¹⁶⁹ Marx, age, 181-182.

dile geldiği gibi, “ona yeter” diyerek bununla yetinir.”¹⁷⁰ Görüldüğü gibi çalışma insanın temel ihtiyaçlarını karşılamak için üstlenilen bir eylemdir. İnsanlara “daha az çalışmak daha çok kazanmaktan daha cazip gelmektedir. Olanakları içinde bile olsa “en fazla çalıştığımda günde ne kadar kazanabilirim” diye sormaz, tam tersine daha önce kazandığım ve benim geleneksel ihtiyaçlarımı karşılayan 2,5 Mark’ı kazanmak için ne kadar çalışmam gerekir diye sorar.”¹⁷¹ Çok para kazanma değil, gündelik hayatta, alıştığı hayatta devam etmeye, bildiği gibi yaşamaya alışkıdır. Fakat kapitalistler bunun yolunu bulurlar. İşçide kaygı yaratmak! Geçinememe kaygısı! Temel ihtiyaçlarımı karşılayamam kaygısı. “Kazanma güdüsüne yapılan uyarı sonuçsuz kaldığına göre hemen tam tersi yol denenmelidir: Ücreti düşürerek işçiyi, eski kazancına ulaşabilmesi için daha çok çalışmaya zorlamak.”¹⁷² Kapitalistin zorlaması işçinin hayatımı nasıl sürdürürüm kaygısını doğurur.

Çalışma ya da üretim basit bir teknik süreç değil, “verili toplumsal önvarsayımların, toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimidir.”¹⁷³ Kapitalist üretimin kaçınılmaz gibi görünmesinin altında kapitalist üretimin kendisi vardır. Kapitalist üretim süreci, “kendi seyri aracılığıyla, emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrılmayı yeniden üretir. Böylece, işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir.” Yani işçiyi, sürekli olarak, “yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalisti, sürekli olarak, zenginleşmek için bu emek gücünü satın alabilecek duruma getirir.”¹⁷⁴ Bu süreci Marx devamında şöyle açıklar:

“Kapitalist ile işçiyi meta piyasasında alıcı ve satıcı olarak birbirinin karşısına çıkaran şey artık sadece bir tesadüf değildir. İşçiyi durmadan kendi emek gücünün satıcısı olarak gerisin geriye meta piyasasına fırlatan ve onun kendi ürününü durmadan başkasının satın alma aracına dönüştüren, bizzat bu süreçtir. Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına hem yol açar hem de bunu görünmez hale sokar.”¹⁷⁵

Burası önemli çünkü çalışma, iş veya kapitalist üretim aynı zamanda bir zorunluluk olarak gerçekleştirilen bir şeydir. Çalışmaya mecbur olan birey, çalışmama veya işini kaybetme korkusuyla, güvencesizlik kaygısıyla iç içedir. Çünkü hayata devam

¹⁷⁰ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Gülistan Solmaz, 3. bs. (Ankara: Alter Yayıncılık, Mart 2011), 46.

¹⁷¹ **age.** 46.

¹⁷² **age.** 47.

¹⁷³ Marx, **Grundrisse**, 135.

¹⁷⁴ Marx, **Kapital**, 558.

¹⁷⁵ **age.**, 558-559.

ediyor olmanın başka bir biçimi yoktur. Burada emek işçinin hayatta kalmasının aracı olarak ortaya çıkar. Hayatta kalma kaygısının aracı; Yani, Marx'ın deyimiyle insan etkinliğinin emek olarak üretimi ve insani varlığın soyut var oluşu vardır. Yani “kendine, insana ve doğaya, dolayısıyla da bilince ve hayatın akışına yabancı bir etkinlik olarak -basit bir işçi olan dolayısıyla doldurulmuş boşluktan saltık boşluğa - toplumsal ve böylece gerçek yokluğuna- her gün düşebilecek durumda olan insanın soyut var oluşu.”¹⁷⁶

Diğer bir yazısında Marx'ın tespit ettiği gibi, kapitalizm Foucault'un bio-iktidar kurgusuna yakın bir “insanlaştırma”ya da ihtiyaç duyduğunu görürüz. “Üretim yalnızca bir meta olarak insanı, meta-insanı, meta rolünde insanı yaratmakla kalmaz; fiziksel ve manevi bakımdan insanlıktan uzaklaştırılmış bir varlık olarak bu rolü oynamak üzere yaratır onu.”¹⁷⁷

İşçi işten kaçamaz haldedir, dolayısıyla mecburdur ona. Her sabah işten nefret ettiğini söyleyerek işe giden insanlar bu yüzden vardır. İşçiyi üreten bu durum aynı zamanda kapitalisti de üretir. “Şu halde, kapitalist üretim süreci, bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artık değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir.”¹⁷⁸ Dolayısıyla kapitalist üretim tarzı kapitalist için de kaçınılmaz bir şeydir. Buna mecburdur.

Çalışmanın tanımı, ona yüklenen anlam her ne olursa olsun kapitalizmde insan çalışmak zorundadır. Dolayısıyla çalışılacak bir iş gerekmektedir. İş olan için işini kaybetme korkusu veya kaygısı söz konusuyken, işi olmayan için işsizlik ve işsiz olmaya yüklenen “kötü” anlamlarla baş başa kalma korkusu söz konusudur. İnsan, kapitalist sistemde işçi olarak var olur. İş yoksa “ücreti de yoktur ve artık gidip bir çukura kendini gömebilir, acından ölebilir, vb.”¹⁷⁹ Burayı biraz daha açmak gerekirse, işçi var olabilmek için sermayeye ihtiyaç duyar; onu çalıştırabilecek bir sermayeye. “Yalnızca, kendisi için bir sermaye olarak var olduğu zaman işçi bir işçi olarak var olabilir ve yalnızca, onun için bir sermaye var olduğu zaman sermaye olarak var olur. Sermayenin varoluşu onun varoluşu, onun hayatıdır; çünkü sermaye

¹⁷⁶ Karl Marx **1844 El Yazmaları**, çev. Murat Belge, 2. bs. (İstanbul: Birikim Yayınları, 2003), 93.

¹⁷⁷ **age**, 92.

¹⁷⁸ Marx, **Kapital**, 559.

¹⁷⁹ Marx 1844 El Yazmaları, 92.

ona karşı kayıtsız bir şekilde onun hayatının gidişini belirler.”¹⁸⁰ Bu da işçinin hayatının sermaye tarafından belirlenmesi anlamına gelir. Bu hayatın bir başkası tarafından belirlenmesi; anlamsızlık, yaşamın anlamsızlığı kaygısıyla ilintilidir.

İşçinin işle olan ilişkisi işçiyi var eden değil, kendini olumsuzlayan bir durumdur. Bir kere,

“çalışma işçinin dışındadır, yani onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar (inkar eder), mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihni enerjisini serbest geliştiremez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir ve çalışırken kendisinin dışındadır. Çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir.”¹⁸¹

Burada işin birde zorlayıcı boyutu göz önünde bulundurulmalıdır. İş insana, çalışan işçiye dışarıdan dayatılan bir şeydir. Bu yönüyle zorun altında korkulu halde çalışır işçi. Marx’ın değindiği üzere:¹⁸²

İşçinin “çalışması gönüllü değil, zorlamadır; zorla çalıştırılır. Dolayısıyla bir gerekseminin doyurulması değildir; sadece, çalışmanın dışındaki bazı gereksemeleri doyurmak için bir araçtır. Yabancı özelliğini gösteren bir olgu da fiziksel ya da başka türlü zorlamalar ortadan kalkar kalkmaz, vebadan kaçarcasına kaçılır işten.”

Bugün bir uyarı gibi bir şeyi tekrarlamamız gerekmektedir. Bilimsel ilerleme ile ve teknik gelişme “sanki bütün eski çağların hayalini kurduğu ama hiçbirinin gerçekleştiremediği bir şeye ulaşmış olmanın saltanatını sürüyor gibi görünmektedir. Ancak bu yalnızca görünüşte öyledir. Başkanlar, krallar ve başbakanlar bile resmi görevlerini toplumun yaşaması için zorunlu birer iş gibi düşünmektedirler; entelektüeller arasında da geriye, yaptıklarını canlandırmak olarak değil, iş olarak gören yalnız bireyler kalmıştır.”¹⁸³ İşte ilerleyen sayfalarda, artık insanlığın kendisini gerçekleştirdiği, özgürlüğünü bulduğu değil, çoğu insan için anlamı para kazanmak olan iş etkinliğinin, insan üzerindeki kaygı ve korkuya yol açmasının izi sürülecektir.

4.1.2.1. Çalışmanın Anlamı ve Korku

Çalışma! Bir sihirli sözcük gibi, çünkü çalıştığınız şeyin niteliğine göre yaşamınızın önemi de belirlenmiş oluyor. Hatta yaşamınızın bir değeri olması için ya da yaşıyor olabilmeniz için bile bir çalışma içinde olmalısınız. Elbette karşılığında para alabileceğiniz bir çalışma. Modern zamanlarda bir şey olsun ki çalışmanın karşılığında elde edilmiş olmasın. Aslında toplumda var olabilmek için ya çalışıyor olmamız ya da çalışan birisine eklemelenmemiz gerekir.

¹⁸⁰ age, 92.

¹⁸¹ age, 78.

¹⁸² age, 78.

¹⁸³ Arendt, age, 14.

Çalışmanın kendisi bir dizi kuralları gerektirir, başkası tarafından belirlenmiş bir dizi görevi yerine getirmeyi içerir. Dolayısıyla bunu onların istedikleri şekilde yapmak zorunluluğu doğar, başka çaresi de yoktur. Bir zorlayıcı etkinlik olarak çalışma bu nitelikleriyle insanı korkuya boğar. Bu kuralların dışına çıkmamak, istenildiği gibi yapmak ve bunun sonucu toplum tarafından tanınmak. Andre Gorz'un dediği gibi,¹⁸⁴

“Kamusal alana karşılığı ödenen çalışma (ve daha özel olarak ücretli çalışma) aracılığıyla dahil olur, toplumsal bir varlık ve kimlik (yani bir “meslek”) ediniz; kendimizi başkalarına göre değerlendirdiğimiz ve başkalarına olan görevlerimiz karşılığında onlar üzerinde haklar edindiğimiz bir ilişkiler ve değişim ağına dahil oluruz. Karşılığı toplumsal olarak verilen ve belirlenen çalışma, -çalışmayı arayanlar, ona hazırlananlar veya işi olmayanlar için bile- en önemli toplumsallaşma unsuru olduğu içindir ki sanayi toplumu kendini bir “emekçiler toplumu” olarak görür ve bu sıfatla kendinden önceki toplumlardan ayrılır.”

Sanayi toplumunda çalışmanın aldığı bu anlam yeni korkular üretmektedir. En başında da yalnızlık korkusu gelir. Yalnızlık korkusu sadece çalışacak bir yer bulamadığımızda duyulmaz, bu çalışma sürecinin sonunda emekli olunduğunda da duyulur. Çünkü -yukarıdaki alıntıda da gösterildiği gibi- başka türlü toplumsallaşma imkanı yoktur. Bireyin başka türlü toplumsallaşma imkanı bulamayışı kapitalizmin niteliğiyle ilgilidir, çünkü kişi kendisini gerçekleştirecek eşit koşullara sahip değildir. Bu da yalnızlık hissine ve yalnızlık sonucu intiharlara neden olmaktadır. Sadece çalışmama ya da emeklilik değil, kapitalizmin kendisinin krizleri de insanlarda korkuya neden olmaktadır. Ekonomik kriz dönemlerinde yaşanan intihar vakaları bunun açık göstergesidir. Büyük bir borç altında bulunan insanlar kriz dönemlerinde, “kötü” duruma düşmenin korkusuyla intihar etmektedirler. Bu durumu güncel olayların sonucu yaşananlardan hareketle örneklendirelim.

Uzun bir süredir kapitalizmin krizlerinin yoğun olarak yaşandığı Yunanistan'da hükümet verilerine göre, erkekler arasında intihar oranı 2007'den 2009'a kadar yüzde 24 oranında arttı. Aynı dönemde İrlanda'da yine erkekler arasında intihar oranı yüzde 16 artış kaydetti. İtalya'da ise ekonomik krizin tetiklediği intihar eylemleri yüzde 52 oranında artarak 2010'da 187'ye çıktı. Bu rakam 2005'te 123 idi.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Andre Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, çev. Işık Ergüden, 2.bs. (İstanbul; Ayrıntı Yayınevi, 2007), s.28.

¹⁸⁵ <http://www.e-merhaba.com/2013/05/yunanistanda-kamu-sagligi-bozuldu-intiharlarda-patlama/> [20.06.2013].

Bir diğ er bilgi ise şöyle “İntiharlarda patlama, her 2 günde 3 intihar kaydediliyor...”¹⁸⁶

Aynı zaman ş u haber metni de bizi do ğ rular niteliktedir. “Yunanistan'da ya ş anan ekonomik kriz, intihar oranlarını artırdı. Ülkede, Sa ğ lık Bakanlı ğ ı'nın yaptı ğ ı ara ş tırmada, Avrupa ÷ lkeleri arasındaki intihar vakalarında en büyük artışın Yunanistan'da ya ş andı ğ ı ortaya çıktı.

Ülkede, 2011 yılının ilk 5 ayında, ge ç en yılın aynı dönemine göre yüzde 40 oranında intiharlarda, artış oldu ğ u saptandı. Daha önce Avrupa'da en düşük intihar oranına sahip olan Yunanistan, son bir yılda listenin en üst sırasında yer aldı.

“İŞ TEN Ç IKARILMA KORKUSU İ NTİHARA SÜRÜ KLÜ YOR” baş lıklı metin şöyle devam ediyor: Ülkede intihar vakaları en çok, Baş kent Atina'nın bulundu ğ u bölgede ya ş andı. İ ntiyar vakalarındaki artışı önlemek için kurulan telefon hatlarını ge ç en yıl günde 10 ki ş i ararken, bu sayı bu yıl tam 10 kat artarak 100'e çıktı.

Bu hatları arayanlar 30 ila 50 ya ş larındaki kadınlar ve 40 ila 45 ya ş larındaki erkekler. Aynı dönemde psikologlara ba ş vuranların oranı da yüzde 30 oranında arttı. Uzmanlar, özellikle borcu olanların, iş siz kalanların ya da iş ten çıkarılma endiş esi duyanların intiharı düş ündüğ ünü belirtiyor.”¹⁸⁷

Veneto bölgesi, İ talya'nın 1990'larda ekonomik geliş mesinin motoru olarak bilinir, son 3 yılda 30 küçük ölçekli iş letmenin sahibi Ç in'in sert rekabeti, siparişlerde azalma ve bankaların kredi ş artlarını a ğ ırla ş tırması gibi 'iş 'leriyle ba ğ lantılı nedenlerden dolayı intihar etti ğ i tespit edilmi ş tir. Bu sorun sadece Veneto'da de ğ il Bologna, Catania ve baş kent Roma'da da tespit edilmi ş tir.

Ekonomik krizin vurdu ğ u bir baş ka AB ÷ lkesi olan İ rlanda'da ise Cork ş ehrindeki Ulusal İ ntiyar Ara ş tırma Vakfı, Cork ilinde 2008-2011 yılları arasında intihar eden 190 ki ş inin ölüm nedenlerini ara ş tırdı. İ ntiyar edenlerin ço ğ u erkekti ve ya ş ortalamaları ise 36 idi. Yüzde 40'ı iş siz, yüzde 32'si ise inş aatlarda tesisatçı sıvacı veya elektrikçi olarak ç alı ş ıyordu.¹⁸⁸ Kapitalizmin üretti ğ i kitleler, kapitalizm elini

¹⁸⁶ <http://www.kaypakayahaber.com/content/s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClemez-kapitalist-krizin-topo%C4%9Frafyasi1>[20.06.2013].

¹⁸⁷ <http://www.ntvmsnbc.com/id/25307216/> [20.06.2013].

¹⁸⁸ Raporların ayrıntısı ve diğ er intihar raporları için kurumun resmi web sitesi: <http://www.nsrif.ie/cms/> [20.06.2013].

çektğinde yok oluyorlar. Çünkü başka türlü toplumda kalma biçimi söz konusu değildir anlamsız ve ne olduğunu bilememe kaygısı insanları ölüme sürüklemektedir.

4.1.2.2. Çalışma Sürecinde Egemenlik İlişkileri ve Korku

Çalışmanın yaşamın anlamı ve yaşamın kendisi durumuna gelmesi modern bir durumdur. Gorz'un, Arendt'den aktararak tespit ettiğine göre,

“Antikçağda yaşamsal ihtiyaçların tatmini için zorunlu çalışma, bu işi yapan kadın ve erkekleri, yurttaşlığın, yani kamusal işlere katılımın dışında tutan kölecî bir uğraştı. Çalışma kadınlara ve kölelere ayrıldığı için yurttaşa yakışmıyor değildi; tam tersine, “çalışmak, zorunluluğa kölelik etmek” olduğundan kadınlara ve kölelere ayrılmıştı. Ve bu köleliği, sadece, köleler gibi, yaşamayı özgürlüğe tercih etmiş ve köle ruhunu kanıtlamış olan kabul edebiliyordu. İşte bu yüzden Platon köylüleri kölelerle birlikte sınıflandırmış, işte bu yüzden zanaatçılar, site içinde ve kamusal alanda çalışmadıkları ölçüde tam anlamıyla yurttaş sayılmamışlardı.”¹⁸⁹

İronik bir şekilde kapitalizmde kamusal alana dahil olabilmenin yolu çalışıyor olmak ve bunun getirdiği belirli bir statüye sahip olmaktan geçiyor. Belirli bir işte çalışan kişi, bu çalışmanın ona getirdiği avantajları kaybetmeme korkusuyla, sürekli kişisel bir gelişim içine girerek yabancılaşmaya yabancılaşma katmaktadır. Çalışmayan için, ya da bir iş yerinde sürekli çalışmayı “beceremeyen” için “senden adam olmaz” dendiğini çoğu zaman duyarız. Görüldüğü gibi çalışmayan için çalışmama korkusu varken, çalışan içinde bu yeri kaptırma korkusu hüküm sürmektedir. İnsani varlığın “işçi” ya da “işsiz” adı altında soyut varoluşu söz konusudur.

Çalışma belirli bir örgütlenme gerektirdiği için ve bu örgütlenme çeşitli kademelerle belirlendiği için, zaten bir yerde çalışmaya başladığınızda bir egemenliğin altına girmiş oluyorsunuz. Şefiniz, müdürünüz sizi sürekli gözetleyen yaptıklarınızı kontrol eden konumdadır. Siz de onun karşısında görevinizi tam yapmak zorundasınız. Faaliyetiniz üzerinde tasarrufta bulunma hakkınız yoktur. Benliğin ve beden terbiyesinin bir diğeri tarafından yapıldığı devirdir bu. Diğer taraftan bu örgütlenmede, aynı kademede bulduğunuz kişilerin ya da çalışmıyor olanların sizin yerinizi kapmaması korkusuyla sürekli çaba göstermelisiniz. Sürekli başarılı olmalısınız. Yani iş yaşamında ya yargıç ya da rakip olan özneler karşısındasınız. Bu iki durumu Duhm şöyle nitelendirir: “Başkalarının başarısızlığı, insanın kendi başarı şansını artırmaktadır. Kapitalist toplumda başarı ilkesinin esiri olmuş insanlar, bu nedenle –bilinçli ya da bilinçsiz olarak- başkalarının başarısızlığını isterler. ...başarı göstermek şarttır; çünkü başarı, hem ekonomik hem de ekonomi dışı

¹⁸⁹ Gorz, age, 28-29.

ilişkilerde, en yüksek değişim değerine sahiptir. Başarıya karşılık para ve toplumsal prestij kazanılır. İşin öteki yüzü, hep başaramama korkusudur ve bu korku, “kendine güvenen” insanlara bile damgasını vurmuştur.”¹⁹⁰

Diğer tarafta çalışma birçok kişiyle rekabet halinde olmayı da gerektirmektedir. İşin kendi içinde yaşattığı stres ve kaygının dışında, bir de çalışanın rekabet halinde olduğu iş arkadaşlarıyla olan ilişkisi onu kaygı ve strese boğmaktadır. Sennett: “Ben ve pek çok başka araştırmacı gördük ki sistem işçiler arasında yüksek düzeyde stres ve kaygı üretiyor. Aslında her türlü rekabet strese yol açar; kazananın her şeyi aldığı piyasalarda riskler yükselir,” der ve ekler: “Fakat şirket içi piyasalar stresi daha da yükseltir, çünkü rakip ile iş arkadaşı arasındaki çizgi belirsiz hale gelir.”¹⁹¹

Horkheimer’in tespitini anacak olursak, kapitalist sistemde iktidara bağımlılık kaçınılmazdır:

“Toplumun karayollarında biraz durmak için arabanızı çekeceğiniz bir bekleme şeridi kalmamıştır. Herkes yola devam etmek zorundadır. Girişimci memura dönüşmüştür, bilgin de profesyonel uzmana. Filozofun düsturu *Bene qui latuit, bene vixit** modern ticari dalgalanmalara uygun değildir. Herkes kendi üstünde bir organın emrindedir. Komuta kademesinde olanların özerkliği de astlarınınkinden çok fazla değildir: onlar da kullandıkları iktidara bağımlıdır.”¹⁹²

4.1.3. İş bölümü

İş bölümüne dayanan el birliği, “klasik şekline manifaktürde bürünür. Kapitalist üretim sürecinin karakteristik biçimi olarak, kabaca 16. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın son 30 yılına kadar süren asıl manifaktür dönemi boyunca egemen biçim olmaya devam eder.”¹⁹³ İş bölümü Giddens’in tanımına göre “işin insanların üzerinde uzmanlaştığı, çok sayıdaki farklı meslekler arasında bölünmesi demektir.”¹⁹⁴

Marx’a göre iş bölümü iki şekilde gerçekleşir, bunun bir yolu, “çeşitli bağımsız zanaatlardan işçilerin, bir atölyede, aynı kapitalistin komutası altında birleştirilmesidir; ürün, son aşamasına gelene kadar, onların ellerinden geçmek zorunda olacaktır. Söz gelişi bir binek arabası, geçmişte, tekerlek yapıcısı, saraç

¹⁹⁰ Duhm, *age*, s.108.

¹⁹¹ Richard Sennett, **Kapitalizmin Yeni Kültürü**, çev. Aylin Onacak, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 38.

* Ovidius’un özdeyişi: İyi gizlenen, iyi yaşadı.

¹⁹² Horkheimer, **Akıl Tutulması**, 165-166.

¹⁹³ Marx, **Kapital**, 327.

¹⁹⁴ Giddens, *age*, 355.

ustası, terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı, tornacı, kaytan, kordon ve püskül yapımcısı, camcı, boyacı, cilacı, yaldızcı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeklerinin toplam ürünüydü. Binek arabası manifaktürü, bütün bu farklı zanaatçıları birbirlerini tamamlayacak biçimde çalışacakları bir iş yerinde toplar. Gerçi, henüz yapılmamış bir binek arabasını yaldızlamak mümkün değildir.”¹⁹⁵ Bu aşamada görüldüğü gibi her usta kendi işi üzerinde bağımsız çalışmaktadır. Fakat çok kısa bir süre sonra önemli bir değişiklik olur.

“Artık yalnızca binek arabası yapımı işinde çalışır hale gelen terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı vb., yavaş yavaş alışkanlıkları ile birlikte eski zanaatlarını bütünlükleri içinde icra etme yeteneklerini de yitirir. Diğer yandan, zanaatçının tek yönlü hale getirilmiş faaliyeti, daraltılmış etki alanı içinde, amaca en uygun biçimini kazanır. Binek arabası manifaktürü, başlangıçta, bağımsız zanaatların bir birleşmesi gibi görünmüştü. Bu manifaktürde, binek arabası yapımının, zamanla, her biri belli bir işinin tek görevi şeklinde kristalleşen ve toplamı, bu parça-işçilerin (Teilarbeiter) bütünü tarafından yapılan, farklı özel süreçlere bölündüğü görülür.”¹⁹⁶

Zanaatçı, eski zanaat yöntemleriyle çalışmaya devam eder. Fakat çok geçmeden, birçok nedenden dolayı, işçilerin aynı yerde toplanmalarından ve çalışmalarının eş zamanlı olmasından, başka türlü faydalanılma isteğine yol açar. Örneğin,

“belli bir zaman aralığında daha büyük miktarda metanın teslim edilmesi gerekebilir. Bundan dolayı işin bölünmesi yoluna gidilir. Farklı işlemleri sırasıyla aynı zanaatçıya yaptırmak yerine, bu işlemler birbirlerinden ayrılır, yalıtılır, mekansal olarak yan yana konur, her biri başka bir zanaatçıya verilir ve hepsi, el birliği yapan kişiler tarafından eş zamanlı olarak gerçekleştirilir. Bu tesadüfi bölünme tekrarlanır, kendine özgü avantajları ortaya çıkar ve yavaş yavaş sistematik bir iş bölümü halinde katlaşır.”¹⁹⁷

Daha sonrasında meta, pek çok iş yapan bağımsız bir zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkar;

“her biri devamlı olarak yalnızca bir ve aynı parça-işlemi (Teiloperation) yapan bir zanaatçıları topluluğunun toplumsal ürününe dönüşür. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Alman kâğıt yapımcısının birbirini izleyen faaliyetler olarak iç içe geçen işlemleri, Hollanda kâğıt manifaktüründe, el birliği içinde çalışan çok sayıda işçinin yan yana yürüyen parça-işlemleri olarak bağımsızlaşmıştır. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Nürnbergli iğne yapımcısı, İngiliz iğne manifaktürünün temel taşı oluşturur. Ama Nürnberg’te bir iğne yapımcısı belki 20 ayrı işlemi birbiri peşi sıra kendisi yaparken, İngiltere’de, çok geçmeden, 20 iğne ustası, her biri 20 işlemden yalnız birini yapmak üzere, yan yana çalışır hale gelmişler ve bu 20 işlem, kazanılan tecrübeler sonucu olarak daha da bölünmüş, bunların her biri ayrı bir işlem olmuş ve tek bir işçinin tek görevi haline gelecek şekilde bağımsızlaşmıştır.”¹⁹⁸

Bu işleyişte görüldüğü gibi kapitalist sistemde işçi mekanik bir organa dönüşmektedir ve sadece kendine ait olan basamakta bilgiye hakimdir; genel olarak bir iğne yapacak zanaate sahip olmadığından bu durum işçide o mekanizmanın bir

¹⁹⁵ Marx, *age*, 327.

¹⁹⁶ *age*, 328.

¹⁹⁷ *age*, 328.

¹⁹⁸ *age*, 329.

parçası olarak hayatını kazandığı imgesini bilincine işler. Her an yerine aynı işi yapabilecek bir başkası geçebilecektir. İşte korku da tam bu noktada başlar ve burada iş bölümü işçinin yanı sıra ciddi sermayedar için işleri yetiştirememenin korkusunu gösterir.

Evin işyerinden ayrılışı kapitalizmin başlamasını da simgeler. XVIII. Yüzyıl ortalarına kadar ekonominin fiziksel merkezi hane olmuştur. “Taşrada aileler tükettiklerinin çoğunu kendileri üretti. Paris ya da Londra gibi şehirlerde ise zanaatlar da ailenin hanesinde icra edilirdi.”¹⁹⁹

Feodalizmdeki su değirmeninin yerini kapitalizmde buhar makinesi alır. İnsan emeğinin yerini gittikçe makineler alır. Macfarlane’in tespit ettiği gibi:²⁰⁰

“insanların kullandığı aletler değiştikçe, insanın başka insanlarla olan ilişkileri de değişir. Uzmanlaşmanın ve iş bölümünün az olduğu bir dünyadan, gittikçe farklılaşan bir dünyaya doğru kitlesel bir değişim yaşanır. Kapitalizmden önce uzmanlaşma yalnızca toplumun önemli katmanları arasında vardır: Rahipler, eğitmenler, savaşçılar ve yöneticiler bir yanda, tarımsal işçi kitlesi öbür yanda toplanır. Zanaat ustalarının yoğunlaştıkları yerler vardır, ancak kentler ve pazarlar küçük ve periferikti, zanaatçılar da azdı. Kapitalizmle birlikte bütün bunlar değişti ve fabrika üretiminin yükselmesi durmadan artan bir iş bölümünü de beraberinde getirdi.”

İş bölümünün böyle zanaata dayanması çoğu yönden istenen bir şeydir, Marx’ın da dikkat çektiği gibi, “gerçekten de manüfaktür, zanaatların toplumda hazır bulunduğu doğal farklılaşmasını atölyenin içinde yeniden üreterek ve sistematik bir şekilde uç noktasına götürerek, bütünün bir parçasını yapan işçinin ustalaşmasını sağlar.”²⁰¹ Fakat gittikçe mesleklere ve esnek üretim haline bölünen kapitalizm farklı bir korku üretimine ve karakter aşınmasına neden olacaktır.

4.1.4. Meslek

Kapitalizmde insanlar mesleklerine bürünmüşlerdir. Bir mesleğe sahip olmak önemlidir. Çünkü meslek sosyal, ahlaki ve psikolojik etkilerinin yanı sıra insanı dönüştüren bir yapıya da sahiptir. Meslek bize aynı zamanda bir yaşam ortamı sunar. “Yaşam ortamıyla olan ilişkiler kendi içinde bazı ilkeler taşırlar ve bu ilkeler özümserir.”²⁰² İnsanın işle meslekle olan bağı onun yaşam pratiğini de oluşturur. Meslek bir yönde uzmanlaşmanın yolunu açarken, mesleğimizin dışındaki alanlara

¹⁹⁹ Richard Sennett, **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, çev. Barış Yıldırım, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 34-35.

²⁰⁰ Alan Macfarlane, **Kapitalizm Kültürü**, çev. Remzi Hakan Kır (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 261.

²⁰¹ Marx, **age**, 330.

²⁰² Alex Mucchielli, **Zihniyetler**, çev. Ahmet Kotil (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 53.

karşı körelmenin de nedeni olur. “Kırk yıllık muhasebecilik deneyimli insanı, kırk yıllık müşteriye satış deneyimli ile aynı biçimde şekillendirmez.”²⁰³ Uzun yıllar din görevliliği yapan birisinin dünyayı kavrayışı, bir kimyagere göre farklılık oluşturur.

Bir mesleği olan insan o mesleği gerçekleştirdikçe diğer yönden kendisini geliştirmeye olanaklı değildir. Dolayısıyla zamanla kendi alanında uzmanlaşma söz konusudur. Kendi alanında uzmanlaşan birisi, o işin dışında başka bir işten anlamayacağı için o işi kaybettiğinde ne yaparım korkusu her zaman aklındadır. Aynı zamanda toplumda yerimiz mesleğimize göre belirlenmiştir. Statü başlığında tartışacağımız için bu konuya kısaca değinirsek, meslek aynı zamanda toplumda geçerli bir birey olamama korkumuzun önüne geçer.

Kapitalist sistemin, bir işi mesleklere göre ayırması ya da üretim sürecini ayrı ayrı bölmesi hız mantığıyla ilgilidir. “Şimdi ayrıntılara daha yakından bakacak olursak, daha işin başında şunu açık olarak görürüz: ömrü boyunca bir ve aynı basit işi yapan bir işçi, bütün vücudunu bu işin otomatik olarak çalışan tek yönlü organına dönüştürür” ve bu nedenle, “bir dizi işlemi dönüşümlü olarak gerçekleştiren zanaatçıya göre daha az zaman harcar.”²⁰⁴ Hız mantığı işin bölünmesini meşru kılmaktadır. Diğer yandaysa bu bölünme kapitalizmin şimdiki durumda çok belirgin olmasa da 1700’lerin kapitalizminde işin de nesilden nesile aktarılması bir kast sistemi oluşturur. “Gerçekten de manifaktür, zanaatların toplumda hazır bulunduğu doğal farklılaşmasını atölyenin içinde yeniden üreterek ve sistematik bir şekilde uç noktasına götürerek, bütünün bir parçasını yapan işçinin ustalaşmasını sağlar. Diğer yandan, manifaktürün, parça-işi bir insanın ömrü boyunca yaptığı bir iş haline getirmesi, daha önceki toplumların, zanaatları, kastlar içinde taşlaştırmak veya belli tarihsel koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir farklılaşma eğilimini doğurduğu hallerde loncalar içinde katılaştırarak, veraset yoluyla sahip olunur şeyler haline getirme eğilimlerine tekabül eder. Belli bir gelişme derecesinde kastlardaki verasetin veya loncalardaki mensubiyet tekelinin toplumsal yasa hükmünü alması istisna edilirse, kastlar ve loncalar da, bitki ve hayvanların türler ve alt türler şeklinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğa yasasına göre vücut bulur.”²⁰⁵ Böylece iş veya meslek insanların kaçamayacakları bir baskı aracına dönüşür. Birey meslek kasti

²⁰³ **age**, 53.

²⁰⁴ Karl Marx, **Kapital**, 330.

²⁰⁵ **age**, 330.

içine hapsedilir. “İğne işçisi iş bölümü sürecinde ‘aptal ve cahil’ bir yaratığa dönüşür; yaptığı işin tekrara dayalı doğası onu pasifleştirmiştir. Bu nedenlerden dolayı, endüstriyel rutin, insan karakterinin bütün derinliğini yok etme tehlikesini barındırır.”²⁰⁶

Bu hapsoluş insanı yok eden bir boyuttur. Sennett’in önemle dikkate değer bulduğu gibi Bir toplumun üyesi olmak bir mesleğe sahip olmaktan geçer. Meslek, geniş bir topluluğa bağlanmanın aracıdır aynı zamanda. Kamusal alanda varlığı ve kabulü meslek üzerinden işler. İlk tanışıldığında sorulan ilk sorular arasındadır: Ne işle meşgulsünüz? Mesleğiniz nedir? Kabul gören bir mesleğe sahip olmak özgüven aşılar çünkü insan işi üzerinden kabul görür. Mesleğine göre davranmak işin diğer bir boyutudur. Toplum öğretmenden “öğretmen gibi” davranmasını bekler. Böylece ikinci bölümde tartıştığımız *öteki bizden ne istiyor* başlığımızı anmış olalım. Öğretmene ya da herhangi bir mesleğe yönelmiş olan bakış artık onu kontrol altına almış olur. İş uzmanına sormak, uzmanı, “kendi alanıyla” ilgili bir soruyla karşı karşıya kaldığında sorulara yanıt verememe korkusunu üretir. Uzman alanıyla ilgili her şeyi bilmelidir ama diğer alanlardan bir şey bilmesi beklenmez.

Ayrıca artık vasıfsızlıktan, mavi yakalı çalışan ve gittikçe beyaz yakalı çalışana evrilen bir süreçten bahsediyoruz. “1900’lerde istihdam edilen nüfusun %28’i vasıflı, %35’i yarı vasıflı ve %10’u düz işçiydi. Uzmanlık (beyaz yakalı) ve diploma gerektiren işler nispeten sayıca azdı.”²⁰⁷ Fakat ilerleyen süreçte bu durumda değişiklikler oldu, İngiltere’de 1971 ve 1981 yıllarında nüfus sayımlarında şöyle bir sonuçla karşılaşıldı: “mavi yakalı işlerde çalışanların oranı erkeklerde %62’den %52’ye, kadınlarda ise, %43’ten %36’ya düştü. Diplomaya dayalı veya yöneticilik işlerinde ise erkeklerin sayısında 1 milyonluk artış oldu.”²⁰⁸ Gittikçe değişime maruz kalan çalışanların ardından artık aşırı uzmanlaşmanın sürdüğü çağda, esnek üretim de söz konusudur. Esnek üretim de kendi içinde yeni korkular ve yıkımlar üretmektedir. Şimdi de esnek üretime göz atalım.

²⁰⁶ Sennett, Karakter Aşınması, 38.

²⁰⁷ Anthony Giddens, **Sosyoloji**, çev. Hüseyin Özel-Cemal Güzel (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000), 333.

²⁰⁸ **age**, 333.

4.1.5. Esnek Üretim

Son otuz-kırk yılda ekonominin yeniden yapılandırılması başta işgücü piyasası olmak üzere birçok alanda önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişikliklerin başında da esneklik uygulamaları ile ücretlerin geriletilmesi ve yeni istihdam biçimlerinin yaratılması gelmektedir.

Harvey'e göre,

“1973-75 bunalımı kapitalizmin gelişiminde büyük bir değişiklik işareti vermişti. Savaş sonrası yirmi yıllık patlama, ileri kapitalist dünyanın çoğunluğunda güçlü büyüme oranı (yılda yüzde 4.4'den yüksek), görece düşük işsizlik, görece kontrol edilmiş enflasyon, istikrarlı döviz kurları ve temel mal fiyatları üretti. Bu dönemde teknolojik ve örgütsel değişme, çoklukla kademeli bir genişlemenin ve İkinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesinde geliştirilmiş eski teknolojik sistemlerin yaygınlaşmasını izledi. ABD'nin hegemonyası ve Soğuk Savaşın keskin jeopolitikaları, savaş sonrası kapitalist dünyayı askerî, ekonomik ve politik olarak bağladı.”²⁰⁹

Bir bunalım dönemi olan bu zaman diliminden sonra kapitalizm yeni stratejisini geliştirmeliydi. 1973-75 bunalımından sonra, kapitalist ekonomiler,

“düşük büyüme oranları (1973'den 1988'e kadar yaklaşık olarak yılda yüzde 2.2), yüksek işsizlik ve enflasyon ve ABD'nin egemenliğinin kırılmasıyla belirlenmiş zor bir yeniden ayarlanmalar ve yeniden yapılanmalar dönemine girdi. Kârlar üzerindeki bu baskılara tepki olarak, şirketler yoğun bir teknolojik değişme (bilgisayarlaşma ve telekomünikasyon), üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi ("just-in-time" (stoksuz üretim) sistemlerinin geliştirilmesi gibi), finansal yeniden yapılanma, ürün buluşu, ve kültür ve imge üretimine kitlesel yayılmayı içeren bir uyum sürecine girdi. Bu şirketler, kapitalist girişimin yeni hedefi olan üretim sistemlerinde esnekliği ve güdümlenmiş pazarlamayı önemsediler.”²¹⁰

Kısa bir şekilde özetlersek esnekliğe geçişin nedeni şöyle açıklanabilir. “Piyasa dalgalanmalarıyla, yoğunlaşan rekabetle, daralan kar marjlarıyla karşı karşıya kalan işverenler, sendikaların zayıf düşmesinden ve (işsiz kalan ya da eksik istihdam edilen işçilerin oluşturduğu) işgücü fazlasından yararlanarak çok daha esnek çalışma rejimlerini ve iş sözleşmelerini kabul ettirmeye çalışmışlardır.”²¹¹

Esnek üretime geçmeden istihdam biçimlerinden bahsedelim: Standart istihdam diyebileceğimiz, genelde bir iş yerinde tam süreli ve yasal güvencelerden yararlanan, uzun yıllar süren istihdam. Özellikle 1945-1975 yılları arasında çalışanlar açısından sosyal koruma ve örgütlenme gibi konularda yasal ve kurumsal güvenceler verilmektedir. 1970'li yıllarla birlikte işgücü yeniden yapılandırılmış, gün geçtikçe daha fazla çalışan standart istihdamın dışında bırakılmıştır. Esnek istihdam;

²⁰⁹ David Harvey, “Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı?”, çev. Ayça Kurdoğlu, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s. 56-61 (Bahar 1993): 84.

²¹⁰ **age**, 84.

²¹¹ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, 2.bs. (İstanbul:Metis Yayınları, 1999), 171.

kısmi süreli çalışma, mevsimlik çalışma, belirli bir süre çalışma ve iş güvencesi olmadan çalışmayı kapsar. Sonuçta sürekli işçi çalıştıran firmalarda bile “ ‘on beş günde dokuz gün’ türü sistemler ya da iş haftasının yıl üzerinden hesaplandığında kırk saate geldiği ama işçiyi talebin yükseldiği dönemlerde çok daha fazla, düştüğü dönemlerde ise daha az çalışmaya mecbur eden çalışma programları çok daha yaygın hale gelmektedir. Ama daha da önemlisi sürekli istihdamdan yarım zaman, geçici ya da taşeron türü istihdama yaslanmaya doğru geçiştir.”²¹²

Kapitalist üretim tarzına içkin periyodik krizlerinden, birisinin sonucu oluşan, esnek üretim denilen üretim biçimindeki değişimin yaygınlaşmasına, ve ne olduğuna baktıktan sonra bu üretim tarzının sonucunda oluşan kaygı ve korku durumuna bakacağız.

4.1.5.1. Esnek Üretim, Esnek Karakter

Artık uzun sürelerle bölünmüş çalışma saatleri yerine, esnek zaman dilimlerinde çalışmalar söz konusudur yani “‘uzun vadeli’ zihniyetin yerini almak üzere ortaya çıkan ‘kısa vadeli’ yeni zihniyettir.”²¹³ Yani yıllar boyu süren iş yerine, bir ömür boyunca sürekli değişen iş yerleri söz konusudur. Durum öyle bir hal almıştır ki “son hesaplamalara göre, mütevazı bir eğitim düzeyine sahip genç bir Amerikalı, iş hayatı süresince en az on bir kez iş değiştirme beklentisindedir. Ayrıca, bu ‘iş değiştirme’ beklentisinin şimdiki kuşağın iş hayatı sona ermeden önce artmaya devam edeceği kesindir.”²¹⁴ Esneklik aynı zamanda bir yönüyle işin sonu, kısa vadeli sözleşmelerle veya çoğu zaman sözleşmesiz, güvencesiz -ki zaten iş başından beridir belirsizlik ve güvencesizlik içinde bir alandır- ve emirle konumlandırılmış çalışma anlamına da gelir. İşin içinde kaybolan bir insan söz konusudur, “ayrıca, işin idare edilme tarzının onların becerilerine pek az yer verdiğini, hatta hiç vermediğini de eklemeliyiz. İş hayatı belirsizliklerle doludur.”²¹⁵

Esnek üretim ya da esnek kapitalizm sözüyle nitelenen sistem, “bildiğimiz bir olgunun yeni bir varyasyonundan ibaret değildir. Burada esneklik vurgulanır. Bir yandan katı bürokrasi biçimleri diğer yandan da kör rutinin zararları eleştirilir.” Bunun yanı sıra “işçilerden seri hareket etmeleri, her an değişime hazır olmaları,

²¹² age, 171.

²¹³ Zygmunt Bauman, **Bireyselleşmiş Toplum**, çev. Yavuz Alagon, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 35.

²¹⁴ age, 35.

²¹⁵ age, 36.

sürekli olarak risk almaları, düzenlemelere ve formel prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları isteniyor.”²¹⁶ Her şey kısa vadeli üzerine kuruludur.

Bu kısa vadeli açarsak Sennett şöyle çeşitlendiriyor; Özellikle

“yeni bir şirket satışa çıktığında, karşılıklı bağlılık korkunç zarar görür. Firma kurulduğunda, herkesten fazla mesai ve sıkı çalışma talep edilmiştir; ancak firma halka açıldığında -yani hisseler ilk kez halka arz edildiğinde- kurucular şirketi yüklü bir para karşılığı satar ve alt kademe çalışanları ortada bırakır.”²¹⁷

Bu durum çalışan için geleceğinin ne olacağını bilememe korkusu, gelecek kaygısı duymasına neden olur. Çünkü güven duyamamaktadır.

Belirsizlik, ne olacağını bilememe, korkunun veya kaygının temelinde yer alır. Bauman, bugünkü belirsizliğin çarpıcı biçimde yeni bir türde olduğuna dikkati çeker. İşin esnekliği aynı zamanda bireysel, tek başına hayatta kalmaya da sebebiyet verir. “En korkunç felaketler kurbanlarını artık tuhaf bir mantıkla ya da hiçbir mantık olmadan seçerek, darbelerini keyfi biçimde rastgele vurmaktadır; öyle ki, kimin korkunç bir sona uğrayacağını, kimin kurtulacağını kestirmenin hiçbir yolu yoktur. Bugünkü belirsizlik etkili bir *bireyselleştirici* güçtür.”²¹⁸ Hem bireyselleşme hem de sürecin kendisi korku doğuran bir niteliktedir. İşin garanti altında olmaması veya belirsizliği bizi korkuya boğarken diğer taraftan da “korku, endişe ve yakınmaların cefasını insan tek başına kalarak çeker. Onlar bir araya gelmezler. ‘ortak dava’ içinde toplanmazlar, hiçbir ‘doğal adres’leri yoktur.”²¹⁹

İşin değişimi aynı zamanda işçinin, çalışanın da bu sisteme kendini uydurması demektir. Örneğini tekrar anacak olursak günümüzde “en az iki yıllık üniversite eğitimi almış genç bir Amerikalı, çalışma yaşamı boyunca en az on bir defa iş değiştirmeye ve bu kırk yıllık sürede en az üç defa temel becerilerini yenilemeye hazır olmalı.”²²⁰ Yine Sennett bize işin nerelerde yığıldığına dair önemli veriler verir. Örneğin, “Amerikan emek gücünün en hızlı büyüyen kesimi, geçici iş sağlayan ajanslar için çalışan kişiler. Piyasa bir işin bir yıldan diğerine aynı şekilde yapılmasına, hatta aynı işin yapılmasına bile izin vermeyecek kadar dinamik.”²²¹

²¹⁶ Richard Sennett, **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, 9.

²¹⁷ **age**, 23.

²¹⁸ Bauman, **age**, 36.

²¹⁹ **age**, 36.

²²⁰ Sennett, **age**, 21.

²²¹ **age**, 21.

Esnekliğin özgürlük, serbestlik sağladığı söylenebilir ama durum öyle değil. Daha farklı denetim mekanizmaları devreye sokulmuş durumdadır. İnsan sürekli kendisini değişime uydurmak, yeniyi kendini hazırlamak zorundadır. Bu konuya ilişkin eleştirisini Sennett şöyle dile getirir:²²²

“Katı bürokrasi biçimlerini eleştiren ve risk almaya vurgu yapan esnekliğin, insanlara kendi yaşamlarını şekillendirmede daha fazla özgürlük tanıdığı söyleniyor. Oysa yeni düzen, sadece geçmişin yürürlükten kaldırılmış kurallarının yerine yeni kontrol biçimleri geçiriyor. Ancak bu yeni kontrol biçimlerini anlamak oldukça zordur. Yeni kapitalizm, genelde okunaksız bir iktidar rejimidir.”

Belirsizliğin ve kendisine dayatılan yeniyi öğrenip öğrenemeyeceği kaygısının yanı sıra insan yeni kapitalizmde karakterinin aşınmasıyla da karşı karşıyadır. Sennett karakteri, “kendi arzularımıza ve diğer insanlarla aramızdaki ilişkilere yüklediğimiz etik değerler” olarak tanımlar.²²³ Karakter bu yönüyle insanın içsel duygu ve arzularıdır. “Her birimiz, belirli bir anda yaşadığımız duygu karmaşasının içinden bazı duyguları seçer ve içimizde yaşatırız; yaşattığımız bu duygular karakterimizi oluşturur.”²²⁴

Bu yönüyle karakter belirli bir süreklilik ister ki; anca o zaman kendisinin farkına varabilir insan. Dolayısıyla her şeyin bölündüğü, sürekliliğin yitdiği,

“sabırsız, mevcut ana odaklanan bir toplumda, hangi özelliğimizin kalıcı değer taşıdığına nasıl karar verebiliriz? Kısa vadeye kilitlenmiş bir ekonomide nasıl uzun vadeli hedeflere sahip olabiliriz? *Sürekli kesilip duran bir yaşamda sağlam olan bir karakter geliştirmekte zor olacaktır. Bu kişinin kendisinin de bölünmesine, nasıl bir duygu geliştirmesi gerektiğine karar vermesine de engel olacaktır.* Her an parçalanmış veya sürekli olarak yeniden şekillendirilen kurumlarda, karşılıklı sadakat ve bağlılık nasıl sürdürülebilir? Bunlar yeni esnek kapitalizmin karakter konusunda karşımıza çıkardığı sorunlardır.”²²⁵

Tüm bu kısa vadeye dayalı kapitalizm, “karakterin insanları birbirlerine bağlayan ve her birini sürdürülebilir bir benlik duygusuyla donatan özelliklerinin aşınması tehlikesini barındırıyor.”²²⁶

4.1.5.2. Esnek Çalışma, Esnek Güvence, Sağlam Kaygı

Esnek çalışma çalışanlar için daha da güvencesiz bir geleceğin yaşanacağı kaygısını doğurmaktadır. Çünkü iş güvencesi belirsizdir. Yeni liberal ekonominin, “iş organizasyonlarında ve işgücünde giderek daha esnek uygulamaları gündeme getirmesi, çalışanların kendilerini işlevsel ve sayısal esneklik kapsamında giderek

²²² age, 10.

²²³ age, 10.

²²⁴ age, 10.

²²⁵ age, 11. (İtalikler bana ait)

²²⁶ age, 26.

daha güvencesiz bir çalışma yaşamı içinde bulmalarına neden olmaktadır.”²²⁷ İşgücü piyasası esneklik uygulamaları ile birlikte, iş güvencesine sahip, yüksek nitelikli çalışanlardan oluşan birincil (çekirdek) işgücü ve güvencesiz çalışanlardan oluşan ikincil (çevresel) işgücü şeklinde iki katmana bölünmüştür.

İş güvencesizliğindeki belirsizlik, sahip olunan işin ne kadar süre devam edeceğinin belirsiz olmasını, bundan kaynaklı gelecekte nasıl bir plan yapması gerektiğinin de belirsiz olmasını içerir. Diğer taraftan işteki belirsizlik çalışanda, bu duruma karşı nasıl bir tepki; örgütsel mi, bireysel bir tepki mi? sergilemeli bunun belirsizliğine de yol açmaktadır.

İş güvencesizliği dar bir insan topluluğunu değil, geniş bir çalışan kesimini ilgilendiren bir olgudur. İş güvencesizliğinin “en çok yaşandığı kesim ikincil işgücünü oluşturan kısmi süreli çalışanlar, geçici çalışanlar ve mevsimlik işçiler gibi sürekli iş sözleşmesine sahip olmayanlardır”²²⁸. İş güvencesizliği riski altındaki ikinci kesim, “uzmanlık ve teknik bilgi gerektiren işlerde belirli sürelerle çalışanlar, tele çalışanlar gibi yaptığı işi farklı örgütlerde sürdüren kişilerdir. Üçüncü grupta ise işe yeni başlayanlar ve deneme süresi içinde yer alanlar bulunmaktadır.”²²⁹ Yine Çakır’a göre, iş güvencesizliğinin bir diğer biçimini, “belirsiz süreli ve güvenceli bir işte çalışmakta iken, organizasyonel değişimler sonucunda güvencesiz bir konuma getirilme sonucunda işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalanlar yaşamaktadır. *İşlerindeki yeteri bilgi ve beceri sahibi olamamasından dolayı*, bunların iş güvencesizliği kaygısı yeni rollerinden kaynaklanmaktadır.”²³⁰

İş güvencesizliği kaygısı iş değişimlerinde daha çok görülmektedir çünkü “işlerinde gereken bilgi ve beceriyi kullanarak başarılı olmak zorunluluğu hissetmekte birlikte, ücret ve çalışma koşullarındaki gerilemenin ve güvencesizliğin getirdiği sorunlarla da mücadele etmektedirler.”²³¹

²²⁷ Özlem Çakır, “İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, s.12 (2007): 118.

²²⁸ Jean Hartley ve Diğerleri, “Job Insecurity Coping With Jobs At Risk” (London: Sage Publications, 1991), 7’den aktaran Çakır, **age**, 118.

²²⁹ Çakır, **age**, 118.

²³⁰ **age**, 118. (italikler bana ait)

²³¹ Jean Hartley, “Industrial relations and job insecurity: A social psychological framework”, Job Insecurity Coping With Jobs At Risk Editörler J. Hartley, D. Jacobson, B. Klandermans ve T. V. Vuuren, (London: Sage Publications, London, 1991), 130’dan aktaran Çakır, **age**, 119.

Esneklik kişinin korku duymasının en büyük nedeni olan güvensizliğin kaynağıdır. Çünkü işe dair güçlü bir bağlılık ve sadakat hissi oluşmaz. Kendisini geçici ve yeri doldurulabilir olarak kavrar. Uzun vade yok; “güveni, sadakati ve karşılıklı bağlılığı aşındıran bir ilkedir. Güven bazen iş anlaşmasında ya da oyunu kurallarına göre oynama konusunda başkasına itimat etmeden olduğu gibi tamamen formel bir meseledir. Ancak, insanın zorlu bir görev üstlendiğinde kime güvenebileceğini bilmesi gibi daha yoğun güven deneyimleri, genelde enformel olur. Bu tür sosyal bağlar ancak zamanla gelişir; kurumların çatlak ve boşluklarına köklerini salar.”²³² Güven ve sağlıklı bağlanma hissi yaratacak düzeyde uzun vadeliğin söz konusu olmaması modern kurumların kısa vadeli çerçevesinden kaynaklanır.

İster bir meslek sahibi olarak uzun süreli bir firmada ister kısa vadeli, otuz-kırk yılda on farklı işte çalışıyor olalım, Sennett’in hayatlarından bir kesiti aktardığı ailenin* durumunda olmamak için güçlü bir nedenimiz yok. “Refah içinde yaşayan, koşullara mükemmel biçimde uyum sağlayabilen ve birbirine destek olan bir çift oldukları halde, her ikisi de kendi yaşamı üzerindeki kontrolü yitirdiği korkusuna sık sık kapılıyor. Bu korku bütün çalışma yaşamlarına sinmiş.”²³³

Esnek çalışmaya birde sürekli teknolojik yenilik eklenince artık kişinin bölünmesi ve yetişmesi gerekenler çeşitlenir. Sürekli yenilenmek yeni bilgiye yetişememe kaygısı en temel duygu halini alır. Bildiğini sürekli yenilemek zorundadır insan. Bauman, var olan bilginin gittikçe avantajdan çok dezavantaja dönüştüğüne dikkat çeker.²³⁴

“Sürekli ve süre giden teknolojik devrim, edinilmiş know-how’ı ve öğrenilmiş alışkanlıkları kazanım olmaktan çıkararak bir engele dönüştürür. Faydalı vasıfların ömrünü keskin bir biçimde kısaltır” diyerek ekler; “zira bu vasıflar, işe yararlıklarını ve ‘bir işi yapmaya muktedir kılma güçlerini’, bu vasıfları kazanmak ve onları bir üniversite diplomasıyla belgelemek için gereken zamandan çok daha kısa süre içinde kaybederler.”

4.1.6. İşsizlik, İş Güvencesizliği Kaygısı

Esnek üretimden bahsederken bir de işsizlik kaygısından bahsetmemiz gerekir. İşsizlik kaygısı var olan bir işte çalışırken onu kaybetmeye yönelik duyulur. Aynı zamanda bu kaygının şiddetini belirleyecek birçok etken vardır. Eğer “çalışan işini

²³² Sennett, **age**, 23.

* Sennett, “Karakter Aşınması” isimli kitabında, Rico isimli bir kişi üzerinden karakter aşınmasını tahlil eder. Rico’nun eşi Jeannette işinde yükselirken, Rico işten çıkarılır. Rico’nun firmasını, kendi analistleri olan daha büyük bir firma yutar. Bunun üzerine Rico ve eşi dördüncü kez New York’un bir banliyösüne taşınırlar. Sennett, **age**, 17. Bu güvensizlik ortamından hareketle Sennett, “kendi yaşamı üzerindeki kontrolü kaybetme korkusu”ndan bahseder.

²³³ **age**, 18.

²³⁴ Bauman, **age**, 162-163.

kaybedeceğine ilişkin bir algılama içinde iken, kendisini güçsüz hissediyorsa iş güvencesizliği kaygısı şiddetlenecektir.”²³⁵

Kaygıyı etkileyen birçok güçlü neden var. Yapılan çalışmalarla Holm ve Hovland’ın ulaştıkları sonuca göre, “hem iş güvencesi hem de istihdam güvencesi olmayanların hissedeceği iş güvencesizliğine bağlı kaygının, daha şiddetli olacağı söylenebilir.”²³⁶

İş güvencesizliğinin insana verdiği kaygının yanı sıra kaygıdan kaynaklı diğer sorunlar da baş göstermektedir. Çakır’ın tespitine göre: “İş güvencesizliği ile işe bağlılık arasında olumsuz ilişki tespit eden çalışmalar, iş güvencesizliği kaygısı taşıyan bireylerin işlerinden memnuniyetlerinin ve etkinliklerinin azaldığını göstermektedir.”²³⁷

İş güvencesizliği ile karşı karşıya olan çalışanın yaşamı üzerinde planlamayı yitirmektedir. “Gelecek ile ilgili belirsizlik, işi kaybetmenin getirdiği kişisel ve ekonomik sorunlar ve işini kaybetme kaygısı, kişinin iş yükü ile başa çıkma kapasitesini azaltmakta ve daha iyi koşullar için harekete geçmesini engellemektedir.”²³⁸ Bu durumu bir başka şekilde de Çiftçi dile getirir: “İş güvencesizliği ile işe bağlılık olgusu arasında olumsuz ilişki tespit eden çalışmalar, iş güvencesizliği kaygısı taşıyan bireylerin işlerinden memnuniyetlerinin ve etkinliklerinin azaldığını göstermektedir. İş güvencesizliği ile karşı karşıya olan çalışanın yaşamı üzerinde planlama ve kontrol olanağını kaybetmesi, gerilimi arttırmaktadır.”²³⁹

İşin kaygı duymadaki etkisini, uzun yıllardır ABD ve Avrupa’da kullanılan Çalışan Destek Programı/ÇDP (Employee Assistance Programs/EAP)’nın Türkiye’de de son yıllarda bazı işletmeler tarafından uygulanmaya konulmasıyla tespit edebiliriz. Örneğin bu programla çalışanlara “depresyon, panik atak, stres yönetimi, öfke kontrolü, kaygı bozuklukları, evlilik problemleri, bağımlılık terapileri (sigara, alkol,

²³⁵ Çakır, **age**, 122.

²³⁶ Susan Holm ve Jane Hovland, “Waiting for the other shoe to drop: Help for the job-insecure employee”, *Journal of Employment Counseling*, December, Vol.36, (1999): 156-164.’den aktaran Çakır, **age**, 123.

²³⁷ **age**, 129.

²³⁸ L. Strazdins, R.M D’Souza ve diğerleri, “Job strain, job insecurity and health: Rethinking the relationship”, *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 9, No. 4, (2004): 296-305.’den aktaran Çakır, **age**, 130.

²³⁹ Birgül Çiftçi, “İşte Var Ol(Ama) Sorunu ve İşletmelerin Uygulayabileceği Çözüm Önerileri”, **Çalışma Toplum Dergisi**, 1. c. 24. s, (2010): 161.

uyuşturucu madde bağımlılığı vb.), uyku bozuklukları, fobiler, yeme sorunları, cinsel sorunlarla ilgili olarak psikolojik destek verilmektedir.”²⁴⁰

İş güvencesizliğinin yarattığı sorunlar, birçok araştırmada ortaya konulmuştur. Çalışmalarda ortaya konan sorunların başında da kaygı gelmektedir. Çakır’ın aktardığına göre, Klandermans durumu şöyle tespit etmiştir, “iş güvencesizliği yüksek derecede hissedenlerde, suçluluk duygusu, üzüntü, korku, kızgınlık ve kaygı gibi psikolojik sonuçlara daha fazla rastlandığını, bu bireylerin öz-güvenlerinin daha düşük olduğunu saptamışlardır.”²⁴¹ Bir diğer tespit ise şöyledir; Çakır’ın, Strazdins ve arkadaşlarını yaptıkları çalışmadan aktardığına göre “iş güvencesi olduğunu ifade edenlerin ve oldukça düşük düzeyde güvencesizlik hissedenlerin stres düzeylerine bağlı olarak, depresyon, kaygı, fiziksel sağlık sorunlarının daha az olduğunu ve genel sağlık durumlarının daha iyi olduğunu saptamışlardır. Buna karşın, iş güvencesizliği düzeyi yükseldikçe, kaygı ve depresyon geçirdiklerini ve fiziksel sağlık sorunları olduğunu ifade edenlerin oranının arttığını tespit etmişlerdir.”²⁴² İş güvencesizliği kaygısı kendiliğin yitimi ne neden olmaktadır. Çünkü kaygı kişinin davranışlarının elinden kayıp gitmesine neden oluyor, diğer taraftan kaygı altındaki çalışanın, işindeki performansı açısından da olağan davranmamasına neden olmaktadır. “İş güvencesizliği ile performans arasında ilişkiyi araştıran çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşılmıştır. İşsizlik kaygısının, işsiz kalmanın sonuçlarından kaçınan çalışanın çabasını ve performansını arttırdığı” tespit edilmiştir.²⁴³ Yinede göz önünde bulundurmanız gereken önemli bir durum, iş güvencesizliğinin performansta artışa yol açsa bile, “uzun dönemde iş doyumu, işe bağlılık, örgütsel bağlılık ve diğer tutumlarda da olumsuz etki yaratacağı düşünülmektedir. Çünkü performans artışı, iş güvencesizliği kaygısını yok etmemektir.”²⁴⁴

İşsizlik kaygısının temel nedenleri arasında, bireyin her an işsiz kalabileceği korkusu sayılabilir çünkü işsizliğin “sadece bireyin işini kaybetmesi ya da iş sahibi olamaması gibi kısıtlı bir etkisinin olmadığı bilinmektedir.”²⁴⁵ Her şeyin iş üzerine

²⁴⁰ Çiftçi, **age**, 170.

²⁴¹ Çakır, **age**, 131.

²⁴² **age**, 131.

²⁴³ **age**, 133.

²⁴⁴ Hartley, v.d. 200’den Aktaran Çakır, **age**, 133.

²⁴⁵ Serpil Aytaç- Aşkın Keser, “İşsizliğin Çalışan Birey Üzerindeki Etkisi: İşsizlik Kaygısı”, **İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, c. 4, s. 2 (2002): <http://www.isgucdergi.org/?p=makale&id=48&cilt=4&sayi=2&yil=2002> [20.06.2013].

kurulduğu toplumda işsizliğinde bir sürü anlamı vardır. İşsizliğin birey üzerindeki olası etkileri şunlardır;²⁴⁶

- * Birey, yaşamını idame ettirmek için gerekli olan gelirini,
- * Ailesine ya da bakmakla yükümlü olduğu kişilere karşı itibarını,
- * Öncelikle özgüveninin ve kendisine olan saygısını,
- * Yaşamında merkezi bir role sahip olan işini, dolayısıyla çalışma arkadaşlarını ve sosyal çevresini,
- * Bir iş yapıyor olmasına bağlı olarak topluma karşı var olan sorumluluk duygusunu,
- * Yaşam kalitesinin en önemli unsurlarından birisi olan işini kaybetmiş olmaktadır.

4.1.7. Okunaksızlık

Marx'ın kapitalde bahsettiği fabrika otomatından, ileri teknolojinin dokunmatik dev makinesine gelene kadar nerdeyse her dönem işçi makineye eklemlenen bir organ halini almıştır. Günümüzde de bu ilerleme devam etmektedir.

Marx, Ricardo'nun büyük hizmetlerinden birisinin makineyi “sadece meta üretim aracı olarak değil, aynı zamanda “redundant population” (ihtiyaç fazlası nüfus) üretim aracı olarak kavraması”²⁴⁷ olduğuna dikkat çeker. Makinenin bir uzantısı haline dönüşmesi işçi için, önemli bir sorun daha ortaya çıkarır; makinenin yoğun iş yükünü gerçekleştirmesi işçinin de onun başında daha uzun süre kalmasına neden olmuştur. 1844 yılında, Shaftesbury kontu olan, Lord Ashley, Avam Kamarası'nda belgelere dayanan şu açıklamaları yapmıştı: “Fabrika süreçlerinde çalıştırılan kimselerin yapmakta oldukları iş, şimdi bu işlemlerin ilk ortaya çıktıkları zamana göre üç katına çıkmış bulunuyor. Makineler, hiç şüphesiz, duyu ve adaleleri ile çalışan milyonlarca insan tarafından yapılabilecek bir işi yapmış bulunmaktadır, ne var ki makine, korkunç hareketi ile hükmü altına aldığı insanların işini de hayret edilecek bir derecede (prodigously) artırmıştır.”²⁴⁸

²⁴⁶ age, [20.06.2013].

²⁴⁷ Marx, age, 391.

²⁴⁸ age, 395.

Bir iş aleti olan makineyle birlikte bir diğer önemli değişme ise yine Marx'ın değindiğine göre,

“İş aleti ile birlikte işçinin bunu kullanırken gösterdiği hüner de makineye geçer. Aletin iş yapma yeteneği, beşeri emek gücünün kişisel sınırlarından kurtulur. Böylece, manifaktürdeki iş bölümünün üzerine kurulduğu teknik temel ortadan kalkar. Uzmanlaşmış işçiler arasındaki manifaktürü karakterize eden hiyerarşinin yerini, otomatik fabrikada, makinelerin yardımcıları olan işçilerin yapmak durumunda oldukları işlerin eşitlenmesi veya aynı düzeye indirilmesi eğilimi, parça-işçiler arasında yapay olarak üretilmiş farklılıkların yerini, özellikle yaş ve cinsiyetten ileri gelen doğal farklılıklar alır.”²⁴⁹

Marx'ın bahsettiği makinenin yardımcısı işçi konumundan, Sennett'in gözlemlediği ileri teknoloji ürünü makinenin başındaki “dokunmacı işçi”ye değinelim. Sennett Bostondaki bir fırındaki değişimi gözlemler; yirmi beş yıl önce gittiği fırında büyük değişimler olmuştur. Fırınlara bilgisayarlar girmiş, işletmedeki “balevari” çalışma tarzını tamamen değiştirmiştir. “Artık fırın işçileri malzemeye ya da ekmek somunlarıyla hiçbir temasa girmeden, bütün üretim sürecini, ekrandaki ikonlar aracılığıyla -örneğin fırının ısısına ve pişirme süresine göre renkleri değişen ekmek imgelerine bakarak- takip ediyor ve işçilerin pek azı ürettikleri somunları görebiliyor. İşçilerin çalışma ekranları hepimizin bildiği Windows tarzında; geçmişte hazırlanandan çok daha fazla çeşitte ekmek ekranda yer alıyor -sadece ekrana dokunarak Rus, İtalyan veya Fransız ekmeği üretmek mümkün.”²⁵⁰ Kısacası, ekmek artık ekrandaki temsilinden ibarettir.

Sennett, bu şekilde çalışmanın sonucu olarak işçilerin artık ekmeğin nasıl üretildiğini bilmediğine dikkati çeker. Bu şekilde çalışmanın iki önemli sonucu vardır; birincisi çalışanın, kendisinin yerinin hemen doldurulabilir olarak hissetmesidir. Yani orada bulunması kendisinin önemli bir ayrıcalığı değildir. O bir ekrana dokunmacıdır. Dolayısıyla işi onun için okunaksızdır. Kendi özgünlüğünden dolayı orda olmadığını bildiği için işçi her an bir başkası tarafından kendi yerinin doldurulabilir olduğunun kaygısını yaşamaktadır ve ileri teknolojiyle çalışan ve her şeyin kullanıcı dostu olduğu bu esnek işletmede, işçiler “çalışma tarzlarından dolayı kendilerini kişisel açıdan alçalmış hissediyorlar.”²⁵¹ Diğer taraftan makineye bağımlı bu işçiler makineyi kullanmanın dışında makinenin teknik bilgisine de sahip değiller. “bilgisayar programına bağımlı emekçiler olarak, hiçbir pratik bilgiye sahip değiller.

²⁴⁹ age, 401.

²⁵⁰ Sennett, Karakter Aşınması, 70.

²⁵¹ age, 70

İşleri ne yaptıklarını anlayabilme anlamında, onlara hiç de okunaklı görünmüyor.”²⁵² Gorz’un nitelendirmesiyle diyecek olursak “bilgisine bile sahip olmadığı bir hedefin peşinden giden”²⁵³ bir işçidir o, bu yönüyle işi okunaksızdır ve her an kaybetme kaygısıyla baş başadır. Yine Gorz’un değindiği gibi, işin soyut ve anonim hale gelmesi, işten elde edilen ürünün artık görülememesi ve üretilen şeyin bundan böyle ücretliler için gurur kaynağı olmaması deneyimlenen tek hakikattir.²⁵⁴

4.1.8. İşe Yaramazlık ve Statü Endişesi

Statü hem sosyologların hem de psikologların ele almakta zorluk çektikleri en önemli kavramlardan birisidir. Bir çalışma alanında statü almak ve statü bahşetmek, her iki taraf için de önemlidir. Çünkü birisi statü elde ederek herkesçe tanınmanın yolunu açar. Diğer taraftan statü bahşeden de kendi otoritesini kurar, kazanır ve meşrulaştırır. Statü elde ederek işe yarar olduğunu hissetmek, çalışma hayatında istenen bir durumdur.

Statü kişinin toplumdaki konumunu ifade eder. Latince ‘ayakta duruş’ anlamına gelen *statum* fiilidir (Statü, *stare* fiilinin geçmiş zamanda çekimlenmiş halidir.). Statü dar anlamıyla “kişinin bir gruptaki resmi ya da mesleki durumunu belirtir (evli, yüzbaşı vb.). Fakat daha geniş anlamıyla statü (bizi burada ilgilendiren tam da budur), kişinin dünyanın gözündeki değerini, önemini ifade eder.”²⁵⁵ Kapitalist dünyada statünün en önemli temeli maddiliktir.

Hiç şüphesiz statünün içeriği, aynı çalışmanın anlamının toplumdan topluma değişmesi gibi, toplumdan topluma değişir. “Tarih boyunca toplumların yüksek statüye layık gördüğü gruplar çeşitlilik göstermiştir: avcılar, savaşçılar, köklü aileler, rahipler, şövalyeler, doğurgan kadınlar. Batı’nın statü anlayışı 1776’dan bu yana giderek artan bir oranda maddi başarıyla bir tutulur olmuştur.”²⁵⁶

Statü derken birilerin statüsünden bahsetmiyoruz. Daha açarsak toplumda statüye sahip olanlar ve olmayanlar olarak ayırmak yanlıştır. Toplumda herkesin bir statüsü vardır. Dolayısıyla burada önümüze çıkan şey ‘yüksek statü’ye sahip olmanın değerli

²⁵² age, 71.

²⁵³ Gorz, age, 49.

²⁵⁴ Andre Gorz, *Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri*, çev. Nilgün Tatal (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 90.

²⁵⁵ Alain de Botton, *Statü Endişesi*, çev. Ahu Sıla Bayer, 5. bs. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010), 7.

²⁵⁶ age, 7.

kılınmasıdır. Bundan dolayı ‘yüksek statü’ hep bir özlemle istenen bir konum olarak görülecektir. Yüksek statüye sahip olmayan için ona asla ulaşamama kaygısı yaşanırken, ‘iyi’ bir statüye sahip birisi ise bu statüyü kaybetme kaygısı yaşayacaktır. “Herkes sosyal statüye ‘sahiptir’. Sosyal statü terimi ne sadece yüksek prestij ve mevkiye ne de bireyin kendi hakkındaki öznel görüşüne işaret eder.” Kişinin “kendi sosyal statüsüne ilişkin öznel değerlendirmesi nesnel ölçütlerle değerlendirildiğinde doğru veya yanlış olabilir. Sosyal statü, kişinin çevresindekilerin, toplum içinde ona nesnel olarak uygun gördükleri mevki veya pozisyonudur.”²⁵⁷ Bu da bize kapitalist toplumda nasıl bir statünün ön planda olduğunu tespit etmenin yolunu açıyor. Kapitalizm “daha çok” para kazanmanın mübah olduğu bir sistem olarak statüye anlam biçer; en çok para kazanan komedyen, vergi rekortmeni iş insanı...

Statünün bireysel kazanç boyutu cezpt edicidir. Kişi statüyle beraber işe yararlılığının doruğunu da yaşar ve işe yarar olduğunu düşünür.

“Yüksek statünün getirileri pek keyifli olur. Yüksek statü bize para, özgürlük, mekan, rahatlık, zaman kazandırmanın yanı sıra bizi belki de en az bunlar kadar önemli bir hisle donatır: başkaları tarafından önemsendiğimiz ve değerli insan muamelesi gördüğümüz hissi. Bu hissi bize yaşatanlarsa: davetler, pohpohlanma, yaptığımız bir espri üzerine (espri dişe dokunur olmasa da) patlatılan kahkahalar, saygı ve ilgidir.”²⁵⁸

4.1.8.1. Statü Endişesi

Bize atfedilen yeri dolduramadığımızda, kaygı yakamızdadır. Statü endişesi bize biçilen rolün gereğini yapamama korkusunu belirtir. Yaşamımızı “büyük ölçüde yiyip bitirebilecek kadar zararlı ve azılı bir korku. İçinde yaşadığımız toplumun bize dayattığı başarı silüetinin içini dolduramadığımız gün gelip de çaptan düşeceğimiz, bunun sonucunda da itibarımızı ve haysiyetimizi kaybedeceğimiz; merdivenin çok alçakgönüllü bir basamağında durduğumuz ya da her an bir alt basamağa inme tehlikesini taşıdığımız gibi düşünceleri beraberinde getiren köklü bir endişe.”²⁵⁹ İşe yaramazlık kaygısı statü kaybından sonra da hissedilen bir duygudur. Kentlerin ilk gelişimiyle birlikte akın akın gelen ilk insanlar işe yaramazlık duygusunu ilk yaşayanlardı muhtemelen. İşe yaramazlık kabusu “ilk modern kavisini kentlerin gelişimiyle aldı. Kentlere göçenlerin ayakları altında işleyecekleri bir toprak yoktu artık. İnsanlar kentlere mülksüz tarım mültecileri olarak, makineleşmiş fabrikaların onların geçindireceği umuduyla taşındı.” Ne var ki, “temsil edici bir örnek verecek

²⁵⁷ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, Nilgün Çelebi, Sosyal Bilimler Serisi; 3 (Konya: Toplum Yayınları), 30.

²⁵⁸ Botton, **age**, 7.

²⁵⁹ **age**, 8.

olursak, Londra’da 1840 yılında açık durumdaki her vasıfsız fabrika işine altı erkek emekçi düşüyordu.”²⁶⁰

Kapitalizmin şu anında işe yaramazlık artık bir işte çalışıyor olmayla değil, düşük ücretle çalışma, asgari ücret karşılığı çalışma, esnek çalışma, istenen statüde bir işte çalışmıyor olmayla nitelendiriliyor. Diğer taraftan artık eğitim oranlarındaki yükseliş göz önüne alındığında toplum gittikçe artan bir eğitim oranına sahip. Üniversite bile bitirmiş birçok insan kendi alanında iş hayatına devam edememektedir. Bu da diğer bir işe yaramazlık kabusunu belirtmektedir. “Eğitim sistemi büyük sayılarda istihdam edilemez eğitilmiş genç, en azından eğitildikleri alanlarda istihdam edilemez gençler yaratıyor.”²⁶¹

Statü kaybı aynı zamanda toplumda da yerimizin sarsılması anlamına gelir. Var olan bir pozisyonu kaybetmek ya da yıllardır aynı pozisyonda kalmak birçoklarının başarısız olduğumuz yolunda kanaat bildirmelerine yol açar. Bu sözlerle muhatap olma kaygısı, işin diğer bir boyutunu oluşturur. İnsanlar emekliye ayrıldıklarında bir işten çıkarıldıklarında işe yaramaz görülmelerinden dolayı hayatlarını ve kendilerini anlamsız olarak görürler. Yukarıda değindiğimiz gibi bu tür endişeler, kaygılar veya korkular insanların intihara sürüklenmesine neden olmaktadır. Statü endişesi sadece işteki, bir kurumdaki pozisyonumuzla ilgili değildir. Statü endişesi “güç kaybetme, kendini işlevsiz hissetme, emeklilik, bizimle aynı sektörde çalışan kişilerle yapılan sohbetler, ünlülerin gazetede yayınlanan yaşam öyküleri ve arkadaşlarımızın bizden daha büyük başarılar elde etmeleri gibi öğeler tarafından tetiklenir.”²⁶²

İkinci bölümde öznenin nasıl oluştuğunu tartışırken öznenin bir öteki tarafından gelen “şeyler” tarafından kurulduğu, inşa edildiğinden bahsetmiştik. “Bende, benim olan ne var?” sorusunu sordüğümüzde öznedeki aslında kendinde olan çok az şey olduğunu tespit edebiliriz. Çünkü özne ancak bir ötekinin gözündeki imgesiyle kendini algılar veya önemser. Statüde bu öznenin kurulumunun önemli bir göstergesidir. Botton’un dikkat çektiği şeyi göz önünde bulundurursak, “merdivendeki konumumuz bizim için çok önemlidir çünkü benlik imgemiz (kendimizi nasıl algıladığımız) başkalarının bizi nasıl algıladığıyla birebir alakalıdır.” Nadir istisnalar dışında (Sokrates ve İsa gibi), “hepimiz kendimize tahammül

²⁶⁰ Richard Sennett, Kapitalizmin Yeni Kültürü, 57.

²⁶¹ **age**, 58.

²⁶² Botton, **age**, 8.

edebilmek için dünyanın bize saygı duyduğuna dair bir takım işaretler arar, onlara bel bağlarız” işte statüde onlardan biridir.²⁶³ Statü öznelliğimizin kabulü ve kendimize tahammül etmek için kapitalist toplumda önemli bir unsurdur. Statü sahibi olamamış insanlar “toplumların gözünde birer ‘hiç’tir, onlara sert muamele edilir, renkli kişilikleri görmezden gelinir ve kimlikleri horlanır.”²⁶⁴

Statü kendi beraberinde sürekli başarıya odaklanmayı getirir. Yada kapitalizm, başarı ilkesini sürekli gündemde tutar: günün elemanı, haftanın ve ayın elemanı, en çok satan eleman vb. Kapitalizmde “en yoğun hissedilen kaygılardan birisi de başarı kaygısıdır. Kapitalist modern yaşamda insan ilişkileri, tek tek kişilerin başarısına ve becerisine göre düzenlenmektedir.”²⁶⁵ Bu başarı sürekli kendini kanıtlama isteğine buda korkuya yol açmaktadır. Ruben duruma dikkati şöyle çeker: “Yapabilmek-yapamamak kutuplaşması yaşamla ilgili hemen hemen bütün sorunlarda öncelikli bir yargı şemasına dönüşmekte, hayatın kendisi de korkuya yol açan kendini kanıtlama durumlarından oluşan bir koşuya benzemektedir.”²⁶⁶ Ruben’e göre:²⁶⁷

“Kapitalizmin başarı ilkesi, kaçınılmaz olarak bir işin üstesinden gelememe korkusuna yol açacaktır. Bu ilke bütün faaliyetlerimiz ve ilişkilerimizde ne kadar derin yer etmişse, yapamama korkusu da bütün hayatımızın o kadar çok, ayrılmaz bir parçası olacaktır. Başarı, hayatın en temel amaçlarından biri haline geldiğinde başkasının başarısı, bizim başarısızlığımız olarak algılanmaktadır. Elbette bunun tam terside geçerlidir. İlişkilerin bu şekilde oluşturulduğu bir toplumda, insan ilişkilerini belirleyen temel duygular kıskançlık, haset ve düşmanlıktır. Bunlar da korku ve kaygıyı besleyen temel duygulardır. Başaramama korkusu, kapitalist toplumun insanına damgasını vurmuştur.”

Statü kapitalist sistemde zor kazanılmasının yanında çabuk kaybedilen bir özelliğe sahiptir. Bir statü elde etmenin insanı kaygıya boğan bir diğer yanı da budur aslında. Çünkü kapitalist toplumda her an krizler ve değişimler söz konusudur, bu da bizim statümüzü sürdürmemizin önünde büyük bir engel teşkil eder.

4.1.8.2. Meta Statü

İlerde ana başlıklarımızdan birisi olarak tüketim toplumunu ele alacağız ve orada daha ayrıntılı işleyeceğiz fakat yeri gelmişken bahsetmemiz gerekiyor. Kapitalist toplumda tüketim nesnelerinin üzerinden de statü elde edilmesi söz konusudur. Bu da çifte bir durum ortaya koyuyor. Zaten ‘iyi’ bir statüde bulunan birisi ‘iyi’ bir gelir elde ederken, bu gelirle bir de elde ettiği ürünlerle statü elde etmiş olur, çifte statü

²⁶³ age, 8.

²⁶⁴ age, 16.

²⁶⁵ Ruben, age, 54.

²⁶⁶ age, 54.

²⁶⁷ age, 54-55.

sahibi olur. Ya da statülüler içinde yeni bir statü arayışı olarak da bu konuyu ele alabiliriz. Bu durumda güzel olarak nitelendirilen ürün bile statüyü belirtsin dıyedir. Bu da hep pahalılığı üzerinden ön plana çıkarılır. Veblen'in önemli bulgularında görüldüğü gibi

“güzellikleriyle değerlendirilen malların faydası malın pahalılığına yakından bağımlıdır. Basit bir örnek bu bağımlılığı açıklayacaktır. El yapımı, on ila yirmi dolar arasında ticari değeri olan bir gümüş kaşık aynı malzemeden ancak makine yapımı kaşıktan daha yararlı değildir. Hatta on ila yirmi sentten fazla bir değeri olmayan alüminyum gibi ucuz bir metalden ve makine yapımı bir başka kaşıktan da daha yararlı değildir. Bu iki kaşıktan ilki aslında ikincisinden gösteriş amacı için daha az donanımlıdır. İtiraz doğal olarak hazırır, şöyle ki meseleyi bu yönden alırsak daha pahalı kaşığın esas olanı değilse de önde gelen faydalarından birisinin ihmal edilmesidir; el yapımı kaşık zevkimizi güzellik duygumuzu tatmin ederken makine yapımı ucuz metal kaşığın kaba bir işe yararlık haricinde faydalı bir görevi yoktur.”²⁶⁸

Metanın yüceltilmesi veya meta fetişizminin yaşanıyor oluşu o meta üzerinden bir statü elde ediyor olmakla ilgilidir.

“Kaşık olayı tipiktir. Pahalı ve güzel olduğu varsayılan ürünlerin kullanım ve hayal edilmesinden kaynaklanan üstün tatmin genelde ve büyük ölçüde güzellik adı altında maskelenen pahalılık duygumuzun tatmin edilmesidir. Üstün vasıflı eşyaya yüksek değer vermemiz, onun güzelliğinin saf olarak değerlendirilmesinden çok daha fazla üstün onursal karakterinin değerlendirilmesidir.”²⁶⁹

Yine aynı konuya, basit işlevsel bir yapıya ve özelliğe sahip bir otomobilin sadece bir otomobil değil aynı zamanda toplumsal statünün ve prestijin sembolü olduğunu, bu nedenle bir kullanım aracı olmasının yanı sıra bir gösterge olarak tüketilir ve toplumsal hiyerarşiye yol açar diyen Lefebvre'de değinir.²⁷⁰

Baudrillard ise nesnelerin statü boyutunu şöyle dile getirir: “Nesneler sayılarıyla, yinelenmeleriyle, gereksizlikleriyle, biçimlerinin aşırı bolluğuyla, moda oyunuyla, kendilerindeki saf ve basit işlev sınırını aşan her şeyle yalnızca toplumsal özü – STATÜ'yü- yani sadece bazılarına doğumla verilen ve diğerlerinin, tersine bir yazgı yüzünden, hiçbir zaman ulaşamayacakları bir tanrı lütfunu temsil ederler.”²⁷¹ Yani nesneler aslında bize bir statü kazandırır.

“Statü, nesneler dünyasının yakasını da bırakmaz. Bu çılgınlığa, bir değerın ebediliğini göstermeye ve tanrının inayeti yoluyla kurtuluşun olmadığı yerde başarılı işlerle ve ortaya

²⁶⁸ Torstein Veblen, **Aylak Sınıfın Teorisi**, çev. Zeynep Gültekin-Cumhur Atay (İstanbul: Babil Yayınları, 2005), 92.

²⁶⁹ **age**, 93.

²⁷⁰ Henri Lefebvre, **Modern Dünyada Gündelik Hayat** çev. Işın Gürbüz (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 117.

²⁷¹ Jean Baudrillard, **Tüketim Toplumu: Söylenceleri, Yapıları**, çev. Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin, 3. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 66.

konmuş yapıtlarla kurtuluşu kanıtlamaya çalışan bu biblo, gadget*, Fetiş dünyasına neden olan da statüdür.”²⁷²

Buradan hareketle denebilir ki statü kapitalist toplumda tüketim nesnelere aktarılmasıyla birlikte asla tamamlanacak ve tatmin olunacak bir şey değildir. Çünkü zaten rekabet içinde olan bir toplumda birde nesneler üzerinden rekabete girmek bitmez tükenmez bir mücadele alanı yaratmış olur. Burada bir diğer kaygımız statüyü belirten nesnelere yetişememe, ona sahip olamama, ona sahip olanlardan geride kalma halini alacaktır.

Bu konu bir sonraki ana başlığımızda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4.1.8.3. Kendini Gerçekleştirmek Yerine Kişisel Gelişim; Sertifikalı Toplum

Kapitalist toplumda iş bölümünün olduğuna değinmiştik. Bu iş bölümü aynı zamanda statünün imkanını sunar. Statü elde etmek isteyen insan için iş yerindeki en üst seviyeye gelme arzusu her zaman hazırdır. Bundan dolayı kapitalizm insanların sürekli kişisel gelişim peşinde koştuğu bir sistemdir. Sertifikalı insan topluluğu olmak kapitalizmin yarattığı bir şeydir. Bilgisayar kullanma sertifikası sahibi olmak, iyi bir dil biliyor olmayı belgelemek, kalite belgesi almak. Bunların hepsi kişinin zorlandığı alanlardır. Çünkü bunlar olmadan statüye sahip olmak mümkün değildir. Statü endişesi yaşamamak için dayatılan sertifikaların elde edilmesi gerekir.

Kapitalist toplum, kendini gerçekleştirmenin yerine, kişisel gelişimi koymuştur. Bu da insana dışarıdan iş yükünün gerektirdiği şeyleri elde etmeyi zorunlu kılar. Dolayısıyla insan kendisinde olmayan bir şeye yönelmeye itilebilir. Kişisel gelişim var olan yeteneğin körelmesinin önünü açar. İnsanda kendiliğin yitimi söz konusudur.

Diğer taraftan tüm dayatılan belgeleri ele alayım derken özgürlüğün kendisi de silinip gider. Çünkü tüm bunlara yetişeyim derken hayat elimizden kayar. Yüksek görevlerde bulunmak sürekli o işin gerektirdiği beceriyi ele geçirmek uğraşısı insanı körelten bir şeydir de. Bu durumu Bacon bir denemesinde kulluğa benzetir:²⁷³

“Yüksek görevlerdeki kimseler üç bakımdan kuldurlar: devlet başının ya da devletin kulu, ünün kulu, gördükleri işin kulu. Bu yüzden, ne kişiliklerinde, ne davranışlarında ne de zamanlarında özgürdürler. İnsanın, özgürlüğü pahasına bir güçlülük ardında koşması, ya da

* Gadget: Fransızcaya İngilizceden girmiş olan bu sözcük yeni ve eğlendirici, çoğu zaman da faydalı bir işlevi olmayan nesne anlamına gelir. Baudrillard, **age**, 15.’de çevirenin notu.

²⁷² **age**, 66.

²⁷³ Francis Bacon, “Yüksek Görevler Üstüne”, **Denemeler**, çev. Akşit Göktürk, 6. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mart 2006): 58.

başkalarından güçlü olmaya çalışırken kendi üzerindeki gücünü yitirmesi, yadırganacak bir özlemdir.”

Sertifikalı toplum, bireyin kendisini belgeler üzerinden kurduğu toplumdur. Kapitalist sistem, gittikçe sertifikası eksik insana aldırmaazlığın üzerine kuruluyor. Sertifikanız varsa her şey tamamdır. O işe değer olduğunuzun ispatıdır. Oysa ne kadar potansiyeliniz olursa olsun sertifikasızsanız herhangi bir değer içermiyorsunuz demektir. Bu anlamda sende potansiyel yok demek yerine artık beceremedin diyen bir sistem var karşımızda. “ ‘Sende potansiyel yok’ demek, ‘beceremedin’ demekten çok daha kahredicidir. Kim olduğunuzla ilgili çok daha temel bir iddiada bulunur. Daha derin bir işe yaramazlık anlamı taşır.”²⁷⁴

Diğer taraftan yukarıda tartıştığımız okunaksızlık durumunun kişisel gelişimle de ilişkisi ortaya konulmalıdır. “Otomasyonun yayılması sabit insan becerileri alanını daraltır. Bundan elli yıl önce insanın banka hesabını gösteren bir makineden bahsetmek bir bilim kurgu fantezisi gibi görünüyordu; şimdiyse hayatın ayrılmaz bir parçası.” Burada yine idealleştirilmiş yeni benlik ortaya çıkıyor: “sürekli yeni beceriler öğrenen, ‘bilgi temelleri’ni durmadan değiştiren bir birey. Gerçeklikte bu ideal, makinenin gerisine düşmeme zorunluluğu tarafından yönlendiriliyor.”²⁷⁵

4.1.9. Risk Toplumu; Korku Kültüründe Yaşamak

Kapitalist sistem kendi ekonomik krizlerinin yanı sıra, yol açtığı çevresel sorunların da artık bütün dünyayı saran tehditler altında bıraktığı bir hale evrilmiştir.

Borsada bulunan paranın her an kaybettirmesinden tutun da, evinize bir hırsızın bir gece ansızın girmesine kadar; her an küresel bir salgın hastalığın yayılmasından tutun da, dünyayı tehdit edecek yeni bir nükleer tehdide kadar; her an iki ülke arasında anlaşmazlıktan tutun da, her an bildiğiniz bir bilginin geçersizleşmesine kadar risk ve riske bağlı kaygı yanımızdadır. Risk toplumunda kaygıyla çevriliyiz çünkü risklere bağlı olarak “ufkumuz da kararır. Çünkü riskler, neyin yapılmaması gerektiğini ifade ederler, ama neyin yapılması gerektiğini değil. Riskler, kaçınmaya, imtina etmeye yönelik emir kipini hakim kılar.”²⁷⁶ Her an bir risk yaşayabilme ihtimali insanı hep

²⁷⁴ Richard Sennett, Kapitalizmin Yeni Kültürü, 79.

²⁷⁵ *age*, 34.

²⁷⁶ Ulrich Beck, *Siyasallığın İcadı*, çev. Nihat Ülner (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 47.

kaygı içinde tutar, hiçbir zaman güvende olamayacağı hissini yaşatır; “dünyayı bir risk olarak tasarlayan kimse, sonunda eylem yeteneğini yitirir.”²⁷⁷

Kapitalist sistem, gittikçe tehlike üretir hale gelmektedir. Bu üretilen tehlikenin yine kurtarıcısı olarak kendini sunması ironik bir haldir. Fakat kapitalizm her zaman tehlikelerle getirdiği kaygı ve korkudan yararlanır. Ruben bu duruma şöyle dikkati çeker. “Kapitalist düzen, güçlü tehlike beklentisini her zaman uyanık tutan bir sistemdir. Kapitalizm, doğası gereği kaygı üretir, kaygıdan beslenir.”²⁷⁸

Toplum olağanüstü bir güvenlik saplantısı içinde yaşamaktadır. Gıdalardan, iklim değişimine kadar her şey güvensizliğin hakim sürdüğü bir alan olarak görülmektedir. Bu durumda en ufak bir söylenti bile yeter: Bu durumda da korku gittikçe yayılan, yaygınlaşan bir durum halini almıştır.

“Korku içinde olan toplum, günümüzde sağlık konusundaki en temelsiz iddiayı bile ciddiye almaya hazırdır.” Risk algısının ve risk toplumunun gittikçe yaygınlaştığını Furedi, gazeteleri inceleyerek göz önüne sermiştir; ““risk” veya “risk altında” gibi ifadeler bütün gündelik olaylarla ilgili kullanılıyor. Örneğin “risk altında” ifadesini ele alalım. İngiliz gazetelerinde yapılan bir tarama bu ifadenin 1994 yılında 2037 kere kullanıldığını gösteriyor. 2000 yılına gelindiğinde ise ifadenin kullanımı neredeyse 9 kat artmış.”²⁷⁹

İngiliz Gazetelerinde “risk altında (at risk) ifadesinin kullanımı:

1994	2037 defa
1995	4288
1996	6442
1997	7955
1998	11234
1999	14327
2000	18003 ²⁸⁰

Risk toplumunda oluşumuz, güvensizlik içinde oluşumuz, güvenlik alanına verilen önemden de görülmektedir. Bugün artık sigorta şirketlerinin yaygınlığı bunun bir göstergesidir. Bütün binalar güvenlik kameralarıyla çevrili, güvenli çantalar, güvenli binalar yapılmaktadır;

“günümüzde bütün kamusal ve özel mekanlar güvenlik perspektifinden inceleniyor. Profesyonel sağlıkçılar açısından, hastane güvenliği temel bir sorun haline geldi. Yeni doğmuş bebekleri kaçırılma tehlikesinden uzak tutma kaygısı ve bunun için alınan önlemler güvenlik takıntısının yaşı olmadığını gösteriyor. ABD’de şiddet uygulayan bebek bakıcılarına dair korkular “bebek bakımı güvenliği” mesleğinde müthiş bir patlamaya yol açtı.”²⁸¹

²⁷⁷ age, 47.

²⁷⁸ Ruben, age, 53.

²⁷⁹ Frank Furedi, **Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri**, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 14.

²⁸⁰ Sayılar Reuters veri tabanında yapılan bir araştırmadan elde eden Furedi’den aktarılmıştır. Furedi, age, 14.

²⁸¹ age, 26.

Burada tüm bu güvensizlik olarak bahsettiğimiz ve insanı korkuya boğan her olay insanın güvensiz olarak algıladığı şeye karşı bir tepki vermesini zorunlu kılıyor. İnsanlar bu korkular içinde hayatlarını düzenlemek zorunda kalıyorlar. Bu çok üretken bir şeydir. Siyasal iktidarın risk toplumunu kullandığını söyleyebiliriz.

Örneğin Recep Tayyip Erdoğan'ın 2012 seçim sürecinde sürekli istikrar sürsün sözü birçok yönüyle risk toplumuna vurgu yaparak kitleleri kendine çekmiştir. Şu yorumu da ekleyerek bu söylediklerimizi ele alalım.

“Türkiye’de alışveriş merkezi sayısı 150 civarında. Haziran 2007 itibariyle toplam kredi kartı sayısı 34 milyona ulaştı. 17 milyon kişinin kredi kartı olduğu tahmin ediliyor. Krediler içinde bireysel kredilerin payı 2002’de yüzde 13 iken 2006’da bu rakam yüzde 31’e yükseldi. Türkiye’de kişi başına düşen milli gelir ise 5 bin doları aştı. Uzmanlar, işte bu verilere dayanarak Türkiye’de orta sınıfın güçlendiğini söylüyor. Konut kredileri, kasko, bina ve eşya sigortaları, beyaz eşya, gayrimenkul, otomotiv gibi alanlarda son 2-3 yılda orta sınıf alımlarını artırdı. Son 5 yıllık veriler bu grubun eşya sahiplik oranlarının da yükseldiğini gösteriyor. Uzmanlar, tüketimdeki bu hareketten yola çıkarak Türkiye’de orta sınıfın gücüne dikkat çekiyor.”²⁸²

Sabit geliri olan insanları sisteme uygun kredi kullandırarak bağladılar daha sonrasında ise istikrar sürsün istiyorsan oy ver dediler. Çünkü “istikrar sürmezse” insanlar kredi oranları sabit kalsa da enflasyon tehdidiyle kredilerini ödeyemeyecekleri kaygısı içinde olacaklardır. Bu durumda insanlar büyük bir risk altına girmemek için AKP’ye yönelmiş olabilirler. Fakat bu tespit yeni çalışmalarla desteklenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Görüldüğü gibi risk ve güvenlik algısı insanları bir tür kontrol altına almanın yolu olmuştur. Diğer yönüyle de korku kültürü “insanları birbirine yabancılaştırıyor. Bu kültür, insanların toplumun karşı karşıya olduğu sorunlarla mücadele etmelerini engelleyen bir şüphe atmosferi yaratıyor.”²⁸³

Risk oluşturan diğer bir mesele ise kapitalist sistemin kendisidir. Çünkü güvende değildir. Bu güven dünyayı tehdit etmenin yanı sıra insanın kendini de toplumda güvende hissetmemesini de kapsar. Bu noktaya Ruben şöyle dikkat çeker:²⁸⁴

“hayatın her alanında gittikçe sertleşen rekabet koşulları, insanların birbirlerine kesin bir güvensizlikle yaklaşımlarına yol açıyor. Sokakta yürürken adres sormak için bize yaklaşan bir insana, cüzdanımızı çalacağı kuşkusuyla cevap vermekten kaçınıyoruz, işyerimizdeki mesai arkadaşımıza her an bizim yerimizi kapabilirmiş gibi tedirginlikle yaklaşıyoruz. Oysa insan güvenmek ister, karşısındakine korkmadan yaklaşmak ister.”

²⁸² <http://www.capital.com.tr/orta-sinif-yeniden-yukseliyor-haberler/19802.aspx> [02.07.2013]

²⁸³ Furedi, **age**, 19

²⁸⁴ Ruben, **age**, 59.

4.2. Tüketim

Kapitalizmi üretim boyutuyla ele almaya çalıştık şimdi bu başlık altında tüketim boyutuyla ele almaya devam edeceğiz. Bu bölümdeki tartışmalar genel olarak öznenin kurulumunda ötekinin ve anlatıların önemi üzerine ikinci bölümdeki yazdığımız başlıklarla ilişkilidir. Üretim sürecinden sonra şimdi tüketimle olan ilişkisinde öznenin ne gibi korku ve kaygı içerisinde olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Tüketim toplumunu Debord'un geliştirmiş olduğu “gösteri toplumu” kuramıyla birleştirerek kapitalist sistemde öznenin nasıl bir ‘kendilik’ inşa ettiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Tüketim sürecinde korkan özneyi, kaygı duyan özneyi ele almamız Adorno'nun önerdiği şeyi yapmaktır. Adornoya göre:²⁸⁵

“Felsefecilerin bir zamanlar yaşam olarak bildikleri şey, önce özel yaşamın, sonra da sadece tüketimin alanı haline gelmiştir: Maddi üretim sürecinin bir eklentisi olarak onun peşinden sürüklenip giden, özerklikten veya kendine ait bir tözden yoksun bir eklenti. Yaşamın en dolaysız hakikatini anlamak isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini incelemek, bireysel varoluşu en gizli, en gözden ırak noktalarında bile belirleyen nesnel güçleri araştırmak zorundadır.”

Sanayi kapitalizminin ilk dönemlerinde işçi sadece gücüyle, iş gücüyle vardı. Kapitalistler işçiyi sadece “bir yük hayvanından farksız, “öküz cinsinden bir insan” olarak görüyorlardı.”²⁸⁶ Yani kapitalistler işçiyi sadece üretici olarak gördüler. İşçinin çalıştığı zamanların dışındaki zamanı kontrol etmeyi hiç düşünmediler. Bir süre sonra bir avuç işveren “işçinin kapitalistlere bir tüketici olarak da yararlı olabileceğini, işçinin daha yüksek zevklerle donatılması gerektiğini, kitlesel üretime dayanan bir ekonominin kapitalist bir üretim örgütlenmesinin yanı sıra tüketim ve boş zaman örgütlenmesini de gerektirdiğini anladı.”²⁸⁷ Bu üretim için kontrol edilen bedenleri tüketim içinde kontrol ve terbiye etmenin gerektiğini gösteriyordu. Diğer taraftan da bir zorunluluktan çünkü “metaların giderek artan bolluktaki kitlesel üretimi, metaları yutacak kitlesel bir pazarı talep eder.”²⁸⁸ Kapitalizm ilk dönemlerinde var olmayı sahip olmaya, metaların kullanım değerlerini mübadele değerlerine bağlı kıldı. Günümüzde ise kapitalizm “sahip olmanın kendisini görünüşe

²⁸⁵ Theodor W. Adorno, **Minima Moralia**, çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 13.

²⁸⁶ Christopher Lasch, **Narsisizm Kültürü**, çev. Suzan Öztürk-Ü. Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2006), 123.

²⁸⁷ **age**, 124.

²⁸⁸ **age**, 124.

bağlı kılmakta ve metanın mübadele değerini –bir zenginlik ve refah yanılsaması olan- onun saygınlık sağlama yetisiyle ölçmektedir.”²⁸⁹ Diğer yönüyle de Illich’e kulak verecek olursak:²⁹⁰

“Günümüz endüstri toplumu, hayatı eşyaların çevresinde düzenlemektedir. Pazar yoğunluklu toplumlarımız maddi ilerlemeyi, üretilen eşyaların miktar ve çeşitliliğindeki artışla ölçmektedir. Ve biz, hareket noktamızı bu sektörden alarak, toplumsal ilerlemeyi bu eşyalara ulaşabilmedeki dağılımla ölçmekteyiz.”

Diğer bir yönüyle de artık onur ve saygınlığın bile, piyasada nesneler üzerinden kurulduğunu bize Berman söylemektedir:²⁹¹

“Eski tarz onur ve saygınlık ölmemiş; bilakis piyasayla bütünleşmiş, üstlerine fiyat etiketleri konmuş, emtia niteliğiyle yeni bir yaşama kavuşmuşlardır. Bu yüzden, akla gelebilecek her türden insan davranışı ekonomik açıdan mümkün, “değerli” olduğu andan itibaren ahlaki açıdan kabul edilebilir hale gelir; kazanç sağladıktan sonra her şey uyar.”

4.2.1. Tüketim ve Birey; Var Olmaktan Sahip Olmaya

Kapitalizm ekonomik gelişim zorunluluğuna teslim olduğu için tüketen bedenleri de kontrol altına almak zorundadır. Debord’un ortaya koyduğu gibi: “İktisadi zorunluluğun yerini, sonsuz iktisadi gelişme zorunluluğu aldığı anda, kabaca kabul edilmiş olan insanın temel ihtiyaçlarının karşılanması yerine sadece kendi hakimiyetini sürdürmenin sahte ihtiyacına indirgenen sahte ihtiyaçların kesintisiz imalatı geçer.”²⁹² Yani eğer üretimin zorunlu olarak gelişim göstermesi gerekiyorsa bu tüketim nesnelerinin de sürekli tüketilmesi anlamını taşır. Bundan dolayı tüketim nesneleri artık tüketim nesnesi olarak değil başka bir “şey” olarak sunulmalı. Ya da tüketim nesneleri artık ihtiyacın değil, Debord’un dile getirdiği sahte ihtiyaçların kesintisiz sürekliliğini şart koşar. Bu ilerde değineceğimiz gibi Baudrillard’ın sadece şimdiki insanların tüketici olduğu tezini destekler niteliktedir. Tüketimin, sahte ihtiyaçlar olarak kesintisizliği ilerde ele alacağımız gibi reklamlar tarafından yapılmaktadır.

Frankfurt Okulu’nun, en genel çıkarımlarından birisi de, aydınlanmanın efsaneler, mitlerden kurtarılmasıdır. Fakat dünyanın büyüünün bozulması ve efsanelerden kurtarılmasının bedeli, yeni efsanelerin yaratılması ve insani olmayan güçlere yeni bir tür teslimiyetle ödendiğinin de altını çizerek. Yeni efsane ve mit tüketim

²⁸⁹ age, 125.

²⁹⁰ Ivan Illich, **Tüketim Köleliği**, çev. Mesut Karaşahan (İstanbul: Pınar Yayınları, 1990), 27.

²⁹¹ Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, çev. Ümit Altuğ-Bulent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 140.

²⁹² Guy Debord, **Gösteri Toplumu ve Yorumlar**, çev. Ayşen Ekmekçi-Okşan Taşkent (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 30.

toplumunun nesneleridir. Bu efsanelerden, bu mit nesnelerinden ayrı kalmak modern bireyin korkusunu yaratırken, onlara ulaşamama kaygısı kendi öznelliğini yok etmektedir. Bu öznelliğin yok oluş süreci toplumun ekonomik saiklerle kurulmasından ileri gelir.

“İktisadın toplumsal yaşam üzerindeki tahakkümünün ilk aşaması, bütün insan gerçekleştirimlerinin tanımlanmasında *var olmak*’tan *sahip olma*’ya geçen bariz bir bayağılaşmaya yol açmıştır. Toplumsal yaşamın, iktisadın birikmiş sonuçları tarafından bütünüyle işgal edildiği bugünkü aşama ise *sahip olmak*’tan *gibi görünmek*’e doğru genel bir kaymaya neden olmuştur; öyle ki bütün fiili “sahip olmak”lar dolaysız itibarlarını ve nihai işlevlerini bu “gibi görünmek”ten almak zorundadırlar.”²⁹³

Kapitalist toplum, üretimi devam ettirmek için insanı üretimin yanı sıra yeni bir baskı aracıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Artık “hepimiz daha fazla tüketme baskısı altındayız ve bu yolda kendimiz tüketim ve emek piyasalarında metalara dönüşüyoruz.”²⁹⁴ Tüketim bedeni kontrol altına almayı sağladığı müddetçe ilerler ve kaygıyı üretir. Nasıl görünüyorum kaygısı, uyumlu olmuş muyum kaygısı modern bireyin yaşadığı en doğal duygu halini almıştır. Kapitalist tüketim kültüründe birey, “tüketimin temel unsuru olarak ele alınıp, şahsi özellikleri bakımından tüketim eğilimli özellikleri ile kullanılır. Bu yeni insan tükettikçe doymayan, kendisine sunulan her şeyi elde etmeye çalışan bir insandır artık.”²⁹⁵ Fakat tüketim yalnızca “reklam endüstrisi ve ticari çıkarların pasif bir izleyici kitlesini etkilemesiyle oluşan, modern tüketicilerin bir etkinliği olarak görülmemelidir. Bu olgu, hem kolektif ve hem de bireysel kimlik duygularının sembolik oluşumunu içeren etkin bir süreç haline dönüştürmüştür.”²⁹⁶

Kapitalizmin ruhuyla harmanlanmış tüketim toplumunun bireyleri, modayı yakalamak, trend olandan uzak kalmamak, her şeyi bir birine yakıştırmak fikriyle hareket etmektedir. Var olan yerleşik hayat, tüketim toplumu tarafından yersizyurtsuzlaştırılırken birey benlik bölünmesiyle baş başa kalmaktadır. Çünkü yerleşik kültür ve bunun yanı sıra tüketim toplumunun nesneleri ve tüketim toplumunun kültürü arasında bir bölünme yaşanmaktadır. Bireyin yerleşik olan, geleneksel olana mı, yoksa yeni olan, trend olan tüketim toplumuna mı ait olduğu sorgulaması onu “şizofren” yapmaktadır.

²⁹³ age, 17.

²⁹⁴ Zygmunt Bauman, **Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?**, çev. Funda Çoban-İnci Katırcı (Ankara: De Ki Yayınları, 2010), 53.

²⁹⁵ Ömer Torlak, **Tüketim: Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü** (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2000), 155.

²⁹⁶ Robert Bocoock, **Tüketim**, çev. İrem Kutluk (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997), 74.

Dinlerin ve inanışların tapınakları, ibadet yerleri vardır. Tüketim toplumunun da ibadet yerleri oluşturulmuş durumdadır. Gösteriye dahil olduğumuz, tüketim nesnelerinin bir arada sunulduğu mekanlar tüketim toplumunun mabetleridir. Ritzer ise bu hali Tüketim Katedralleri diye tanımlar: “Yeni tüketim araçları “tüketim katedralleri” olarak görülebilir yani birçok insan büyü, hatta bazen kutsal, dinsel bir karaktere sahiptirler.”²⁹⁷

Tüketim hem ‘boş zaman’ın hem de nesnelerin tüketimini ifade etmektedir. Diğer yönüyle de “gittikçe artan zenginlik, burjuvalaşma, kitlesel bir popüler kültürün ortaya çıkışı, büyüyen özel hayata çekilme eğilimi, toplumsal sınıfın ölümü, tüketim sektörleri ile dilimlerinin ortaya çıkması”²⁹⁸ tüketim toplumunun kapitalizme özgü boyutunun sonuçlarıdır. Kapitalist toplumun bu gününde

“tüm çevremizde nesnelerin, hizmetlerin, maddi malların çoğaltılmasıyla oluşturulmuş ve insan türünün ekolojisinde bir tür temel dönüşüm oluşturan akıl almaz bir tüketim ve bolluk gerçekliği var. Daha doğrusu, bolluk içindeki insanlar artık, tüm zamanlarda olduğu gibi başka insanlar tarafından değil, daha çok NESNELER tarafından kuşatılmış durumda.”²⁹⁹

Burada belki de bir eleştiri sunmak gerekirse; bu güne kadar hep bir yerde, örneğin bir araba fabrikasında çalışmanın nasıl bir durumla sonuçlandığı, örneğin yabancılaşıma, iş bölümü vb. ele alındı. Fakat bir Mercedes marka arabaya sahip olmanın nasıl bir sonuç doğurduğu çok fazla ele alınmadı işte bu başlık altında bunu tartışmayı umut ediyoruz.

Horkheimer, tüketimin, “artık, insanın işliklerin(işyeri) içinde ya da dışında iken de bir makineye dönüştürmüş bulunuyor” demektedir.³⁰⁰ Aşağıda tartışacağımız gibi arzularının bile kontrol altına alındığı bir öznenen bahsettiğimize göre gerçekte makineye dönüşmüş bir insanlıktan bahsedebiliriz. Her şeyin düzenlendiği bir toplumda bu düzenlenmeden kaçış neredeyse yok gibidir. “İnsanın uyku saatlerinin dışındaki ayrıntılarına varana dek düzenlenmekte olduğu için, gerçek bir kaçış, ancak uyumakla ya da delilik içinde olabiliyor. Ya da bir tür körelmeyle, sessizlikle, edilgenleşmeyle oluyor.”³⁰¹

²⁹⁷ George Ritzer, **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, çev. Şen Süer Kaya (İstanbul: Ayrıntı Yayınları), 26.

²⁹⁸ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 768.

²⁹⁹ Baudrillard, **age**, 15.

³⁰⁰ Martin Jay, **Diyaletik İmgelem**, çev. Tuncay Oskay (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989), 309.

³⁰¹ **age**, 309.

Tüketim Mayer'e göre yeni bir kabile söylenidir. Bu yönüyle “güncel dünyamızın ahlakı haline geldi. Tüketim, insani varlığın temellerini yok etmekte, yani batılı düşüncenin söylencesel kökenlerle logosun dünyası arasında yunanlılardan bu yana koruduğu dengeyi sarsmaktadır.”³⁰² Diğer boyutuyla da Horkheimer'in tespitinde olduğu gibi, toplum “her şeyi dümdüz ederken, bir yandan da kitlelerin kültürel tüketimi için seyirlik olaylar yaratır, "tuhaf mizaçlı", "özgün" kişileri piyasaya sürer, farklılık yanılsamasını güçlendirir.”³⁰³

4.2.2. Tüketim Toplumu

Macfarlane, kapitalizmi analiz ederken, kapitalizme geçişte “büyük ölçüde parasallaşmamış bir mübadele sisteminden, neredeyse tümüyle paranın egemenliğindeki bir sisteme, takastan para standardına geçilir” diye tespit eder.³⁰⁴ Buradan hareketle o zamana değin temelde “doğrudan tüketilmek ya da bazen takas edilmek amacıyla üretilen tarımsal ve başka nitelikli mallar artık çoğunlukla satılmak için üretilmektedir” der.³⁰⁵ Marx ise dolaşımda kendini gösteren metanın sunduğu görünüme dikkat çeker:³⁰⁶

“Londra'nın en hareketli sokaklarında mağazalar birbirine sıkışmış durumda sıralanırlar, onların görmeyen cam gözlerinin gerisinde evrenin bütün zenginlikleri, Hint Şalları, Amerikan tabancaları, Çin porselenleri, Paris korseleri, Rusya Kürkleri ve Tropiklerin baharatı serilip gider. Ama bunca ülke görmüş olan bu malların hepsi, kısa ve özlü £., s., d. [sterlin, şilin, peni] harflerinin izlediği rakamların kazılı olduğu beyazımsı etiketleri alın yazısı gibi üzerlerinde taşırlar. Dolaşımda kendini gösteren metanın sunduğu görünüm budur.”

Buradan hareketle diyebiliriz ki bu etiketlendirilmiş tüketim nesneleri sanki bir emeğin ürünü değil bir mucize gibi sunulur ve tüketilir. Ve yine Marx'ın bu paragrafından hareketle Baudrillard şunu söyler:³⁰⁷

“Nesneler ne bir bitki örtüsü ne de bir hayvan türü oluşturur. Yine de hızla çoğalan bir bitki ve balta girmemiş bir orman izlenimi veriyorlar; modern zamanların yeni vahşi insanı bu ormanda uygarlık reflekslerini yakalamakta güçlük çekiyor. İnsanın ürettiği ve kötü bilimkurgu romanlarındaki gibi insanı çember içine almak ve kuşatmak için geri dönen bu hayvan türü ve bitki örtüsünü, gördüğümüz ve yaşadığımız halleriyle hızla betimlemek ve bunu yaparken onların, tüm görkem ve çoklukları içinde, insan etkinliğinin bir ürünü olduklarını ve doğal ekoloji yasalarının değil, değişim değeri yasasının hakimiyeti altında olduklarını asla unutmamak gerekiyor.”

³⁰² J.P. Mayer, Baudrillard'ın, **Tüketim Toplumu**, isimli kitabının önsözünde böyle yazar.

³⁰³ Max Horkheimer, **Akıl Tutulması**, çev. Orhan Koçak, 4. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, Haziran 1998), 29-30.

³⁰⁴ Macfarlane, **age**, 262.

³⁰⁵ **age**, 262.

³⁰⁶ Karl Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol Yayınları, 1970), 165.

³⁰⁷ Baudrillard, **age**, 16.

Buradan hareketle tüketimin bir anlamda bütün bir sistemin temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Fakat biz çalışmamızda tüketim derken nesneler satın alma anlamında tüketim, tüketici derken de nesneleri tüketen insan olarak ele almayacağız. Biz tüketimi Baudrillard'ın “Nesneler Sistemi” çalışmasında ortaya koyduğu anlamda tüketiciden bahsedeceğiz.

Baudrillard, Tüketimi -gereksinimleri tatmin etme süreci olarak görmek gibi bir tanımı dışlamak kaydıyla- sanayi toplumuna özgü bir biçim olarak görür.³⁰⁸ Tüketimin çağdaş toplum için geçerli olduğunu söylüyorsak bunun nedeni Baudrillard'a göre “daha güzel ve daha çok yemek yememiz, daha çok imge görüp mesaj okumamız, daha çok ev eşyası ve gadget sahibi olmamız değildir. Sahip olduğumuz malların miktarı ya da gereksinimlerimizin tatmin edilmiş olması da tüketim kavramını tanımlama konusunda yeterli olamamaktadır.”³⁰⁹ Baudrillard için tüketimin nesneler ve maddi ürünlerle doğrudan bir ilişkisi yoktur. “İnsanlar her zaman satın almış, sahip olmuş, zevk almış ve para harcamışlardır. Ancak bütün bunları yaptıkları için “tüketici” olarak nitelendirilmemişlerdir. “İlkel toplumlara özgü şölenler”, feodal senyörün cömertliği, XIX. Yüzyıl burjuvasının lüks harcamaları tüketim alanı dışında kalan konulardır.”³¹⁰ Yine tüketimin ne olmadığına dair Baudrillard'ı takip edecek olursak tüketim, “hazmedilen yiyecek, insanın sırtına giydiği giyecek, kullandığı araç, imge ve mesajlara ait işitsel ya da görsel bir tözle de tanımlanamaz.”³¹¹ Peki o zaman tüketim nedir?

“Tüketim, olsa olsa bütün bunların anlamlı bir töz doğrultusunda örgütlenmesi olarak tanımlanabilir. *Tüketim, gücül düzeyde, her an tüm nesneler ve mesajların katkısıyla oluşturulan az ya da çok uyumlu bir söylevdir.* Tüketim, olsa olsa göstergeleri sistemli bir şekilde güdümlene biçimi olarak tanımlanabilir.”³¹²

Baudrillard'ın tüketim dediği şeyi anlamak için daha fazla alıntılamaya ihtiyaç vardır. Baudrillard için,

“geleneksel simge-nesne (el aletleri, mobilyalar, evin kendisi), gerçek bir ilişki ya da gerçekten yaşanmış bir duruma tanıklık eden, töz ve biçimiyle bu ilişkinin bilinç ya da bilinçaltı dinamiğine ait belirgin izler taşıyan, dolayısıyla anlamlı olduğu söylenebilecek bir nesnedir. Kendisiyle duygusal bağlar kurulup, etkilenilen, çok derin bir yananlama sahip olmanın dışında; (ister kolektif ister bireysel düzeyde) insanın ruhsal ilişkiler kurarak zihninde yaşattığı bu nesne tüketilememektedir. *Bir tüketim nesnesine benzemek için nesnenin bir göstergeye dönüşmesi gerekmektedir;* başka bir deyişle varlığına dikkat çekmeye çalıştığı bir ilişkinin

³⁰⁸ Jean Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, çev, Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu, 2. bs. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, Şubat 2011), 240.

³⁰⁹ **age**, 240.

³¹⁰ **age**, 240.

³¹¹ **age**, 241.

³¹² **age**, 241.

dışında kalmak durumundadır. Öyleyse bu nedensiz bir gösterge, yani kurulmasına yol açtığı somut ilişkiyle tutarsızlık içinde olmakla birlikte bu ilişkinin tutarlılığına ve anlamına sahip olan ve tüm diğer gösterge-nesnelerle soyut ve sistemli bir ilişki içinde olan bir göstergedir. Ancak bu sayede “kişiselleşebilen” nesne seri bir şekilde üretilebilmekte ve tüketilebilmektedir. Nesnenin bir nesne olarak kabul edilebilmesi için maddi değil, onu farklı kılan özelliklere sahip olması gerekmektedir.”³¹³

4.2.3. Tüketim Kültürü; Nesnelerin Kurnazlığı ve İntikamı

Tüketim kültürü, tüketim nesnelerinin üzerinden yaşanan bir kültürdür. İmajların, ikonların yaratılıp tüketildiği bir kültürdür. Denebilir ki imajlar artık bir meta halini almıştır yani, “imajların meta olarak üretimi bu kültürün özelliğidir.”³¹⁴ Tofler’in dediği gibi “kafamız adeta bir imaj ardiyesidir.”³¹⁵ İmajlar bizde kendiliğinden ortaya çıkmaz, çevreden gelen belirti ve bilgiler, “daha biz de anlayamadan, bu imajlar meydana getirirler. Çevremiz, yani işimiz, evimiz, okulumuz ve siyasi bağlarımız değiştiğinde, çevreden gelen bilgilerde değişir.”³¹⁶ Yine tüketim kültürü çağında “işaretlerin, sembollerin ve medyanın ekonomi için merkezi hale geldiği bir dünyada yaşadığımız, kimliklerimizin gittikçe bir imajın peşinde biçimlendiği, eşitsizlik ve toplumsal katılımın içermeye ve dışlama söylemleri ile tanımlandığı büyük ölçüde kabul edilmektedir.”³¹⁷

Tüketim kültürü kavramı “tüketim toplumunun kültürüne gönderme yapar. Bu terim, simgesel üretim, gündelik tecrübeler ve pratiklerin genel bir yeniden örgütlenişinin kitlesel tüketime yönelik hamleye eşlik ettiği varsayımına yaslanır.”³¹⁸ Birçok inceleme “tüketim kültürünün kökenlerini reklamın, büyük mağazaların, tatil gezintilerinin, kitlesel eğlencenin, boş zamanın vb. gelişimine” bağlar.³¹⁹ Featherstone, “tüketim kültürü” terimini kullanmanın “ürünler dünyasının ve ürünlerin yapılanma ilkelerinin günümüz toplumunun anlaşılması açısından merkezi bir yer işgal ettiğini” vurgular.³²⁰ Featherstone göre, bu vurgunun iki odağı vardır; birincisi iktisadın kültürel boyutudur.

³¹³ age, 241.

³¹⁴ Ali Yaşar Sarıbay, "Postmodernite ve Kültür Olarak İslam-Kültürel Bir Çözümleme", **Türkiye Günlüğü**, s. 25, (1993): 50.

³¹⁵ Alvin Tofler, **Üçüncü Dalga**, çev. Ali Sedan, (İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi, 1981), 218.

³¹⁶ age, 218-219.

³¹⁷ Philip Smith, **Kültürel Kuram**, çev. Selime Güzelsarı-İbrahim Gündoğdu, (İstanbul: Babil Yayınları, 2005), 7.

³¹⁸ Mike Featherstone, **Postmodernizm ve Tüketim Toplumu**, çev. Mehmet Küçük, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 185.

³¹⁹ age, 185.

³²⁰ Featherstone, **Postmodernizm ve Tüketim Toplumu**, 142.

“Maddi ürünlerin sadece fayda değil, aynı zamanda “iletişim vasıtaları” olarak kullanımına ve ikincisi, kültürel ürünlerin iktisadi çerçevesinde, hayat tarzları, kültürel ürünler ve metalar alanı içerisinde işleyen arz, talep, sermaye birikimi, rekabet ve tekelleşme gibi piyasa ilkelerine odaklanmayı içerdiğini” söyler.³²¹

Tüketim kültürü bir imajlar toplumdur da. Tüketim kültüründe imajlar, kitle haberleşme araçları üzerinden yaratılır. Kitle haberleşme araçlarıysa “büyük bir hoparlör gibi yayın yaparak bölge, ırk, aşiret, dil farkı gibi engelleri aşıp toplumda geçerli ve yaygın olan imajların standartlaşmasını sağlarlar.”³²² Artık tüketim toplumunda imajların bolluğu söz konusudur. İmajlar ve nesneler toplumunda yaşayan bireyin imaj ve nesneler seçtiği ve kendisini onlara benzettiği bir toplumdur tüketim toplumu.

Tüketim toplumunda standartlaştırma değil farklılaşma ama ikonlar ve imajlar üzerinden farklılaşmanın yolu açılmıştır. Yeni ikonlar yeni imajlar yaratılarak piyasada tüketim malları da bunun çerçevesinde çeşitlenir. Ve tüm bu yaratılanlarla birlikte kimlik oluşumu ve gündelik pratiklerin üzerindeki etkileri azımsanmayacak kadar önemlidir.

“Sözgelişi göze hitap eden bazı imajlar birer ikon haline gelecek kadar çok yayılıyor ve kafalara yerleştiriliyordu. Böylelikle Lenin’in kıvılcık bayrak altındaki resmi, İsa’nın haç üzerindeki resimleri gibi milyonlarca insan tarafından bir ikon gibi benimsenmiştir. Şapkası ve bastonuyla Şarlo, Nürnberg’de nutuk atan Hitler, V işareti yapan Churchill, siyah pelerinli Roosevelt, eteği rüzgarla havalanmış Marilyn Monroe ve daha binlerce benzeri, evrensel imaj dosyasının standart parçaları olmuşlardır.”³²³

Tüketim kültürü ne yaratmıştır, bize ne getirmiştir? Hiç çekinmeden ‘yeterli değil’i getirmiştir diyebiliriz. Yukarıda *çalışma* başlığında tartışırken Weber’den alıntılıdığımız işçilerin yeteri kadar çalışması tüketim toplumunda neredeyse mümkün değildir. Çünkü hiçbir ihtiyacın sınırı yoktur. Temel ihtiyaç dediğimiz şeyler bile sürekli çeşitlenme içindedir. Hiçbir şey “yeterli” değildir. Gorz yeterli kategorisi “iktisadi bir kategori değildir: Kültürel veya varoluşsal bir kategoridir” demektedir. “Yeterli olanın yeterli olduğunu söylemek, daha fazla şeye sahip olmanın hiçbir yararı olmayacağı, daha fazlanın daha iyi olmadığı anlamına gelir. “Enough is as good as a feast” der bir İngiliz özdeyişi: Yeterli olan iyidir.”³²⁴ Gorz’un “yeterli” kategorisini kültürel bir şey olarak sunması önemlidir. Zaten tüketim kültürü dememizin bir nedeni de budur: Tüketimin tek başına bir ekonomik durum değil bir kültürel sonuç doğurması. Tüketim kültüründe hiçbir şeyin yeterli

³²¹ age, 142-143.

³²² Tofler, age, 219.

³²³ age, 219-220.

³²⁴ Gorz, age, 142.

olmaması tüketici bireyin kaygısını artırır çünkü her şeye sahip olması, sahip olduklarını değiştirmesi gerekmektedir.

Tüketim toplumunda kendinize bir arzu üretmeniz gerekir. Bir seçme özgürlüğü gibi görünse de bu kendini dayatan bir özgürlük olduğu ortadadır. Örneğin Cüneyt Özdemir'in Londra'daki yaşama dair bir anekdotunu buraya taşıyacak olursak,³²⁵

“Çay saati uygulaması hâlâ devam ediyor. Özellikle bazı otellerin lobilerinde çay saati uygulaması bir devlet töreni gibi geçiyor. Çay çeşitlerinden birini seçtikten sonra önce parmak sandviçler sonra tatlılar bayağı havalı gözüküyor. En zor kısmı sipariş vermek; Fraklı garson ile aranızda şöyle diyaloglar geçebiliyor.

Cüneyt: Merhaba bir su alabilir miyim?

Garson: Tabii gazlı mı olsun gazsız mı olsun?

Cüneyt: Gazsız olsun.

Garson: Çeşmeden mi istersiniz şişe suyu mu getireyim?

Cüneyt: Şişe suyu lütfen.

Garson: Buzlu mu istersiniz buzsuz mu?

Cüneyt: Fesüphanallah buzsuz!

Garson: Su markalarını saymamı ister misiniz?

Cüneyt: Eeeeh!”

Tüketim kültürünün, nesnelerle birlikte bir yanlış bilinç geliştirdiğini Marcuse'u takip ederek tespit edebiliriz. Ona göre: “Üretici aygıt ve ürettiği mallar ve hizmetler bir bütün olarak toplumsal dizgeyi “satmakta” ya da dayatmaktadır.”³²⁶ Şüphesiz bu dayatma birçok tüketim nesnesi tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu “ürünler birer öğreti gibi koşullandırmakta, kendi yanlışlığına bağışık yanlış bir bilinç geliştirmektedirler.”³²⁷ Bunu bir de piyasanın iç yaşamların üzerindeki etkisi takip eder. “İnsanlar sadece ekonomik sorunların değil, metafizik sorunların –neyin değerli, neyin onurlu, hatta neyin gerçek olduğu gibi sorunların yanıtlarını bulmak içinde fiyat listesine bakmaktadırlar.”³²⁸ Bu kadar iç yaşama müdahale eden bir yapı insanda Neyin “iyi” olduğu kaygısını, “iyi” olanın elde edilip edilmediği kaygısı yaşamasına neden olur. Bu kaygının en büyük nedeni tanıtım ve reklamlardır. Bu da diğer konu başlığımızı oluşturmaktadır.

³²⁵ Cüneyt Özdemir “#DİRENLONDRA AMA BENDEN BU KADAR!”, http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cuneyt_ozdemir/direnlondra_ama_benden_bu_kadar-1139735 [30.06.2013]

³²⁶ Herbert Marcuse, **Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, çev. Aziz Yardımlı, 2. bs. (İstanbul: İdea Yayınları, 1990), 10.

³²⁷ **age**, 11.

³²⁸ Berman, **age**, 140.

4.2.4. Reklam ve Tüketim; Yeni Kaygı Üretim Mekanizması

Reklam artık insanlara bir ürünü tanıtmamanın yanında ürünü mucizeler, ikonlar, kişilikler haline getirmenin aracılığını da yapıyor. Bu yönüyle her reklam insanda bir boşluk oluşturmaktadır. Çünkü her ürün tanıtımı, insanda var olan bir eksikliği giderecekmiş gibi sunulmaktadır. Bu yönüyle “modern reklamcılık, gereksinimleri gidermeye değil, gereksinimler yaratmaya; eski kaygıları yatıştırmak yerine yenilerini üretmeye çalışır. Kitle kültürü tüketiciyi iyi yaşam imgeleriyle kuşatarak, bu imgeleri şöhret ve başarının parıltısıyla birleştirerek, sıradan insanı sıra dışı beğeniler edinmeye, kendisini diğerleri karşısında ayrıcalıklı olan azınlıkla özdeşleştirmeye ve düşlemlerinde çok büyük bir rahatlık ve bedensel zariflik içinde yaşayan bu azınlığa katılmaya özendirir.”³²⁹

Tüketim, “fikirlerin, televizyon ve reklamlardaki görüntülerin tüketilmesi anlamını içerir. Sembolik anlamlar modern tüketiciyi, giysilerini, otomobillerini, disklerini, önceden kaydedilmiş videokasetlerini ve ev eşyalarını satın alırken etkiler. Satın alınanlar yalnızca basit, doğrudan, faydacı bir kullanımı olan maddi bir nesne değil, bir anlam ileten, o sırada tüketicinin kim olmayı amaçladığını sergilemek amacıyla kullanacağı nesnelerdir.”³³⁰ Diğer yönüyle Smith’in ortaya koyduğu gibi “işaretlerin, sembollerin ve medyanın ekonomi için merkezi hale geldiği bir dünyada yaşadığımız, kimliklerimizin gittikçe bir imajın peşinde biçimlendiği, eşitsizlik ve toplumsal katılımın içirme ve dışlama söylemleri ile tanımlandığı büyük ölçüde kabul edilmektedir.”³³¹

Yukarıda tartışırken tüketimin artık sahte ihtiyaçlar tarafından devam ettirildiğine değinmiştik. Konuyu biraz daha açmak gerekirse; reklamlar artık basit ürün tanıtımları değildir. İlk dönemlerinde elbette reklamcılık ürünü tanıtp, dikkatleri ürünün üzerine çekmekteydi. Günümüzde ise “reklamcılık kendi ürününü imal ediyor: her daim doyumsuz, kaygılı, huzursuz ve sıkılmış tüketici. Reklamcılık ürünlerin reklamını yapmaktan çok, bir yaşam biçimi olarak tüketimi özendirme hizmeti vermektedir.”³³²

³²⁹ Lasch, **age**, 283.

³³⁰ Bocock, **Tüketim**, 59.

³³¹ Philip Smith, **Kültürel Kuram**, çev. Selime Güzelsarı-İbrahim Gündoğdu, (İstanbul: Babil Yayınları, 2005), 7.

³³² **age**, 125.

Üretim başlığında tartıştığımız gibi insanlar işlerinde anlamsızlık duygusu, işe yaramazlık kaygısı yaşayabiliyordu. Lasch reklamların “sanayi uygarlığının yarattığı huzursuzlukları bütün baştan çıkarıcılığıyla kullandıklarına” dikkati çeker. “mesleğiniz sıkıcı ve anlamsız mı? Sizde bir işe yaramazlık ve bitkinlik duygusu mu uyandırıyor? Yaşantınız bomboş mu? Tüketim bu sancıyan boşluğu doldurma sözü vererek, metaları bir ‘romans aurası’yla egzotik yerlere ve renkli deneyimlere ilişkin anıştırmalarla ve bütün nimetlerin oluk oluk aktığı kadın göğüsleri görüntüleriyle donatmaya girişir.”³³³ İş hayatının bütün o kahredici kaygıları ve korkularının yanı sıra birde reklamlar yoluyla sunulan ideallere ulaşamam, ondan eksik kalma kaygısı bu kez yanı başımızdadır. İş stresi altında cinselliğini bile yaşayamayan modern bireye reklam, cinselliğini rahatça(!) yaşayabileceği ilaçlar tüketmesinin yolunu açar. Bir yönüyle de sistemden rahatsız olan işçiye daha güzel(!) idealler sunan reklamlar, bunu yaparak sistemle bütünleşmenin yolunu açıp isyanın önünü kesmenin aracı gibidir. Bu elbette yeni çalışmalarla ortaya konması gereken bir konudur.

Reklamcılığın çağımızda kaygı üretmesinin yanında, Lasch’ın tespitlerine göre kaygıyı kurumsallaştırmaktadır da. Reklam bize hep şu soruları sorarak “komşularınıza göre pasaklı mı görünüyorsunuz? Arabanız onlarınkinden daha aşağı bir model mi? Çocuklarınız onlarınki denli sağlıklı mı? Popüler mi? Okulda onlar denli başarılı mı? Hasedi ve bunun getirdiği kaygıları kurumsallaştırır.”³³⁴

Reklam bireyselleştirdiği kitleleri, moda ve imajlar yoluyla kendine bağlar. Önce toplumda kabul edilir imajlar yaratılır daha sonra bireyi onunla özleştirmenin yolu açılır. “İşin tuhaf yanı, bunları toplumsal olarak kabul edilebilmek –yani iyi giyindiklerini kanıtlamak ve daha popüler olmak- için yapmaktadırlar. Dahası yığınsal olarak üretilen tüketim eşyaları ve moda, yapay/sahte bir bireysellik, ortak “tüketim eşyası haline getirilen bir özne-insan” ve bir “imaj” yaratmakta kullanılmaktadır.”³³⁵ Reklamlar topluluğun üyelerine bir standart çizmektedir. Bu standart herkesin ulaşacağı bir standart olarak anlaşılmamalı, sunulan idealin kendisi bir standart haline gelir. Örneğin reklam “bir ev hayal ediyorum” dediğinde en iyi evin bu sloganda öne sürülen şeyleri karşılayan olduğu standardını yaratmış olur.

³³³ Lasch, **age**, 125.

³³⁴ **age**, 126.

³³⁵ Douglas Kellner, “Reklam ve Tüketim Kültürü”, **Enformasyon Devrimi Efsanesi. Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi**, der. Yusuf Kaplan (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1991), 83.

“Dergilerdeki reklamların çoğu, çekici kozmetik, elbise, otomobil ya da içki imajlarıyla gerçekleştirilmektedir. Elbise reklamları belli bir toplumsal grubun ya da sınıfın imajlarını yansıtarak yapılmaktadır. Sosyete dergi ve gazeteleri, üst sınıflara yönelik reklamlar yayımlamakta ve sürekli değişen lüks kullanım eşyaları ve yüksek moda ürünleri, başarılı bir yaşam biçiminin kaçınılmaz öğeleri olarak lanse edilmektedir, bu tür dergi ve gazetelerdeki reklamlarda.”³³⁶

Reklamların bize sunduğu diğer şey ise, bütün bu nesnelerin kişiselleştirilip sunulmasıdır. Reklam

“insana asla tek başına seslenmez, onu farklılaştırıcı ilişkisi içinde hedef alır, onun “derin” motivasyonlarını yakalıyormuş gibi görüldüğü zaman bile bunu her zaman gösterisel bir tarzda yapar, yani her zaman ona yakınlığı olanları, grubu ve yine kendisinin kurduğu okuma ve yorumlama sürecinde, değer verme sürecinde hiyerarşikleşmiş olan toplumun tamamını işin içine sokar.”

Kişiselleştirilip sunulan ürün yeni bir kaygıdır. Çünkü kişi kendisini değerli hissetmek için, kendisini yansıttığını düşündüğü şeyi elde etmek ister. Fakat bu eldeki imkanlarla ilgilidir. Onun için her reklam bir idealleştirme, her idealleştirme kaygı demektir.

4.2.5. İmajın ve Arzunun Yeniden Üretimi

Marx bir yerde, nesnenin, artık insan yerine eylemde bulunduğunu söyler. Yani nesneler bizim yerimize, yapmak istediğimiz, hatta daha da genişletirsek olmak istediğimiz şeyi olur. Bizim yerimize nesneler olur. Bunu bir örnek üzerinde tartışacak olursak: Cosatto Bebek Arabaları bir internet sitesinde şöyle tanıtılıyor; “Renkli Bir Kişiliğiniz Varsa Bu Bebek Arabaları Tam Sizlik! Aynı tarz ve renksiz bebek arabalarından, pusetlerden sıkıldınız mı? Evet dediğinizi duyar gibiyim. O zaman bu ürünler tam size göre.”³³⁷ Yani renkli bir kişiliğinizin olmasını istiyorsanız, bu çocuk arabasını alıyorsunuz, o sizin yerinize renkli kişiliğinizi kanıtlamış oluyor. Artık arzularımız bile bizim yerimize arzulanıyor, hayallerimiz bile bizim yerimize hayal ediliyor. Bunu daha da açacak olursak.

³³⁶ age, 83.

³³⁷ <http://www.kuzumodasi.com/2012/10/renkli-bir-kisiliginiz-varsa-bu-bebek.html> [28.06.2013].

Şekil 2: Ayşe Arman

Ayşe Arman'ın yer aldığı reklamı düşünelim (bkz Şekil:2). Reklam "her yere yakın, deniz manzaralı, gönlümce alışveriş yapıp eğlenebileceğim, yüksek tavanlı bir ev hayal ediyorum" diyen Ayşe Arman'ın bulunduğu billboard reklamı.³³⁸ Aslında burada hayali, kendi için değil, bizim için hayal ediyor. Tüketim toplumunda nesneler bizde yaratılan ve bizim yerimize düşünülen arzunun yerini doldurur. Bu tartışma 2. Bölümde tartıştığımız resmin şiddeti başlıklı konuyla ilgilidir. Tekrar hatırlayacak olursak tüm bu reklam söylemleri bizde bir boşluk oluşturuyor. Hayal etmene gerek yok hayal edeceksen hayal edilmiş var. Tüm bu söylemler bir standart sunuyor tüketicilere. Ve her biri belirli bir hayali yansıttığı için, ona sahip olmak isteyenlerin hayalini süslerken, alamayacak olanların düş kırıklığını oluşturmaktadır.

Kitlelere ürün tanıtımı, kitlelerde yeni bir açlığın ve eksikliğin boşluğunu oluşturur. "Reklamcılık kitleleri, yalnızca mallara değil, yeni deneyimlere ve kişisel doyuma da dayanılmaz bir açlık duymasını sağlayacak biçimde 'eğitir'."³³⁹ Bu tanıtım ya da gereksinimlerin yaratımı, bu ürünlere sahip olamayanlarda "kendini kötüleme ve kendini küçümseme duygularını da besler. Nitekim tüketim kültürü temel eğilim olarak daha önce ailenin sağladığı toplumsallaşmayı özetleyerek yineler."³⁴⁰ Buradan hareketle Lasch, toplumsal denetimin bu tipini "burada da, geçmişte ahlakçı bir üstben tarafından aşılana suçluluk duygusuna dayalı özeleştiriyi ya da kendine düşkünlüğü değil, kaygıyı, kararsızlığı ve huzursuz doyumsuzluğu körükler" diyerek tespit eder.³⁴¹

³³⁸ <http://www.brandiummatasehir.com> [28.06.2013].

³³⁹ Lasch, **age**, 125.

³⁴⁰ **age**, 283.

³⁴¹ **age**, 283.

Çalışma hayatı içindeki kaygıları ve umutsuzlukları bile kullanan reklamcılık “bedenin miras aldığı bütün eski mutsuzlukları azaltma sözü vermekle kalmayıp kişisel güvensizlik, mevki kaygısı, anne babanın çocuklarının gereksinimlerini karşılama yetilerinden kaygılanması gibi yeni mutsuzluk biçimleri yaratır ya da bunları azdırır.”³⁴² Bu durumu örneklendirmeye çalışalım. Örneğin bankaların reklamlarını ele alacak olursak. Garanti Bankasının Tanıtımı: Mini Bank nedir? Mini Bank hesabının özellikleri ve avantajları nelerdir? Garanti Mini Bank çocuğunuzun geleceği için bugünden birikim yapmanıza imkan veren ve bunun için hazırlanmış ürünleri kapsayan programdır.³⁴³ Diğer bir örnek ise Tükiye Finans Bankası olsun. Bu banka ise tanıtımını şu şekilde sunmaktadır. “**Çocuk Hesabı** *Büyük yarınlar, küçük yatırımlarla başlar!* Küçük birikimlerle bugün açtığınız "Çocuk Hesabı" ile çocuğunuzun geleceğine yatırım yapabilir, yarınını güvenceye alabilirsiniz.”³⁴⁴ Vurgu hep geleceği güvence altına alma üzerinedir. Dolayısıyla gelecek kaygısı üzerinden bireyler baştan çıkarılmaktadır. Horkheimer’in sözünü ettiği şeyi anacak olursak: “Kitle kültürünün sunduğu bütün araçlar ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkânını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde kendini koruma imkânını elinden almaktadır.”³⁴⁵ Böyledir çünkü özne, özneliğini kendi kendine kuramaz haldedir. Kaygıları hem üretilir hem de güvence altına alınma vaadinde bulunulur. Neyi giyineceği bile sistem tarafından belirlenmiştir. Hangi renkleri uyduracağı, neyi neyle yakıştıracağı her şey kitle kültürü tarafından belirlenmektedir. Önümüzde uçsuz bucaksız bir imajlar ve nesneler dünyası ve her biri bir arzuya işaret etmektedir. Dolayısıyla her biri arzulanan bir eksikliğin nesnesi konumdadır. İşte bu da tüketimi oluşturmaktadır, tüketim “bir eksiktir –orada bulunmayan bir şey için duyulan arzu- üzerine kurulmuştur. O halde modern/postmodern tüketicilerin doyuma ulaşmaları hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Ne kadar çok tüketirlerse o kadar daha tüketmek isteyeceklerdir.”³⁴⁶

Tüketim bir nesne değil aynı zamanda semboller, görüntüler ve simgelerin tüketimidir de. Tüketim

³⁴² age, 127.

³⁴³ http://www.garanti.com.tr/tr/yardim_ve_oneriler/sorular.page?faqName=minibank_nedir_ozellikleri_ve_avantajlari_nelerdir#calcContent=UID12e3d9e [27.06.2013]

³⁴⁴ http://www.turkiyefinans.com.tr/tr/bireysel_bankacilik/hesaplar/cocuk-hesabi.aspx [27.06.2013]

³⁴⁵ Horkheimer, age, 166.

³⁴⁶ Bocock, age, 75.

“fikirlerin, televizyon ve reklamlardaki görüntülerin tüketilmesi anlamını içerir. Sembolik anlamlar modern tüketiciyi, giysilerini, eşyalarını satın alırken etkiler. Satın alınanlar yalnızca basit, doğrudan, faydacı bir kullanımı olan maddi bir nesne değil, bir anlam ileten, o sırada tüketicinin kim olmayı amaçladığını sergilemek amacıyla kullanılacak nesnelerdir.”³⁴⁷

Semboller imajlar yaratılarak özne, tüketime bağlanır bunu yapmak zorundadır çünkü “kitleler kültür endüstrisinin ölçütü değil ideolojisidir, kültür endüstrisi de kitleleri kendine uyarlamadıkça var olamazdı.”³⁴⁸

Tüketimin imajlar ve moda üzerinden sürdürülmesi tüketicide önemli bir kaygı ortaya çıkarır: zamanı geçmiş moda ve artık revaçta olmayan bir imaj kaygısı. “Ürünün modasının geçebileceği korkusu iş adamını yeniliğe iterken müşteriyi de kiralanabilir, elden çıkarılabilir ya da geçici ürünlere itiyor. Modası geçmiş düşüncesi, kalıcılığın ideal olduğu kavramıyla yetişenleri sarsmaktadır.”³⁴⁹ İşte burada sürekli, yeni çıkan, moda olan ürüne yetişme arzusu modern bireyin temel kaygısını oluşturmaktadır.

4.2.6. Rakamları Biriktirmek ve Harcamak; Çok olan Neden Azdır?

Kapitalizmin sürekliliğini sağlamak için tüket(tir)mek zorunda olduğunu tespit etmiştik. Bu tüket(tir)me zorunluluğu kapitalizmi sürekli yeni ürünler ortaya koymak, yeni nesneler tasarlamaya zorlamaktadır. Onun için kapitalizm ölçütsüzlükler toplumunu da yaratmıştır. Şöyle ki, her şey o kadar çok çeşitlenmiş durumda ki herhangi bir şeyin ölçütünü tespit etmek imkansız hale gelmiştir. Örneğin bir araya gelen 5-10 kişiden herkesin telefonlarını ortaya çıkarmasını söylediğimizde muhtemelen bu telefonlardan birbirine benzeyen 1 en fazla 2 çift telefon çıkacaktır. Biz bu telefonlardan herhangi birisini ele alıp “telefon böyle olmalıdır” “hakiki telefon budur” diyemeyiz. O kadar çeşitlenmiş ki hangisinin telefonun formu olduğunu söylememiz imkansız hale gelmiştir. Bu çeşitlenme sürekli bir imaj ve kişilik olarak sunulduğu için bireyin buna yetişmesi ve kendi kişiliğini kurması gerekmektedir. Bir kişinin maaşını aldığı anda, piyasaya sürülmüş “en iyi” telefonu satın alacağını düşünelim. Bu kişi gidip telefonu aldığı anda muhtemelen çok geçmeden o telefonun piyasaya sürülmüş en son telefon olmadığını fark edeceğiz. Çünkü daha onu pazarlarken bize yeni bir imaj ve kişilik abidesi

³⁴⁷ age, 59.

³⁴⁸ Theodor W. Adorno, **Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetimi**, çev. Nihat Ülner-Mustafa Tüzel-Elçin Gen, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 110.

³⁴⁹ Alvin Toffler, **Gelecek Korkusu: Şok**, çev. Selami Sargut, (İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi, 1974), 69.

olarak bir başka ürün sunulmuştur bile. Piyasaya sunulan her yeni ürün bize bir söylemle sunulduğu için bireyin bu nesnelerle ilişkisi “nesneyle yaşanan birebir bir ilişkinin değil; ilişkinin içinde soyutlanıp, kaybolduğu bir gösterge-nesne tüketimine benzemektedir.”³⁵⁰ Burada sadece yetişmemiz gereken telefon değildir bir sürü “son model ürün” sürekli sunulmakta ve hayatı işgal etmektedir. Fakat belirli bir ücret karşılığında çalışıldığı için bütün bu yeni şeylere yetişme imkansız hale gelir. Buradan hareketle denebilir ki modern bireyin tüm bu imajlar, semboller olarak sunulan ürüne yetişememe, ona sahip olamama oranı aynı zamanda onun mutsuzluğunu ve düş kırıklığını, diğer yanıyla da ona sahip olamama kaygısının oranını gösterir.

Şöyle bir düşündüğümüzde kapitalist dünyada hiç bir şeyin sınırı olmadığını görürüz. Bir feodal ağanın ambarı dolduğunda, ahır hayvanlarla dolduğunda, kendini zengin sayar ve sınırı bu yapılarıyla sınırlandırır. Fakat kapitalist dünyada durum böyle değil. Şu örneği ele alarak devam edelim, **“Koç Holding 2,1 milyar lira net kar etti, Koç Holding, 2011 yılında net karını yüzde 22 artırarak 2 milyar 124 milyon liraya yükseltti.”**³⁵¹ Koç Holdingdeki yönetim ve iş sahipleri bir odaya girip kapıyı açtıklarında karşılarında 2 milyar 124 milyon lira yoktur. Sadece bir bilgisayar ekranında bir tuşa bastıklarında ekranda gördükleri rakamdır: 2.124.000.000 lira ve yanında da TL yazar. Kapitalist toplumda ölçütsüzlük kapitalistler için de söz konusudur. Onlar için de ölçüt herhangi bir rakamsal kar değildir. Bütün bir yaşamları boyunca yetecek kadar para kar etmelerine rağmen, hala o parayı artırmanın kaygısı içindedirler. Onlar için en büyük kaygı rakamı biraz daha, biraz daha, sonsuza kadar yükseltmektir. Kapitalistler için de bir statü halini alan bir alan açılmıştır; dünyanın en zengini olma! Bu durum kapitalisti rakamları çoğaltmaya iterken aynı zamanda en zengin skalasına girememe kaygısına sürükler.

Para biriktirmek hiçbir zaman bitecek bir şey değildir, çünkü sonsuz çoğalan nesneler sisteminde her şeye sahip olma arzusu parayı işlevsel hale getirirken, onu yetersiz de kılıyor. Sürekli çoğalan nesnelerin boyunduruğu altına giriyoruz gün geçtikçe. Marx’ın dikkat çektiği gibi “nesneler niceliğinin artışı, insanın boyunduruğu altında olduğu dışsal güçler dünyasının genişlemesi demektir. İnsan,

³⁵⁰ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 242.

³⁵¹ <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1099525-koc-holding-2-1-milyar-lira-net-kar-etti> [28.06.2013]

insan olarak gittikçe yoksullaşır; kendine düşman varlığa karşı zafer kazanmak istiyorsa, paraya gerekmesi çok artar; üretim hacmindeki artışla ters orantılı olarak parasının gücü azalır; yani, paranın gücü arttıkça gereksemeleri çoğalır.”³⁵² Ne kadar çok para varsa o kadar çok nesne tüketimi ve ölçütsüzlük -veya ölçüt sınırı- artar. Çoğaldıkça azalan bir para kalır elimizde.

4.2.7. Tüketen Özne; Yağmalanmış Bireysellik

Artık şunu duyar olduk; “bugün çok canım sıkındı gidip şunu aldım.” Tüketim nesneleri bir ruhsal dinlenme aracı olarak görülmektedir. Horkheimer’in tespit ettiği gibi: “Bugün lüks reddedilmemektedir, hiç değilse lüks malların üreticileri tarafından reddedilmemektedir. Ama onu mazur gösteren kendi varlığı, özellikleri değil, ticaret ve sanayi için yarattığı fırsatlardır. Lüks mal ve hizmetler ya kitleler tarafından zorunlu tüketim olarak benimsenmekte ya da rahatlama yolu olarak görülmektedir.”³⁵³ Büyüsü bozulmuş dünyada büyüsü bozulmuş birey, kendi dünyasının büyüsünü nesnede, kendinin dışında bir şey de aramakta veya bulmaktadır.

Tükettiği nesne, belirlenmiş binlerce nesneden birisidir. Herhangi bir tüketim nesnesinin, bir özelliği onun gibi herhangi bir nesnede bulunacak bir özelliktir. Ama kapitalizmde tüketici bir ürünü eline aldığı anda onu mucize gibi yaşamaktadır. Sanki o nesnede insan eli insan emeği yok gibidir o bir mucize gibi yaşanır. İki nesne arasında tanıtımı daha iyi olanı, imajı daha iyi olanı alan özne kendini o imaj üzerinden tanımlamaktadır. Tüketicinin bir nesneyi diğerine tercih etmesinin nedeni de burada yatar;

“tüketicinin tercih hakkı vardır ama hangi markayı seçerse seçsin elde edeceği ek bir yarar yoktur. Fiyatları aynı olan iki tüketim malı arasındaki kalite farkı, iki sigara markası arasındaki nikotin oranı farkı kadar küçüktür. Böyle olduğu halde, "bilimsel testler"le de doğrulanan bu çok küçük fark birini söndürmeden öbürünü yakan bir tiryaki için bile çok önemsiz olan bu fark, binlerce ampulle aydınlatılan afişlerin, radyonun ve tam sayfa basın ilanlarının yardımıyla tüketicinin zihnine sanki dünyanın kaderini değiştiren bir açıklamaymış gibi kazınmaktadır. İnsanlar da bu iktidar dilinin satır aralarını okuyabilmektedir. Anlamakta ve kendilerini ona göre uyarlamaktadırlar.”³⁵⁴

Bu tüketicinin nesneyle olan ilişkisi ve nesnede bulduğu anlamla ilgilidir. Baudrillard duruma dikkati şöyle çeker. “Bugün nesnelerden pek azı, onlardan söz eden bir nesneler bağlamı olmaksızın *kendi başına* sunulur. Bu yüzden tüketicinin nesneyle

³⁵² Karl Marx, 1844 El Yazmaları, 125.

³⁵³ Horkheimer, Akıl Tutulması, 82.

³⁵⁴ *age*, 124.

ilişkisi değişmiştir. Tüketici, sağladığı özel fayda bağlamında bir nesneye değil, bütünsel anlamı bağlamında bir nesneler kümesine yönelir.”³⁵⁵

Tüketen özne kendi aynasını nesnede bulmaktadır. Kişiliği ve imajı nesneler sayesinde kurulur ve nesneler tarafından yansıtılır. Baudrillard’ın nitelemesi şöyledir: “Kurt çocuğun kurtlarla yaşaya yaşaya kurda dönüşmesinde olduğu gibi demek ki biz de yavaş yavaş işlevselleşiyoruz. Nesneler çağını yaşıyoruz. Söylemek istediğim, nesnelerin ritmine ve onların hiç kesintisiz art arda gelişine göre yaşadığımız.”³⁵⁶

Kendini güvende veya bir yeri güvenli hissetmeyen bir insanın doğal bir duygusudur korku ve kaygı. Tüketim toplumu Baudrillard’a göre büyük bir güvensizlik duygusu yaratmaktadır. Sürekli nesnelerin değişimi insanların sürekli çalışma hayatında esnek üretime dahil olarak yeniden kullanıma dahil olmaları güvensizliği tetikleyen unsurlardır. Baudrillard bu duruma şöyle değinir:³⁵⁷

“Çok ciddi toplumsal giderlere, ama özellikle genel bir güvensizlik saplantısına yol açan insanların yenilenmesi, yeniden kullanıma girmesi. Hareketliliğin, statünün, tüm düzeylerdeki (kazanç, prestij, kültür vb.) rekabetin psikolojik ve toplumsal baskısı herkese çok ağır gelmektedir. Dinlenmek ve kendini yeniden kullanıma sokmak için, zararların neden olduğu psikolojik ve sinirsel yıpranmayı gidermek ve telafi etmek için çok uzun bir zaman gerekir. Ev-iş arasındaki yolculuk, kalabalık, saldırganlık ve kesintisiz stresler. “uzun sözün kısası tüketim toplumunun büyük bedeli, kendisinin neden olduğu genelleşmiş güvensizlik duygusudur.””

Her yaratılan ürün, ya da her sahip olunan bir ürün aynı zamanda bizi ele geçiren bizi yok eden bir ürün halini de almaktadır. Aynı Freud’un “*Totem ve Tabu*” isimli kitabındaki “ilkel” kardeşler birlik olup babayı öldürünce babanın temsil ettiği egemenliği devam ettirmek için onu bir simgede bir totemde yaşatmaları, “babanın ölümü”nün aynı zamanda onun “simgesel ölümsüzlüğü” olması gibi, üretim alanında genişleyen, var olan her ürün, bizde yeni bir eksikliği imlemektedir. Tüketen özne, tükettikçe, tükenen; sahip oldukça teslim olan bir öznedir. Marx bunu şöyle açıklar:³⁵⁸

“Üretimci kendini ötekinin en aşağılık zevklerinin hizmetine adan onunla gereksemeleri arasında arabuluculuk rolünü oynar, sağlıksız iştahlar yaratır, bütün zayıflıkları için pusuya yatıp bekler –bu muhabbet tellallığı karşılığında parasını alabilmek için. (her ürün ötekinin varlığını, parasını çalmak için bir yemdir; her gerçek ve olabilir gerekseme sineği sinek kağıdına çeken bir zayıflıktır. İnsanın bütün kusurları gibi topluluksal insan yaradılışının genel sömürüsü de, dost kılına girip komşunuza sokulur, şunları söylersiniz; Sevgili dostum, sana istediğin şeyi veriyorum ama onsuz edilmez koşulumuzu biliyorsun; kendini bana teslim etmek zorundasın; senin zevklerini doyururken soyacağım seni).

³⁵⁵ Baudrillard, *age*, 17-18.

³⁵⁶ *age*, 16.

³⁵⁷ *age*, 36.

³⁵⁸ Marx, *age*, s.126.

Bireyin tükettiği nesne tarafından soğrulması, yağmalanması Baudrillard'ında dikkatini çeker, biraz daha yukarıda alıntılanırdığımız gibi Marcuse'a yakın bir anlamda ele alır tüketimi. Tüketim

“prometheusçu değil, hazzı ve gerileticidir. Tüketim süreci artık bir söylendir, yani Pazar'ın, Altın'ın ve Üretim'in söyleni. Tüketim süreci artık bir çalışma ve aşma süreci değil, *bir gösterge soğurma ve göstergeler tarafından soğrulma sürecidir*. Dolayısıyla Marcuse'un dediği gibi aşkınlığın sona ermesiyle belirlenir.”³⁵⁹

Son olarak Baudrillard'an hareketle değinecek olursak, ilk insanın ürünlere sahip olması, derebeyinin gösterişli şölenleri, onları tüketici yapmıyordu fakat bizler tüketiciyiz. Çünkü ilkel insanın ve feodal'in veya orta çağ burjuvazisinin bir ürüne sahip olması belirli bir ihtiyacına tekabül ediyordu. Fakat bizler tüketiciyiz çünkü bizler ihtiyacımızdan dolayı tüketmiyoruz, bizzat tüketimin kendisi ihtiyaç haline gelmiştir. Gündelik yaşamın huzursuzluğu nesneye sahip olmayla atılmaya çalışılırken, hep düş kırıklığı içinde kalmak zorunda modern birey çünkü nesne, nesne olarak değil bir mucize, ele geçirilmiş bir güç gibi yaşanmaktadır. Ama diğer taraftansa asla tatmin duygusunu yaşatmıyor. Çünkü reklamın ayartıcılığı ürünü hep başka bir söylem, kişiselleştirilmiş söylem üzerinden kurmaktadır. Birey nesneye sahip oldukça kendini o nesneye biçilen değer, statü, söylem ölçüsünde tanımlamaktadır buda sahip oldukça öznenin silinmesi anlamını taşır. Hep bir ideal, statü halinde sunulan nesneye yetişme arzusu modern bireyin kaygısını oluşturmaktadır. Çünkü nesneler üzerinden kendisini tanımlamaktadır. Bir kişiliğe sahip olmak için tüketebilir bir “parasal gücü” ve “gerçek nesneyi”, istenen nesneyi tüketiyor olması gerekmektedir. Nesneler çepeçevre sarmış dört bir yanımızı, nesneleri insanlar değil “insanları kuşatan nesnelerin kendisidir.”³⁶⁰

Kapitalist toplum imajlar, nesneler üretirken bu nesnelerle birlikte anlam kodları da üreten bir sistemdir. Onun için kişi bu kodlara sahip olarak, bu imajlara bürünerek anca sistemle bütünleşebiliyor ya da kendini kabul ettirebiliyor. *Bu kitap beş milyon sattı* yazdığı an tanıtım broşürüne, “*en güzel çay doğuş çay*” dediğinde reklamda, aynı zamanda korkuda üretilmiş olur. “En iyiye”, “en mükemmeline”, “en güzele”, sahip olamamanın korkusu değil de nedir yakamıza yapışan. Bir arabayla cesur bir erkek, ya da şehrin haylazı olabileceksiniz. Bu yönüyle bu tüketim malları sanki birilerinin ürettiği mallar nesneler değil, bir güçmüş bir auraymış gibi algılanır. Bir

³⁵⁹ Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, 251.

³⁶⁰ **age**,15.

tür meta statü denilebilecek bir tabakaya sahip oluyormuşuz, bu tabakaya yükseliyormuşuz gibi. Tüketim toplumu tüketim nesnelere sahip olanlar için iktidar, haz, prestij ve fark sunarken, geriye kalanlar için sahip olamamanın korkusunu yaratmaktadır.

4.2.8. Büyüsü Bozulmuş Dünyada Büyüle(n)mek; Gösteri Toplumu

Debord'un kaleme aldığı gösteri toplumunu bu başlık altında ele alacağız. Gösteriye dahil olmak ve gösteri tarafından baştan çıkarılmayla baş başa kaldığımız modernizmin şimdiki haline, yani kendisinden korkulması gereken haline 1968'den itibaren geldiğini dile getirir Debord. 1968'e kadar "başarıdan başarıya koşan ve sevildiğine inandırılmış olan modern toplum, bu tarihten itibaren bu sevdadan vazgeçmek zorunda kalmıştı; artık kendisinden korkulmasını tercih etmektedir. "O masum halinin artık geri gelmeyeceğini" gayet iyi bilir."³⁶¹ Kendisinden korkulması gereken modern toplum; hiç şüphesiz hayatın her alanını gözetim alanına dönüştürmesiyle mümkün olmuştur.

Gösteri toplumunda her şey temsile kendini bırakıp kaçmıştır. Modern üretim koşullarının "hakim olduğu toplumların tüm yaşamı devasa bir gösteri birikimi olarak görünür. Dolaysızca yaşanmış her şey yerini bir temsile bırakarak uzaklaşmıştır."³⁶² Yaşanan her şeyin bir gösteriye dönüştüğü tüketim toplumunda uyumun kişilik, statü haline gelmesi bunun bir göstergesidir. Diğer yönüyle metanın yaygınlaşması gösterinin belirtisidir. Genel anlamda "gösteri, yaşamın somut tersyüz edilişi olarak, canlı olmayanın özerk devinimidir."³⁶³ Her şeyden önce gösteriyi tanımlayarak başlayalım işe, gösteri, "metanın toplumsal yaşamı tümüyle işgal etmeyi başardığı andır. Görülebilir olan sadece metayla kurulan ilişki olmakla kalmaz, ondan başka bir şey de görülemez: Görülen dünya metanın dünyasıdır."³⁶⁴ Gündelik hayatın estetikleştiği bir dönemde gösteri, bu estetiğin artık bireyler tarafından sürdürülmesiyle devam eder. Gündelik hayatın estetikleşmesi, çağdaş toplumlardaki "gündelik hayatın dokusunu dolduran göstergelerin ve imajların hızlı akışına gönderme yapar."³⁶⁵ Burada moda olan ön plana çıkar. Gündeme oturan bir saç stili, bir giyim tarzı, hemen tüketilir. Bu ortaya çıkan tarz gündelik yaşamın

³⁶¹ Debord, **Gösteri Toplumu**, 178.

³⁶² **age** 13.

³⁶³ **age**, 13-14.

³⁶⁴ **age**, 27.

³⁶⁵ Featherstone, **age**, 118.

öznesini kaygıya boğar. Çünkü moda olanı yakalamak, ona uymak. Aynı zamanda yakalanan, tüketilen imaja, göstergeye uyan bir bedene sahip olmak gerekmektedir. Yani “acaba istenilen gibi görünüyor muyum?” Sorusunun kaygısı her zaman yanındadır modern bireyin. Dolayısıyla gösteri toplumunda arzular imajlar yoluyla öznelerle ulaşır. Reklam medyası ve teşhirler bunun yanı sıra “gündelik hayatın kentsel dokusundaki faaliyetler ve göstergeler yoluyla imajın ticari manipülasyonu merkezi bir önem kazanır ve arzuların imajlar yoluyla sürekli yeniden işlemden geçirilmesi söz konusudur.”³⁶⁶ Özne sürekli arzusunun bir imaj yoluyla yine kendisini baştan çıkarmasıyla uyarılır. Arzusu imajlar yoluyla oluşur, arzusunu imajlar yoluyla tatmine girer.

Bu durumda gösteriyi mevcut kapitalist toplumun mantığı içinde ele almalıyız “kendi bütünlüğü içinde ele alındığında gösteri, mevcut üretim tarzının hem sonucu hem de tasarısıdır.”³⁶⁷

Featherstone’nun öne çıkardığı gibi “bedensel sunumun, modanın, hayat tarzının ve boş zaman uğraşlarının yorumlanmasını zorlaştıran aşırı bir enformasyon ve gösterge yüklenmesini işaret eden eğilimler var.”³⁶⁸ Aşırı enformasyonu biraz daha açmamız gerekiyor. Aslında göstergeler toplumunda insanı kaygılandıran en büyük şeylerden birisi her şeyin aşırı üretilmesidir. Bunu şuradan hareketle ele alabiliriz. İlk döneminde modern toplum -kendisine ters düşen- bir şeyi, bir hakikati, yasaklayarak göz önünden yok ederdi. Ama artık bir bilgiyi bir hakikati vb. bir şeyi gizlemenin yolu o şeyi aşırı üretmektir. Örneğin bir bilgimi gizlenmek isteniyor, bir sürü bilgi üreterek, bu bir sürü içinde asıl olanı, hakikat olanı gizlemektedir. Böylece hakikat insanın elinden kaçır. Bu birazda modern toplumun Orwell’ci halinden Huxley’ci bir iktidara dönüşmenin göstergesidir.

Herkesin kendi görüntüsüne aşık olduğu bir toplum, gösteri toplumdur. Kişi sadece kendi görüntüsünü bir öteki için kurgularken, *öteki gösteri öznelerini* de gizliden gizliye gözetler. Bu bir başkasını gözetleme durumu aynı zamanda kendisinin de gözetlendiği bilincine vardır insanı. Bu bir başkası tarafından gözetleniyor olma kaygısı içinde kalan gösteri toplumunun bireyi, sürekli kendisinin “iyi” görünmesi için uyuma, güzel olana yönelir. “İyi görünme” kaygısıyla hareket eden birey bu kez

³⁶⁶ **age**, 118.

³⁶⁷ Debord, **age**, 14.

³⁶⁸ Featherstone, **age**, 181.

de çeşitlenen nesneler arasında kendine yakışanı bulup bulamadığı kaygısını yaşar. Gösteri toplumunun diğer boyutu ise maddidir. Bireyin maddi olanakları gösteriye dahil olmasının imkanını çizer. Dolayısıyla bu kez de parayı yetirip yetirmeme kaygısı diğer bir kaygılanma nedeni olacaktır. Kısacası gösteri toplumuna dahil olunmasıyla birlikte kaygı hep yanımızdadır.

Elbette gösteri toplumunu sadece bakış, görülme ve görme olarak ele almak yanlış olur.

“Gerçek dünyanın basit imajlara dönüştüğü yerde basit imajlar gerçek varlıklar ve hipnotik bir davranışın etkili motivasyonları haline gelir. Artık doğrudan doğruya algılamayan dünyayı uzmanlaşmış farklı dolayimlarla **gösterme** eğilimi olarak gösteri, görmeyi doğal olarak insanın ayrıcalıklı duygusu -ki eski dönemlerde bu ayrıcalık dokunma duygusunundu- kabul eder; en soyut ve en aldanabilir duyu olan görme güncel toplumun genelleştirilmiş soyutlamasına denk düşer. Fakat gösteri, sadece bakışla özdeşleştirilemez; bakış, duymayla birlikte olsa bile. Gösteri, insanların etkinliklerine tabi olmayan, insanların yapıp ettikleri tarafından yeniden ele alınamayan ve düzeltilemeyen şeydir. O, diyalogun karşıtıdır. Bağımsız **temsil**'in olduğu her yerde gösteri kendini yeniden yaratır.”³⁶⁹

Bir temsil olarak gösteri kişinin toplulukta sadece görüntüsüyle var olması gerektiği yanılışmasını ortaya çıkarır. Bu insandaki bir bölünmeye işaret eder; bir kişilik bölünmesi. Çünkü birey evde tek başınayken kendiyle baş başadır. Tam da dışarı çıkacağı sıra acaba nasıl görünüyorum kaygısını duyar. Çünkü bakışlar onda bir gösteri, bir uyum aramaktadır ya da birey böyle olduğunu düşünme yanılışmasındadır.

Gösteri toplumu yeni bir çeşit uzmanlaşmış iktidarı doğurmuştur. İnsanı kaygıya boğan şeylerden biriside budur. Uzman olanın dediğini yapmak, doğru yapmak. Gösterinin kökeninde yatan şey,

“en eski toplumsal uzmanlaşma, yani iktidarın uzmanlaşmasıdır. Dolayısıyla, gösteri bütün diğerleri adına konuşan uzmanlaşmış bir etkinliktir. Gösteri, bütün diğer ifadelerin yasaklandığı hiyerarşik toplumun kendisi karşısındaki diplomatik temsildir. Burada en modern olan aynı zamanda en arkaik olandır.”³⁷⁰

Gösteri toplumunda sanki bir yapay doğa oluşmuş gibidir. Var olan doğanın yerine yeni bir gösteri doğası oluşmuş gibidir. Herkes o doğanın içinde kendini var ediyor. Sahip oluyor, kendisini sunuyor. Bakışların önünde nesnelerle kurduğu kendisini, bir gösteri haline dönüştürüyor. Gösteri toplumu sanki çalışmanın yarattığı yıkımları ortadan kaldırmanın bir yoluymuş gibi, bir armağan gibi sunulmaktadır. Ama bu

³⁶⁹ Debord, **age**, 17-18.

³⁷⁰ Debord, **age**, 19.

düşünüşün önünü burada Debord’la engelleyelim “çalışmada yitirilen hiçbir etkinlik, çalışmanın sonucuna boyun eğerek yeniden kazanılamaz.”³⁷¹

Gösteri toplumunun bireyleri mutlu görünmekte, imajlarıyla kendilerini yansıttıklarını düşünmektedirler. Fakat tüm bu mutluluk korku tarafından oluşturulmuş, korkuyla çevrilidir.

“Gösterinin karşıtlıkları arkasında gizlenen şey *sefaletin birliği*’dir. Eğer ortak seçim maskelerinin arkasında aynı yabancılaşmanın farklı biçimleri birbirleriyle çatışıyorsa, bunun nedeni hepsinin bastırılmış gerçek çelişkiler üzerine kurulmuş olmasıdır. Gösteri, bağdaşmadığı ve desteklediği sefaletin özel aşamasının zorunluluklarına göre, *yoğunlaşmış* ya da *yaygın* bir biçimde var olur. Her iki durumda da gösteri mutsuzluğun dingin merkezindeki yıkım ve korkuyla çevrili mutlu bir birleşme imajından başka bir şey değildir.”³⁷²

Tüketim mekanları, Ritzer’in Tüketim Katedralleri dediği, tüketim toplumunun ibadethaneleri, gösterinin ve tüketimin yoğunlaştığı yerlerdir. Bu ibadet mekanları diğer tüm mekanlar gibi yeni bir terbiye, bedeni disiplin etme tekniği geliştirir. İnsan kendi kendini kontrol eder. Ve bütün bu kurallara uyamama kaygısı hala yanı başındadır. Tüm gösteri ve tüketim nesneleri buralarda sergilenir ve teşhir edilir. Teşhir edilen “mallar arasında gezinmek, etrafa göz gezdirirken hiçbir şeyi kaçırmamak, kalabalığın akışını kesintiye uğratmaksızın rastgele hareket etmek, denetimli bir ıstikayla ve bezgin bir görünüşle etrafa göz gezdirmek, başkaları tarafından görülmeksizin başkalarını gözetlemek, bedenlerin birbirlerine yakınlığına tahammül etmek disiplin ve denetim gerektirir. Ayrıca bu durum, yoğun ilgi ile daha mesafeli estetik bakış arasında gidip gelmelerle baş etme kapasitesini gerektirir.”³⁷³ Duygularımızı denetlemek gerekir, bedeni disipline etmek gerekir. Güvenlik kameralarının içinde sürekli gözlendiğini bilmenin disipline edilmişliği içinde insan akıp gitmektedir. Kısacası "görüntüler hazzı, heyecanı, karnavaleski ve başıboşluğu tahkim edebilir, ama bunların yaşantılanması özdenetim gerektirir ve arka fonu denetleyen güvenlik görevlileri ve uzaktan kumandalı kameralar pusuya yatmış, özdenetim yoksunlarını beklemektedir.”³⁷⁴

Marx bize sosyalizm fikrini sunarken onu istememiz, sosyalizmi kurmamızın en büyük nedenlerinden birisi olarak insanın kendi değerini kendi biçmesi olarak ortaya koyar. Tüketim ve üretim ile çevrilmiş toplum hiçbir zaman kendi değerini kendi biçemedi. Artık özne tükettikçe yok olan, sahip oldukça var olduğu yanılsaması

³⁷¹ age, 21.

³⁷² age, 36.

³⁷³ Featherstone, Postmodernizm ve Tüketim Toplumu, 54.

³⁷⁴ age, 54-55.

yaşayan bir öznedir. Öznenin kendi değerini bulduğunu sandığı nesneler ve gösteri dünyası,

“öznenin kendisini kaybederek kendini gerçekleştirdiği, kendi hakikati olabilmek için başkası haline geldiği ortamdır. Ama bunun tersi, tamamen, *yabancı bir şimdiki zaman* üreticisinin uyguladığı egemen yabancılaşmadır. *Bu uzamsal yabancılaşmada*, özne ile öznenin elinden aldığı etkinliği birbirinden kökten ayıran toplum, öncelikle özneyi kendi zamanından ayırır. Bu da toplumsal yabancılaşmadır.”³⁷⁵

³⁷⁵ Debord, *age*, 89.

5. SONUÇ

Tezimizin temel meselesi, kapitalizmin kendine özgü korkular yarattığı ve bu korkuların kapitalist toplumdaki öznelerin, öznelliğini kurarken etkili olduğu üzerineydi. Diğer bir iddiamız ise, kapitalist toplumda bütün sınıfların ve iş bölümündeki bütün çalışanların ve bunun yanı sıra tüketime katılan bütün insanların korku ve kaygı içerisinde kaldığıydı. Bu iddialarımızın gerekçelendirilmesi, disiplinler arası bir biçimde, ilgili literatürün önemli metinlerinin karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmasıyla gerçekleştirildi. Ayrıca, iddialarımızı destekleyecek olan çeşitli raporlar ve saha çalışmalarından yararlanıldı.

Çalışmamızdan çıkan sonuçları özetleyecek olursak:

İnsanın yaşamını devam ettirmesi için asli bir duygu olan korku ve kaygının nasıl bir toplumsal temeli olduğunu ve toplumda nasıl kurulduğunu, yapılan araştırma ve deneylerin eşliğinde, inceledik. Buna göre korkunun, iktidarın ve toplumsal hiyerarşinin olduğu yerde kurulabilecek, yaşanabilecek bir duygu olduğunu gördük. Bu çerçevede, kaygının, olabilecek olan, başka bir deyişle, olup olmaması belirsizlik taşıyan şeylerle, korkunun ise, olacağı bilinen şeylerle ilgili olduğunu açıkladık. Korku ve kaygının insanın kendisini tehdit eden bir şeye karşı tecrübe ettiği bir duygu olarak ele alınması gerektiğini vurguladık. Ayrıca, korku ve kaygının aslında bizim yaşamda kodladığımız şekliyle meydana çıktığını veya korku nesnelerini bizim belirlediğimizi gördük.

Korkan ve kaygı duyan bir öznenen bahsettiğimize göre, öznenin ne olduğuna değinmemiz ve günümüzde nasıl bir öznellik kurulduğunu analiz etmemiz gerekti. Bu çalışmada, toplum içerisinde kurulduğu haliyle, öznellik olarak bir özneyi ele almayı uygun gördük. Toplum içerisinde kurulan özneliliğin temelini Lacan'ın düşüncelerini göz önüne alarak açıklamaya çalıştık. Buradan hareketle, öznenin bölünmüş bir benlik ve hiçbir zaman tamamlanmayan bir süreç olduğunu tespit ettik. Bu haliyle özne, sürekli bir “öteki”ye referansta bulunarak kendi özneliliğini kurmaktadır. “Öteki”nin varlığı ve niteliğiyle sürekli değişmektedir. Bir toplumun

söyleminden, kültürüne kadar her şey “öteki”yi belirleyebilir. Ayrıca, artık öznenin, sadece bir “öteki” olarak başka öznelere tarafından değil, aynı zamanda nesneler tarafından da belirlenerek, özneliliğinin kurulduğunu göstermeye çalıştık. Öznenin her toplumda ona biçilen roller etrafında şekillendiğini, Foucault’dan hareket ederek, beden terbiyesiyle normalizasyon toplumuna uydurulmaya çalışıldığını, her normalleştirme girişiminin dışarıda bıraktığı bir “öteki”ler topluluğu olduğunu ifade ettik. Buradan hareketle normalleştirilmiş olanın dışında kalanların kabul görmeme korku veya kaygısı içinde olduklarına değindik. Kapitalist toplumda öznenin ideolojiler ve söylemlerle bilincinin belirlendiğini tespit ettikten sonra, kapitalist normalleştirmenin de kapitalizme özgü korku ve kaygılar yarattığını tartıştık. Kapitalist sistemde öznenin üretim ilişkileri ve tüketim bağıyla nasıl bir korku ve kaygı içine girdiğini tespit ettik. Çalışma ve tüketim alanında da, kapitalizme özgü söylemler geliştiğini ve bu söylemlerin ise normalizasyon sürecinden geçerek gerçekleştiğini anlattık. Dolayısıyla, öznenin kapitalizmdeki “özgün normallikler” etrafında korku ve kaygı içinde yaşadığını tespit ettik. Mesela, bu çerçevede, işe biçilen anlamın, öznenin onu kaybetme korkusunu şiddetli biçimde yaşamasına neden olduğunu gösterdik.

Kapitalizmde insani varlığın “işçi” ya da “işsiz” adı altında soyut varoluşu söz konusudur. Kapitalist toplumda insanların, “başarı” ilkesinin esiri olmuş durumda olduklarını, bu nedenle –bilinçli ya da bilinçsiz olarak- başkalarının başarısızlığını istediklerini tespit ettik. Başarı göstermek şarttır; çünkü başarı, hem ekonomik hem de ekonomi dışı ilişkilerde, “en yüksek değişim değeri”ne sahiptir. Başarı kazanıldıkça, para ve toplumsal saygınlık kazanılır. İşin öteki yüzü, hep başaramama korkusudur ve bu korku, “kendine güvenen” insanlara bile damgasını vurmuştur.

Kapitalist sistemde yaptığımız iş üzerinden, mesleğimizin niteliği ile kamusal alanda yer edinir ve toplum içinde bir statü ya da saygınlık elde ederiz. Böylece iş veya meslek, insanların kaçamayacakları bir baskı aracına dönüşür. İş bölümünün keskin bir şekilde yaşandığı kapitalizmde, işçi iş bölümü sürecinde ‘aptal ve cahil’ bir yaratığa dönüşür; yaptığı işin tekrara dayalı doğası onu pasifleştirmiştir. Bu nedenlerden dolayı, endüstriyel rutin, insan karakterinin bütün derinliğini yok etme tehlikesini barındırır. Sennett’in ifadesiyle açıklayacak olursak, insanın kapitalist sistem içinde nasıl bir “karakter aşınması” yaşadığını ele aldık. Buna göre insan, kapitalizmde sürekli karakterini yitirmeye, aşındırmaya veya kendini yeni

değişimlere uydurmak zorunda kalır. Dolayısıyla, insanın karakteri de kapitalizm içinde tehdit altındadır.

Kapitalizmde insanın temel etkinliğini belirleyen şey, “çalışma”dır. Kapitalizm çağında, çalışmak ya da çalışan bir kişiye eklenmek artık kişinin yaşamının ön koşulu olurken, çalışmaya biçilen değerde kişinin korku ve kaygı gibi duygular yaratmaktadır. Çalışmanın bu kadar değerli olduğu bir toplumda, çalış(a)mama, iş bulamama, işten çıkarılma korkusu asli bir duygu halini alırken, iş güvencesizliği ve statü ise, insanın çalışma yaşamında karşılaştığı diğer korku nedenleridir. Buradan hareketle çeşitli iş yerlerinde yapılacak çalışmalar iş güvencesizliğinin insanlarda korku ve kaygının yanı sıra ne gibi sorunlar ortaya çıkardığını gözler önüne serebilir.

Kapitalist çağda, artık esnek üretimden bahsedilmektedir. Yani yıllar boyu süren iş anlayışının yerine bir ömür boyunca “sürekli değişen” iş yerleri söz konusudur. Durum öyle bir hal almıştır ki, bahsettiğimiz gibi, son hesaplamalara göre, mütevazı bir eğitim düzeyine sahip genç bir Amerikalı, iş hayatı süresince en az on bir kez iş değiştirme beklentisindedir. Böylece, esnek çalışma çalışanlar için daha da güvencesiz bir geleceğin yaşanacağı kaygısını doğurmaktadır. Çünkü, bu durumda çalışanların iş güvenceleri belirsizdir. Çakır’ın yaptığı çalışmalardan hareket ederek, yeni liberal ekonominin, iş organizasyonlarında ve işgücünde giderek daha esnek uygulamaları gündeme getirmesi, çalışanların kendilerini giderek daha güvencesiz bir çalışma yaşamı içinde bulmalarına neden olduğunu tespit ettik. Yine Çakır’ın tespitleriyle gördük ki; korku duyan çalışanlar çoğunlukla, organizasyonel değişimler sonucunda güvencesiz bir konuma getirilme sonucunda işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalanlardır. Sürekli görev değişimi içinde olan çalışanlar işlerindeki yeterli bilgi ve beceri sahibi olamamasından dolayı, iş güvencesizliği kaygısı yaşamaktadırlar. İş güvencesizliği ve sürekli iş değişiminin sonuçlarından birisi de gördüğümüz gibi, refah içinde yaşayan, koşullara mükemmel biçimde uyum sağlayabilen ve birbirine destek olan bir ailenin bireyleri bile, sıklıkla kendi yaşamları üzerindeki kontrolü yitirebilecekleri korkusuna kapılıyorlar. Bununla, korkunun insanların bütün çalışma yaşamlarına ve hatta gündelik yaşamlarına sinmiş olduğunu gösterdik.

Esnek çalışmaya birde sürekli teknolojik yenilik eklenince, artık kişinin teknolojik değişimlere de yetişmesi gerektiğini gördük. Sürekli yenilenmek, bilgiyi güncel

tutmak, yeni bilgiye yetişememek, çalışanların kaygısını oluşturduğuna değindik. Çünkü bildiğini sürekli yenilemek zorunda kalmaktadır insan. Var olan bilginin gittikçe avantajdan çok dezavantaja dönüştüğüne ve sürekli ve süre giden teknolojik devrim, edinilmiş know-how'ı ve öğrenilmiş alışkanlıkları kazanım olmaktan çıkararak bir engele dönüştürdüğüne dikkat çektik.

Bu tezde önemle değindiğimiz bir diğer konu işin gittikçe işçi için okunaksız hale geldiğidir. Okunaksızlık işçinin teknolojik bir dünyada ürettiği ürüne yabancılaşmasından bile öte bir şey olarak; ne ürettiğini bile bilmemesini ifade etmek için kullanıldı. Teknolojikleştirilmiş kapitalizmde işçi çoğu iş yerinde sadece makinenin dokunmatik ekranına basmaktadır. Buna örnek olarak bir ekmek fırınında ki çalışanları gösterdik. Bu şekilde çalışmanın iki önemli sonucu vardır; birincisi çalışanın, kendisinin yerinin hemen doldurulabilir olarak hissetmesidir. Yani orada bulunması kendisinin önemli bir ayrıcalığı değildir. O bir ekrana dokunmacıdır. Kendi özgünlüğünden dolayı orda olmadığını bildiği için işçi her an bir başkası tarafından kendi yerinin doldurulabilir olduğunun kaygısını yaşamaktadır esnek işletmelerde, işçiler çalışma tarzlarından dolayı kendilerini kişisel açıdan alçalmış hissediyorlar. Bu durumdaki çalışana şöyle de nitelendirebiliriz; bilgisine bile sahip olmadığı bir hedefin peşinden giden bir işçidir o, bu yönüyle işi okunaksızdır ve her an kaybetme kaygısıyla baş başadır. Yani işin soyut ve anonim hale gelmesi, işten elde edilen ürünün artık görülememesi ve üretilen şeyin bundan böyle ücretliler için gurur kaynağı olmaması deneyimlenen tek hakikattir.

Kapitalist sistemde iş ilişkisine girmiş özneyi korku ve kaygıya boğan bir durum da statüdür. Çalışma alanında statü elde etmek ve statü bahşetmek, her iki taraf için de önemlidir. Çünkü birisi statü elde ederek herkesçe tanınmanın yolunu açar. Diğer taraftan statü bahşeden de kendi otoritesini kurar, kazanır ve meşrulaştırır. Statü elde ederek işe yarar olduğunu hissetmek, çalışma hayatında istenen bir durumdur. Fakat geniş anlamıyla statü (bizi burada ilgilendiren tam da budur), kişinin dünyanın gözündeki değerini, önemini ifade eder. Yüksek statüye sahip olmayan için ona asla ulaşamama kaygısı yaşanırken, 'iyi' bir statüye sahip birisi ise bu statüyü kaybetme kaygısı yaşayacaktır. Bize atfedilen yeri dolduramadığımızda, kaygı yakamızdadır. Statü endişesi bize biçilen rolün gereğini yapamama korkusunu da beraberinde getirir. Yaşamımızı büyük ölçüde yiyip bitirebilecek kadar zararlı ve azılı bir korku; içinde yaşadığımız toplumun bize dayattığı başarı silüetinin içini dolduramadığımız

gün gelip de çaptan düşeceğimiz, bunun sonucunda da itibarımızı ve haysiyetimizi kaybedeceğimiz; merdivenin çok alçakgönüllü bir basamağında durduğumuz ya da her an bir alt basamağa inme tehlikesini taşıdığımız gibi düşünceleri beraberinde getiren köklü bir endişe.

Kapitalist toplum bir sertifikalı toplumdur. Sertifikalı toplum, bireyin kendisini belgeler üzerinden kurduğu toplumdur. Kapitalist sistem, gittikçe sertifikası eksik insana aldırmaazlığın üzerine kuruluyor. Sertifikanız varsa her şey tamamdır. O işe değer olduğunuzun ispatıdır. Oysa ne kadar potansiyeliniz olursa olsun sertifikasızsanız herhangi bir değer içermiyorsunuz demektir. Bu anlamda sende potansiyel yok demek yerine artık beceremedin diyen bir sistem var karşımızda. Dolayısıyla sertifikasızlık daha derin bir işe yaramazlık korkusu anlamı taşımaktadır.

Kapitalist sistem kendi ekonomik krizlerinin yanı sıra, çevresel sorunların da artık bütün dünyayı gittikçe saran tehditler altında bıraktığı bir hale evrilmiştir. Beck'in Risk toplumu dediği toplumdur kapitalizm. Risk, peşi sıra korku ve kaygıyı da getirmektedir. Borsada bulunan paranın her an kaybettirmesinden tutun da, evinize bir hırsızın bir gece ansızın girmesine kadar; her an küresel bir salgın hastalığın yayılmasından tutun da, dünyayı tehdit edecek yeni bir nükleer tehdide kadar; her an iki ülke arasında anlaşmazlıktan tutun da, her an bildiğiniz bir bilginin geçersizleşmesine kadar risk ve riske bağlı kaygı yanımızdadır. Her an bir risk yaşayabilme ihtimali insanı hep kaygı içinde tutar, hiçbir zaman güvende olamayacağı hissini yaşatır; gördük ki dünyayı bir risk olarak tasarlayan kimse, sonunda eylem yeteneğini yitirir. Risk toplumunda olduğumuzu tespit edebileceğimiz en iyi yer güvenlik alanında yaşanan değişimler ve risk toplumuna ait kavramların medyada işlenme sıklığıdır. Toplum olağanüstü bir güvenlik saplantısı içinde yaşamaktadır. Risk algısının ve risk toplumunun gittikçe yaygınlaştığını gazeteleri inceleyerek göz önüne serdik. Risk veya risk altında gibi ifadeler bütün gündelik olaylarla ilgili kullanılıyor. İngiliz gazetelerinde yapılan bir tarama “risk altında” ifadesini 1994 yılında 2037 kere kullanıldığını gösteriyor. 2000 yılına gelindiğinde ise ifadenin kullanımı neredeyse 9 kat artmış olduğu tespit edilebiliyor. Bu alanda Türkiye’de de yapılan bazı yüksek lisans tez çalışmaları olmasına rağmen genel bir medya taramasıyla durum göz önüne serilebilir.

Kapitalist toplumda üretim sürecindeki öznenin yaşadığı korkuyu tespit ettikten sonra, tüketen öznenin de kapitalizme özgü korku ve kaygılarına değindik. Kapitalist toplum, üretimi devam ettirmek için insanı, üretimin yanı sıra yeni bir baskı aracıyla karşı karşıya bırakmaktadır: Tüketim. Vardığımız nokta şöyle özetlenebilir; hepimiz daha fazla tüketme baskısı altındayız ve bu yolda kendimiz tüketim ve emek piyasalarında metalara dönüşüyoruz. Tüketim bedeni kontrol altına almayı sağladığı müddetçe ilerler ve kaygıyı üretir. Nasıl görünüyorum kaygısı, uyumlu olmuş muyum kaygısı modern bireyin yaşadığı en doğal duygu halini almıştır.

Kapitalizmin ruhuyla harmanlanmış tüketim toplumunun bireyleri, modayı yakalamak, trend olandan uzak kalmamak, her şeyi bir birine yakıştırmak fikriyle hareket etmektedir. Var olan yerleşik hayat, tüketim toplumu tarafından yersizyurtsuzlaştırılırken birey benlik bölünmesiyle baş başa kalmaktadır. Çünkü yerleşik kültür ve bunun yanı sıra tüketim toplumunun nesneleri ve tüketim toplumunun kültürü arasında bir bölünme yaşanmaktadır. Bireyin yerleşik olan, geleneksel olana mı, yoksa yeni olan, trend olan tüketim toplumuna mı ait olduğu sorgulaması onu bir çeşit “şizofrenik” duruma sokmaktadır.

Kapitalist toplumun bu gününü çeşitli tüketim kuramları çerçevesinde ele aldık. Buna göre; tüm çevremizde nesnelerin, hizmetlerin, maddi malların çoğaltılmasıyla oluşturulmuş bir dünya var. Bolluk içindeki insanlar artık, tüm zamanlarda olduğu gibi başka insanlar tarafından değil, daha çok nesneler tarafından kuşatılmış durumda. Burada belki de bir eleştiri sunmak gerekirse; bu güne kadar hep bir yerde, örneğin bir araba fabrikasında çalışmanın nasıl bir durumla sonuçlandığı, örneğin yabancılaşma, iş bölümü vb. olarak ele alındı. Fakat bir Mercedes marka arabaya sahip olmanın nasıl bir sonuç doğurduğu çok fazla ele alınmamıştı. Çalışmanın temel tezi tüketim sürecindeki özne, üretim sürecindeki kadar yabancılaşma ve kendiliğin yitimini yaşamaktadır.

Diğer tespitimiz; tüketimin tek başına bir ekonomik durum değil bir kültürel sonuç doğurmuş durumdadır. Tüketim kültüründe hiçbir şeyin yeterli olmaması tüketici bireyin kaygısını artırır çünkü her şeye sahip olması, sahip olduklarını değiştirmesi gerekmektedir. Tüketim toplumunun genel kaygı yaratmadaki rolü buradadır. Mallar ve nesneler, imajlar ve moda olarak sürekli değişmekte ve bizim onu yakalamamız gerekmektedir. Tüketim nesnelerinin değişim hızı ile bizim onlara sahip olma

gücümüz arasındaki fark modern bireyin korku ve kaygı düzeyini göstermektedir. Artık insanlar nesneler tarafından kuşatılmanın yanı sıra kendi psikolojilerini de onlar üzerinden onarma girişiminde bulunmaktadır. Sıkça karşılaştığımız “bugün, kendimi çok kötü hissediyordum gittim şunu aldım” gibi ifadeler bunu göstermektedir.

Reklam artık insanlara bir ürünü tanıtmanın yanında ürünü mucizeler, ikonlar, kişilikler haline getirmenin aracılığını da yapıyor. Bu yönüyle her reklam insanda bir boşluk oluşturmaktadır. Çünkü her ürün tanıtımı, insanda var olan bir eksikliği giderecekmiş gibi sunulmaktadır. Bu yönüyle tespit ettiğimiz gibi: Modern reklamcılığın, gereksinimleri gidermeye değil, gereksinimler yaratmaya; eski kaygıları yatıştırmak yerine yenilerini üretmeye çalıştığını söyledik. Kitle kültürü tüketiciyi iyi yaşam imgeleriyle kuşatarak, bu imgeleri şöhret ve başarının parıltısıyla birleştirerek, sıradan insanı sıra dışı beğeniler edinmeye, kendisini diğerleri karşısında ayrıcalıklı olan azınlıkla özdeşleştirmeye ve düşlemlerinde çok büyük bir rahatlık ve bedensel zariflik içinde yaşayan bu azınlığa katılmaya özendirir. Ama bu özendirme diğer tarafta da bu nesnelere sahip olamama kaygısını gün yüzüne çıkarmaktadır.

Reklamcılığın çağımızda kaygı üretmesinin yanında, kaygıyı kurumsallaştırmaktadır da. Reklam bize hep şu soruları sorarak “komşularınıza göre pasaklı mı görünüyorsunuz? Arabanız onlarınkinden daha aşağı bir model mi? Çocuklarınız onlarınki denli sağlıklı mı? Popüler mi? Okulda onlar denli başarılı mı? Hasedi ve bunun getirdiği kaygıları kurumsallaştırmaktadır.

Kaygıları hem üretilir hem de güvence altına alınma vaadinde bulunulur. Kapitalist düzenin öznesinin, neyi giyineceği bile sistem tarafından belirlenmiştir. Hangi renkleri uyduracağı, neyi neyle yakıştıracığı her şey kitle kültürü tarafından belirlenmektedir. Önümüzde uçsuz bucaksız bir imajlar nesneler dünyası ve her biri bir arzuya işaret etmektedir. Dolayısıyla her biri arzulanan bir eksikliğin nesnesi konumdadır. İşte bu da tüketimi oluşturmaktadır, dolayısıyla tüketim “bir eksiktir – orada bulunmayan bir şey için duyulan arzu- üzerine kurulmuştur. O halde modern/postmodern tüketicilerin doyuma ulaşmaları hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Ne kadar çok tüketirlerse o kadar daha tüketmek isteyeceklerdir.

Nesnelere uyma yetişememe ve istenen uyumu sağlayamama kaygısı sürekli yaşadığı duygulardır.

Tüketimin imajlar ve moda üzerinden sürdürülmesi tüketicide önemli bir kaygı ortaya çıkarır: zamanı geçmiş moda ve artık revaçta olmayan bir imaj kaygısı.

Son olarak kapitalist toplumun korku ve kaygı durumunu gösteri toplumuyla ortaya koymaya çalıştık. Gösteri toplumunda her şey temsile kendini bırakıp, devasa bir gösteri birikimi olarak görünmektedir. Gündelik hayat estetikleştirilmiş imaj ve göstergelerin çoğalmasına yol açarken modern öznenin kendisine en iyi olanı, en yakışanı tercih etme kaygısı gösterilmeye çalışıldı. Kısaca söylemek gerekirse gösteri mutsuzluğun dingin merkezindeki yıkım ve korkuyla çevrili mutlu bir birleşme imajından başka bir şey değildir, tezi ileri sürüldü.

Kapitalizm, öznenin kendisini kaybederek kendini gerçekleştirdiği, kendi hakikati olabilmek için başkası haline geldiği ortamdır.

KAYNAKÇA

- Abrevaya, Elda. **Aynadan Ötekine: Çocuk Öznelliğinin Oluşumu Üzerine Bir Çalışma**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000.
- Adler, Alfred. **İnsanı Tanıma Sanatı**, çev. Şelale Başar, 4. bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- Adolphs, Ralph. Justin S. Feinstein, Antonio Damasio, Daniel Trane, “The Human mygdala and the Induction and Experience of Fear”, **Current Biology**, s. 21, (January 11, 2011): 34-38.
- Adorno, Theodor W. **Ahlak Felsefesinin Sorunları**, haz. Thomas Schröder, çev. Tuncay Birkan, İstanbul:Metis Yayınları, 2010.
- _____. **Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetimi**, çev. Nihat Ülner-Mustafa Tüzel-Elçin Gen, 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- _____. **Minima Moralia**, çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan, İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Agamben, Giorgio. **Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat**, çev. İsmail Türkmen İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Akal, Cemal Bali. **İktidarın Üç Yüzü**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Alewyn, Richard. “Edebi Kaygı”, **Korku ve Kaygı**, ed. Hoimer von Dittfurth, çev. Nasuh Baran, İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
- Arendt, Hannah. **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Atkinson, Rita. Richard Atkinson, Ernest Hilgard, **Psikolojiye Giriş**, II. cilt, çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.
- Aytaç, Serpil. Aşkın Keser, “İşsizliğin Çalışan Birey Üzerindeki Etkisi: İşsizlik Kaygısı”, **İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, c. 4, s. 2 (2002):
- Bacon, Francis. “Yüksek Görevler Üstüne”, **Denemeler**, çev. Akşit Göktürk, 6. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mart 2006.
- Bahtin, Mihail M. **Dostoyevski Poetikasının Sorunları**, çev. Cem Soydemir, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.
- Barthes, Roland. **Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş**, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Bataille, George. **Din Kuramı: İnsanlaşma Sürecinde Din’in Oluşumu**, M. Mukadder Yakupoğlu, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Bauman, Zygmunt. **Bireyselleşmiş Toplum**, çev. Yavuz Alagon, 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- _____. **Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?**, çev. Funda Çoban, İnci Katırcı, Ankara: De Ki Yayınları, 2010.
- Baudrillard, Jean. **Nesneler Sistemi**, çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu, 2. bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, Şubat 2011.
- _____. **Tüketim Toplumu: Söylenceleri, Yapıları**, çev. Hazal Deliceçaylı, Ferda Keskin, 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.
- Beck, Ulrich. **Siyasallığın İcadı**, çev. Nihat Ülner, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Berlin, Isaiah. **Romantikliğin Kökleri**, Hazırlayan: Henry Hardy, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Berman, Marshall. **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, çev. Ümit Altuğ, Bulent Peker İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bobbio, Norberto. “Kelsen ve Hukukun Kaynakları”, **Devlet Kuramı**, ed. Cemal Bali Akal, çev. Bige Açımuz, Ankara: Dost Yayınevi.
- Bocock, Robert. **Tüketim**, çev. İrem Kutluk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Botton, Alain de. **Statü Endişesi**, çev. Ahu Sıla Bayer, 5. bs. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010.
- Brown, Norman O. **Ölüme Karşı Hayat**, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 1996.
- Bumin, Tülin, **Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza**, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 1996.
- Carlsmith, J.M. J.L. Freedman, D.O. Sears, **Sosyal Psikoloji**, çev. Ali Dönmez, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Cevizci, Ahmet. “Özne”, **Felsefe Sözlüğü**, 3. bs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999: 668.
- Clero, Jean-Pierre. **Lacan Sözlüğü**, çev. Özge Soysal, İstanbul: Say yayınları, 2011.
- Copleston, Frederick. **Felsefe Tarihi, Cilt VII, Çağdaş Felsefe, Bölüm 1c, Hegel**, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1985.
- Çakır, Özlem. “İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Çiftçi, Birgül. “İşte Var Ol(Ama)ma Sorunu ve İşletmelerin Uygulayabileceği Çözüm Önerileri”, **Çalışma Toplum Dergisi**, 1. c, 24. s, (2010): 161.
- Çiğdem, Ahmet. **Aydınlanma Düşüncesi**, 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Debord, Guy. **Gösteri Toplumu ve Yorumlar**, çev. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Deleuze and Guattari, **A Thousand Plateaus; Capitalism and Schizophrenia**, çev. Brian Massumi, London: Continuum
- Deleuze, Gilles. **Kant’ın Eleştirel Felsefesi**, İstanbul: Payel Yayınevi, 1995.
- Descartes, Rene. **Söylem-Kurallar-Meditasyonlar**, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1996.
- _____. **Metot Üzerine Konuşma**, çev. K. Sahir Sel, 2. bs. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.
- Duhm, Dieter. **Kapitalizmde Korku**, çev. Sargut Şölçün, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009.

- Elias, Norbert. **Uygarlık Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler: Batılı Dünyevi Üst Tabakaların Davranışlarındaki Değişmeler**, çev. Ender Ateşman. 1.c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- _____. **Uygarlık Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler: Toplumun Değişimleri Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak**, çev. Erol Özbek. 2. c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- _____. **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2000.
- Ely, T. D. S.B. Hamann, J.M. Hoffman, C.D. Kilts, "Ecstasy and Agony: Activation of The Human Amygdala in Positive and Negative Emotions", **Psychological Science**, s. 13 (2002): 135-141.
- Ferda Keskin, "Foucault'da Şiddet ve İktidar", **Cogito**, s.6-7, (kış-bahar 1996): 121.
- Fichter, Joseph. **Sosyoloji Nedir?**, Nilgün Çelebi, Sosyal bilimler serisi; 3, Konya: Toplum Yayınları.
- Foucault, Michel. **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992.
- _____. **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Freud, Sigmund. **Ruh Çözümlemesine Giriş Konferansları**, çev. Emre Kapkın, Ayşen Kapkın, İstanbul: Payel Yayınevi, 1998.
- Furedi, Frank. **Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri**, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Gander M.J. H.W. Gardiner, **Çocuk ve Ergen Gelişimi**, haz. Bekir Onur, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Giddens, Anthony. **Sosyoloji**, çev. Hüseyin Özel, Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
- Gorz, Andre. **İktisadi Aklın Eleştirisi; Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı**, çev. Işık Ergüden, 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- _____. **Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri**, çev. Nilgün Tural, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Grint, Keith. **Çalışma Sosyolojisi**, çev. Veysel Bozkurt, Burcu Çekmece, Selda Gökten, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1998.
- Guillaume, P. **Psikoloji**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Hançerlioğlu, Orhan. "Özne", **Felsefe Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978:
- Harvey, David. "Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı?", çev. Ayça Kurdoğlu, **Toplum ve Bilim Dergisi**, s. 56-61 (Bahar 1993): 84.
- _____. **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, 2.bs. İstanbul:Metis Yayınları, 1999.
- Hartley, Jean.. "Industrial relations and job insecurity: A social psychological framework", **Job Insecurity Coping With Jobs At Risk**, ed. J. Hartley, D. Jacobson, B. Klandermans ve T. V. Vuuren, (London: Sage Publications, London, 1991. (Aktaran

Özlem Çakır, “İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, s.12, 2007: 117-140.)

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. **Tinin Görüngübilimi**, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986.

Heidegger, Martin. **Tekniğe Yönelik Soru**, çev. Doğan Özlem, İstanbul: Afa Yayınları, 1997.

_____. **Varlık ve Zaman**, çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.

Holm, Susan. Hovland, Jane “Waiting for the other shoe to drop: Help for the job-insecure employee”, **Journal of Employment Counseling**, December, Vol.36, (1999): 156-164. (Aktaran Özlem Çakır, “İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, s.12, 2007: 117-140.)

Horkheimer, Max. Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, 4. bs. İstanbul: Metis Yayınları, Haziran 1998.

Horney, Karen. **Çağımızın Nevrotik Kişiliği**, çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınevi, 1995.

_____. **Psikanalizde Yeni Yollar**, çev. Ankara: Öteki Yayınevi, 1994.

Hühnerfeld, Paul. **Heidegger: Bir Alman, Bir Filozof**, çev. Doğan Özlem, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994.

Illich, Ivan. **Tüketim Köleliği**, çev. Mesut Kardeşhan, İstanbul: Pınar Yayınları, 1990.

Işık, Erdal. **Nevrozlar**, Ankara: Kent Matbaası, 1996.

Jay, Martin. **Diyaletik İmgelem**, çev. Tuncay Oskay, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989.

Kant, Immanuel. “Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt (1784)”, **ToplumBilim**, s.11 (Temmuz 2000): 17.

_____. **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, çev. İonna Kuçuradi, 2. bs. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995.

_____. **Arı Usun Eleştirisi**, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea, 1993.

_____. **Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena**, çev. İonna Kuçuradi ve Yusuf Örnek, 2. bs. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995.

_____. **Pratik Aklın Eleştirisi**, çev. İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı, 3. bs. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.

Kellner, Douglas. “Reklam ve Tüketim Kültürü”, **Enformasyon Devrimi Efsanesi. Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi**, der. Yusuf Kaplan, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1991.

Kelly, W.M. “The Brain’s Funny Bone”, **Science News**, s. 162 (2002): 308-309.

Kojeve, Alexandre. **Hegel Felsefesine Giriş**, çev. Selahattin Hilav, 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Laclau, Ernesto. Chantal Mauffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, çev. Ahmet Kardam-Doğan Şahinler, İstanbul: Birikim Yayınları, 1992.

Lasch, Christopher. **Narsisizm Kültürü**, çev. Suzan Öztürk, Ü. Hüsrev Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2006.

- Lefebvre, Henri. **Modern Dünyada Gündelik Hayat** çev, Işın Gürbüz, İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Lektorsky, Victor. **Özne Nesne Biliş**, çev. Şükrü Alpagut, 2. bs. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınlar, 1998.
- Lordoğlu, Kuvvet. Nurcan Özkaplan, **Çalışma İktisadı**, İstanbul: Der Yayınları, 2003.
- Macfarlane, Alan. **Kapitalizm Kültürü**, çev. Remzi Hakan Kır, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Mansfield, Nick. **Öznellik: Freud'dan Haraway'e Kendilik Kuramları**, çev. H. Çetinkaya, R. Durmaz, İzmir: Ara-lık Yayınları, 2006.
- Marcuse, Herbert. **Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, çev. Aziz Yardımlı, 2. bs. İstanbul: İdea Yayınları, 1990.
- Marshall, Gordon. **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Marx, Karl **Kapital Ekonomi Politikinin Eleştirisi; Sermayenin Üretim Süreci**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, 1.c. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- _____. **1844 El Yazmaları**, çev. Murat Belge, 2. bs. İstanbul: Birikim Yayınları, 2003.
- _____. **Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1970.
- _____. **Grundrisse: Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1979.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, **Kant ve Scheler'de İnsan Problemi: Felsefi Antropoloji İçin Kritik Bir Hazırlık**, 2. bs. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1969.
- Merleau-Ponty, Maurice, **Las Relaciones del Nino con los otros**, Felsefe ve Hümanite Fakültesi, Cordoba Devlet Üniversitesi, (Aktaran, Elda Abrevaya, Aynadan Ötekine: Çocuk Öznelliğinin Oluşumu Üzerine, Bir Çalışma (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000)
- Migram, Stanley "Behavioral Study of Obedience", **Journal Of Abnormal and Social Psychology**, s. 67 (1963), 371-378.
- _____. **Obedience to Authority: An Experimental View**, New York: Harper and Row, 1974.
- Mucchielli, Alex. **Zihniyetler**, çev. Ahmet Kotil, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Nelson-Jones, Richard. **Danışma Psikolojisi Kuramları**, çev. Füsün Akkoyun, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.
- Rene, Descartes. **Felsefenin Temel İlkeleri**, 2. bs. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946.
- Ridges, E. W. "İngiliz Anayasa Hukuku", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, çev. Mukbil H. Özyörük, c. 8, sayı 3-4, 1951: 191.
- Ritzer, George. **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, çev. Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ruben, Ester Biton. **İktisadın Unuttuğu İnsan**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2011.

- Sarıbay, Ali Yaşar, "Postmodernite ve Kültür Olarak İslam-Kültürel Bir Çözümleme", **Türkiye Günlüğü**, s. 25, (1993): 50.
- Sarnoff, I. P.G. Zimbardo, "Anxiety, Fear and Social Affiliation", **Journal of Abnormal and Social Psychology**, v. 62, 1961, 356-363.
- Schultz, Walter. "Çağdaş Felsefede Kaygı Sorunu", **Korku ve Kaygı**, ed. Hoimer von Dithfurth, çev. Nasuh Baran, İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
- Sennett, Richard. **Kapitalizmin Yeni Kültürü**, çev. Aylin Onacak, 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- _____. **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, çev. Barış Yıldırım, 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- _____. **Otorite**, çev. Kamil Durand, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1992.
- Smith, Philip. **Kültürel Kuram**, çev. Selime Güzelsarı, brahim Gündoğdu, İstanbul: Babil Yayınları, 2005.
- Smith, Wendy B. "Karen Horney and Psychotherapy in 21st Century", **Clinical Social Work Journal**, Volume 35, Issue 1, (March 2007): 57-66.
- Schachter, Stanley. **The Psychology of Affiliation**, Stanford: Stanford University Press 1959.
- Sorell, Tom. **Düşüncenin Ustaları Descartes**, çev. Cemal Atila, İstanbul: Altın Kitapları Yayınevi, 2002.
- Strazdins, L. R.M D'Souza ve Diğerleri, "Job strain, job insecurity and health: Rethinking the relationship", **Journal of Occupational Health Psychology**, Vol. 9, No. 4, (2004): 296-305. (Aktaran Özlem Çakır, "İşini Kaybetme Kaygısı: İş Güvencesizliği", Çalışma ve Toplum Dergisi, s.12, 2007: 117-140.)
- Toffler, Alvin. **Gelecek Korkusu: Şok**, çev. Selami Sargut, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi, 1974.
- _____. **Üçüncü Dalga**, çev. Ali Sedan, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi, 1981.
- Tokatlı, Atilla. "Özne", **Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü**, Ankara: Bilgi Basımevi, 1973: 276.
- Torlak, Ömer. **Tüketim: Bireysel Eylemin Toplumsal Dönüşümü**, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2000.
- Ulaş, Sarp Erk. "Özne", **Felsefe Sözlüğü**, haz. A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2002: 1113.
- Veblen, Torstein. **Aylak Sınıfın Teorisi**, çev. Zeynep Gültekin, Cumhur Atay, İstanbul: Babil Yayınları, 2005.
- Watson, J.B. **Behaviorism**, Newyork: Norton, 1930.
- _____. Rosalie Rayner, "Conditioned Emotional Reactions", **Journal of Experimental Psychology**, s. 3 (1920), 1-14.
- Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Gülistan Solmaz, 3. bs. Ankara: Alter Yayıncılık, Mart 2011.
- West, David. **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, çev: Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınevi, 1998.

Yalçın, Şahabettin. **Modern Felsefede Benlik**, İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.

Cüneyt Özdemir “#DİRENLONDRA AMA BENDEN BU KADAR!”,
http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cuneyt_ozdemir/direnlondra_ama_benden_bu_kadar-1139735 [30.06.2013]

<http://ivillage.mynet.com/guzellik-moda/cilt-bakimi/yuz-bakimi/3785-cilt-ilkbahar.html>
[29.05.2013].

<http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1099525-koc-holding-2-1-milyar-lira-net-kar-etti> [28.06.2013]

<http://www.brandiumatasehir.com> [28.06.2013].

<http://www.capital.com.tr/orta-sinif-yeniden-yukseliyor-haberler/19802.aspx> [02.07.2013]

<http://www.courier-ournal.com/apps/pbcs.dll/article?AID=/20051009/NEWS01/510090392>
[20.06.2013].

<http://www.e-merhaba.com/2013/05/yunanistanda-kamu-sagligi-bozuldu-intiharlarda-patlama/> [20.06.2013].

http://www.garanti.com.tr/tr/yardim_ve_oneriler/sorular.page?faqName=minibank_nedir_ozellikleri_ve_avantajlari_nelerdir#calcContent=UID12e3d9e [27.06.2013]

<http://www.gergedantableti.com> [29.05.2013].

<http://www.isgucdergi.org/?p=makale&id=48&cilt=4&sayi=2&yil=2002> [20.06.2013].

<http://www.kaypakayahaber.com/content/s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClemez-kapitalist-krizin-topo%C4%9Frafyasi1> [20.06.2013].

<http://www.kuzumodasi.com/2012/10/renkli-bir-kisiliginiz-varsa-bu-bebek.html>
[28.06.2013].

<http://www.nsrif.ie/cms/> [20.06.2013].

<http://www.ntvmsnbc.com/id/25307216/> [20.06.2013].

http://www.turkiyefinans.com.tr/tr/bireysel_bankacilik/hesaplar/cocuk-hesabi.aspx
[27.06.2013]

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi,

<http://www.istanbul.edu.tr/idarehukuku/belgeler/fransizyurttashaklaribildirisi.pdf>
[15.05.2013]

Magna Carta Fermanı, <http://www.constitution.org/eng/magnacar.pdf> [29.04.2013]

ÖZGEÇMİŞ

Olkan Senemoğlu, 6 Haziran 1983 Ardahan doğumludur. Lise öğrenimini 2000 yılında Çıldır Lisesi'nde tamamlamıştır. 2002-2008 yılları arasında Kocaeli Üniversitesinde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde lisans eğitimi almıştır. 2010 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans öğrencisidir.